

**TÜRKİYE'DE SOSYAL SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME
İLİŞKİSİNİN ARDL YÖNTEMİ İLE ANALİZİ**

**Pamukkale Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Yüksek Lisans Tezi
İktisat Ana Bilim Dalı
İktisat Programı**

Emine VURAL

Danışman: Prof. Dr. Nihal YAYLA

**Temmuz 2021
DENİZLİ**

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini; bu çalışmanın doğrudan birincil ürünü olmayan bulguların, verilerin ve materyallerin bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini ve alıntı yapılan çalışmalara atıfta bulunulduğunu beyan ederim.

Emine VURAL

ÖN SÖZ

Yüksek lisans tez çalışmam boyunca bilgi birikimiyle bana yol gösteren ve çalışmama farklı bakış açıları ile bakmamı sağlayan, beraber çalışmaktan ve öğrencisi olmaktan mutluluk duyduğum değerli danışman hocam Prof. Dr. Nihal YAYLA' ya sonsuz teşekkür ediyorum. Görüşleriyle tezimi geliştirmemde katkıda bulunan sayın Prof. Dr. İsmail ÇEVİŞ' e teşekkür ediyorum.

Hayatımın her alanında desteğini ve sabrını esirgemeyen, her zorlukta bana yardımcı olan, güç veren ve cesaretlendiren sevgili annem Serpil VURAL' a, özellikle yüksek lisans süresince desteğini eksik etmeyen ve beni yüksek lisans konusunda cesaretlendiren sevgili babam Mehmet VURAL' a, bana moral veren ve yanımda olan sevgili kardeşim Mustafa VURAL' a teşekkür ederim. Eğitim hayatımda yanımda olan, beni destekleyen aileme tekrar teşekkür ediyorum ve tezimi aileme armağan ediyorum.

Son olarak tez süresince ve yaşamımda katkı sağlayan, yanımda olan tüm hocalarım ve arkadaşlarıma teşekkürlerimi sunarım.

ÖZET

TÜRKİYE’DE SOSYAL SERMAYE VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİNİN ARDL YÖNTEMİ İLE ANALİZİ

Vural, Emine

Yüksek Lisans Tezi

İktisat ABD

Tez Yöneticisi: Prof. Dr. Nihal YAYLA

Temmuz 2021, VIII+187 sayfa

Ekonomik büyüme modelleri genellikle fiziki ve beşeri sermayeyi dikkate almakta, büyümeye yönelik yatırımlar da bu sermaye stoklarının artırılması şeklinde gerçekleşmektedir. Ancak benzer fiziki ve beşeri sermaye düzeyine sahip toplumların farklı gelişmişlik düzeylerine sahip olması sosyal sermaye kavramının önemini ortaya çıkarmıştır. Sosyal sermaye, toplumların ekonomik faaliyetlerini dolayısıyla ekonomik büyümelerini etkilemektedir. Bu çalışmada, Türkiye’de 1988-2019 yılları arasında sosyal, beşeri ve fiziki sermayenin yapısı ve düzeyi araştırılarak bu sermaye türlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. Bu kapsamda öncelikle sosyal sermaye ve beşeri sermaye düzeylerinin belirlenmesi amacıyla Temel Bileşenler Analizi (PCA) yöntemiyle sosyal ve beşeri sermaye endeksleri oluşturulmuştur. Fiziki sermayenin göstergesi olarak da sabit sermaye yatırımları dikkate alınmıştır. Sosyal sermaye, beşeri sermaye ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerinin tahmin edilmesinde ARDL Eşbütünleşme Analizi yöntemi kullanılmıştır. Ekonometrik analizden elde edilen bulgular, Türkiye’de fiziki ve beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin anlamlı ve pozitif olduğunu, sosyal sermayenin etkisinin ise anlamlı ve negatif olduğunu göstermektedir. Beşeri ve fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi beklenen bir sonuçtur. Sosyal sermayenin büyüme üzerindeki negatif etkisinin ise Türkiye’deki bağlayıcı sosyal sermayenin baskınlığından kaynaklandığı söylenebilir. Bağlayıcı sosyal sermayeyi değiştirmeye yönelik tedbirler ve politikalar, ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkiler ortaya çıkarabilecektir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Sermaye, Beşeri Sermaye, Fiziki Sermaye, Ekonomik Büyüme, Temel Bileşenler Analizi, ARDL.

ABSTRACT

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIAL CAPITAL AND ECONOMIC GROWTH IN TURKEY BY ARDL METHOD

Vural Emine

Master Thesis

Department of Economics

Economics Programme

Adviser of Thesis: Prof. Dr. Nihal YAYLA

July 2021, VIII+187 pages

Growth models focus on human and physical capital, they predict an increase in these capital stocks for growth. However, the differences between development levels of communities with the same physical and human capital level revealed the importance of the social capital. Social capital affects the growth levels of communities, by influencing their economic activity. This thesis was aimed, the structures and levels of social, human, and physical capital and the effects of these on economic growth in Turkey between the years 1988-2019. In this context, firstly, social capital and human capital indexes were generated by using PCA. Fixed capital investments were used as an indicator of physical capital. The relationships between capitals and economic growth were estimated by ARDL method. The results of the econometric analysis show that physical and human capital have a positive effect on economic growth, although social capital has a significant but negative effect on economic growth. The positive effect of human and physical capital on economic growth is an expected result, on the other hand, in Turkey, the negative effect of social capital is base on the dominance of bonding social capital. Precaution and policies to change the bonding social capital may have positive effects on economic growth.

Keywords: Social Capital, Human Capital, Physical Capital, Economic Growth, PCA, ARDL.

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	i
ÖZET	ii
ABSTRACT.....	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
ŞEKİLLER DİZİNİ.....	vi
TABLolar DİZİNİ.....	vii
SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ.....	viii
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL, BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYE: TANIM, TEORİK ÇERÇEVE VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLİŞKİLERİ

1.1 Sosyal Sermaye.....	4
1.1.1. Sosyal Sermaye Kavramı ve Teorik Çerçevesi.....	4
1.1.2. Sosyal Sermayenin Tanımı.....	6
1.1.2.1. Pierre Boudieu’ya Göre Sosyal Sermaye.....	9
1.1.2.2. James Coleman’a Göre Sosyal Sermaye.....	10
1.1.2.3. Robert Putnam’a Göre Sosyal Sermaye.....	11
1.1.2.4. Francis Fukuyama’ya Göre Sosyal Sermaye.....	12
1.1.3. Sosyal Sermayenin Temel Unsurları (Bileşenleri).....	13
1.1.3.1. Normlar.....	14
1.1.3.2. Güven.....	15
1.1.3.3. Sosyal ağlar.....	16
1.1.4. Sosyal Sermayenin Düzeyleri.....	17
1.1.4.1. Makro Düzeyde Sosyal Sermaye.....	17
1.1.4.2. Mezo (Orta)Düzeyde Sosyal Sermaye.....	18
1.1.4.3. Mikro Düzeyde Sosyal Sermaye.....	18
1.1.5. Sosyal Sermayenin Türleri.....	19
1.1.5.1. Bağlayıcı Sosyal Sermaye.....	19
1.1.5.2. Birleştirici Sosyal Sermaye	21
1.1.5.3. Köprü Kuran Sosyal Sermaye	22
1.1.6. Sosyal Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.....	22
1.1.6.1. Büyüme Üzerindeki Olumlu Etkisi.....	25
1.1.6.2. Sosyal Sermayenin Büyüme Üzerindeki Olumsuz Etkileri “Negatif Sosyal Sermeye”.....	39
1.1.7. Sosyal Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Literatür	44
1.2. Beşeri Sermaye	57
1.2.1. Beşeri Sermayenin Tanımı ve Teorik Çerçevesi.....	57
1.2.2. Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.....	62
1.2.3. Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Literatür	66
1.3. Fiziki Sermaye	72
1.3.1. Fiziki Sermayenin Tanımı ve Teorik Çerçevesi.....	72
1.3.2. Fiziki Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi.....	73
1.3.3. Fiziki Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Literatür	75

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE SOSYAL, BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYENİN BELİRLEYİCİLERİ

2.1. Sosyal Sermayeyi Belirleyen Değişkenler.....	79
2.2. Beşeri Sermayeyi Belirleyen Değişkenler.....	103
2.3. Fiziki Sermaye Değişkeni.....	117

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE’DE SOSYAL, BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYE İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN EKONOMETRİK ANALİZİ

3.1. Sosyal Sermaye ve Beşeri Sermaye Endeksinin Hesaplanması.....	120
3.1.1. Temel Bileşenler Analizi Metodolojisi.....	120
3.1.2. Sosyal Sermaye Endeksinin Oluşturulması.....	123
3.1.2.1. Sosyal Sermaye Endeksi ve Türkiye’de Sosyal Sermaye.....	128
3.1.3. Beşeri Sermaye Endeksinin Oluşturulması.....	131
3.1.3.1. Beşeri Sermaye Endeksi ve Türkiye’de Beşeri Sermaye.....	134
3.2. Türkiye’de Sosyal Sermaye, Beşeri Sermaye ve Fiziki Sermaye İle Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi.....	137
3.2.1. Veri Seti ve Değişkenler.....	137
3.2.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi Metodolojisi.....	137
3.2.3. ARDL Eşbütünleşme Analizi Uygulaması.....	140
3.2.3.1. Birim Kök ve Durağanlık Testleri.....	141
3.2.3.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi.....	142
3.2.3.3. Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Sınanması.....	147
SONUÇ.....	154
KAYNAKÇA.....	158
ÖZ GEÇMİŞ	187

ŞEKİLLER DİZİNİ

	Sayfa
Şekil 1: Türkiye’de Hükümlü Ve Tutuklu Sayısı	83
Şekil 2: Türkiye’de Lisanslı Sporcu Sayısı.....	86
Şekil 3: Türkiye’de Kültürel Etkinliklere Katılım Sayısı.....	88
Şekil 4: Türkiye’deki Gazete ve Dergi Sayısı.....	89
Şekil 5: Türkiye’de Cep Telefonu Kullanıcı Sayısı.....	91
Şekil 6: Türkiye’de Şehir Nüfusu.....	92
Şekil 7: Türkiye’de Yerli Turist Sayısı.....	94
Şekil 8: Türkiye’de Vakıf Sayısı.....	95
Şekil 9: Türkiye’de Evlenme Sayısı	96
Şekil 10: Türkiye’de Boşanma Sayısı.....	98
Şekil 11: Türkiye’de İntihar Eden Kişi Sayısı	99
Şekil 12: Türkiye’de İşsiz Kişi Sayısı.....	101
Şekil 13: Türkiye’de Üniversite Okuyan Kişi Sayısı.....	103
Şekil 14: Türkiye’de Doğumda Beklenen Yaşam Süresi.....	107
Şekil 15: Türkiye’de Bebek Ölümleri.....	109
Şekil 16: Türkiye’de Alınan Patent Sayısı.....	111
Şekil 17: Türkiye’de Üniversite Diploması Alan Kişi Sayısı.....	113
Şekil 18: Türkiye’de Üniversite Mezun İstihdamı.....	115
Şekil 19: Türkiye’de Yayımlanan Makale Sayısı	116
Şekil 20: Türkiye’de Sabit Sermaye Yatırımları (%GSYİH).....	119
Şekil 21: Sosyal Sermaye Endeksi Scree (Yamaç) Grafiği.....	127
Şekil 22: Hesaplanan Sosyal Sermaye Endeksi.....	129
Şekil 23: Beşeri Sermaye Temel Bileşenler Analizi Scree (Yamaç) Grafiği.....	133
Şekil 24: Hesaplanan Beşeri Sermaye Endeksi.....	135
Şekil 25: CUSUM Ve CUSUMQ Grafikleri.....	147

TABLOLAR DİZİNİ

	Sayfa
Tablo 1: Sosyal Sermayenin Tanımları.....	8
Tablo 2: Beşeri Sermaye Düzeyini Belirlemek İçin Kullanılan Değişkenler.....	104
Tablo 3: Sosyal Sermaye Endeksi KMO ve Bartlett Küresellik Testi Sonuçlar.....	125
Tablo 4: Sosyal Sermaye Endeksi Anti-İmaj Matrisi.....	125
Tablo 5: Sosyal Sermaye Endeksi Açıklanan Toplam Varyans Dağılımları.....	126
Tablo 6: Sosyal Sermaye Endeksi Kovaryans Matrisi.....	127
Tablo 7: Sosyal Sermaye Endeksi Temel Bileşenler Yük Matrisi.....	128
Tablo 8: Beşeri Sermaye Endeksi KMO ve Bartlett Küresellik Testi Sonuçları.....	132
Tablo 9: Beşeri Sermaye Endeksi Anti-İmaj Matrisi	132
Tablo 10: Beşeri Sermaye Endeksi Açıklanan Toplam Varyans Dağılımları.....	133
Tablo 11: Beşeri Sermaye Endeksi Kovaryans Matrisi	133
Tablo 12: Beşeri Sermaye Endeksi Temel Bileşenler Yük Matrisi.....	134
Tablo 13: Türkiye'nin 2019 İGE ve Bileşen Göstergelerinin Seçilmiş Ülkeler ve Ülkeler Grublarıyla Karşılaştırılması.....	136
Tablo 14: Türkiye'nin 2019 EUİGE*'sinin Seçilmiş Ülkeler ve Ülkeler Grublarıyla Karşılaştırılması.....	136
Tablo 15: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları ve MacKinnon Kritik Değerleri...	142
Tablo 16: ARDL Sınır Testi Sonuçları.....	144
Tablo 17: Modelin Test Sonuçları.....	144
Tablo 18: ARDL Eşbütünleşme Modeli Uzun Dönem Tahmin Sonuçları.....	146
Tablo 19: Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları	146
Tablo 20: Fiziki Sermayenin Bağımsız Değişken Olduğu Analiz Sonucu.....	148
Tablo 21: Beşeri Sermayenin Bağımsız Değişken Olduğu Analiz Sonucu.....	149
Tablo 22: Sosyal Sermayenin Bağımsız Değişken Olduğu Analiz Sonucu.....	150
Tablo 23: Ekonomik Büyüme ve Sermaye Çeşitleri Arasındaki İlişki Analiz Sonuçları.....	151

SİMGE VE KISALTMALAR DİZİNİ

AB	Avrupa Birliği
ADF	Augmented Dickey Fuller
ARDL	Autoregressive Distributed Lag Bound Test
AR-GE	Araştırma ve Geliştirme
BSE	Beşeri Sermaye Endeksi
EUİGE	Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endeksi
GSYİH	Gaysi Safı Yurt İçi Hasıla
İGE	İnsani Gelişmişlik Endeksi
KMO	Kaiser-Meyer-Oklin testi
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü
PP	Phillips-Perron
SSE	Sosyal Sermaye Endeksi
TBA	Temel Bileşenler Analizi
TEPAV	Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı
UNDP	Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (United Nations Development Programme)
WB	World Bank (Dünya Bankası)

GİRİŞ

Ülkelerin temel hedefleri, güçlü ve gelişmiş bir ekonomiye sahip olmak için ekonomik büyümelerini sürdürülebilir kılmaktır. Ekonomik büyümenin sürdürülebilirliği, dışsal faktörlerden etkilenmekle birlikte içsel faktörlere daha fazla bağlı olmaktadır. II. Dünya Savaşı sonrasında dünya genelinde üretimde yaşanan düşüşler ve ekonomilerin bu durumdan ciddi şekilde etkilenmesi bilim insanlarının ekonomik büyüme için farklı modeller geliştirmesine yol açmıştır. Geliştirilen bu modeller çerçevesinde hangi üretim faktörlerinin ekonomik büyüme üzerinde daha fazla etkili olduğu konusundaki araştırmalara da temel oluşturmuştur.

Klasik iktisatçılar ekonomik büyüme üzerinde emek, sermaye ve doğal kaynakların etkili olduğunu belirtmekle birlikte emeği ayrı bir faktör olarak değil bir üretim malı olarak kabul etmektedirler. Dolayısıyla emeğin bir parçası olduğu fiziki sermayenin üretimde önemli bir etkiye sahip olduğunu savunmaktadırlar. Klasik görüşü benimseyen iktisatçılardan sonra gelen ve içsel büyüme modellerini geliştiren iktisatçılar ise emeğin fiziki sermayenin bir parçası olarak değerlendirilemeyeceğini öne sürmektedirler. Emek, başlı başına bir sermaye çeşididir ve beşeri sermaye olarak adlandırılan bu sermaye ekonomik büyüme üzerinde oldukça etkilidir. Beşeri sermayenin literatüre dahil olmasıyla sermaye kavramında da değişiklikler meydana gelmeye başlamıştır. Sermayenin sadece fiziki üretim faktörlerinden oluşmadığı, üretimde sağlık, eğitim gibi emeği etkileyen unsurların da önemli bir etkisi olduğu kabul edilmiştir. Ancak zamanla ekonomik büyüme üzerinde sadece fiziki ve beşeri sermayenin etkili olduğu görüşü yetersiz kalmaya başlamıştır. Çünkü benzer fiziki ve beşeri sermayeye sahip toplumların ekonomik büyümeleri arasındaki farklılıkların kaynağının araştırılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Böylece ekonomik büyüme üzerinde etkili olan başka bir faktörün yani “eksik halka”nın ne olduğuna dair çalışmalar da giderek artmıştır.

Ekonomik büyümenin kaynakları üzerine yapılan çalışmalar sonucunda literatüre giren sosyal sermaye kavramının temeli aslında sosyoloji bilim dalına dayanmaktadır. Sosyal sermayenin iktisat literatürüne girişi ise Hanifan (1916) ile olmuş ve Putnam (1992) ile yaygınlaşmıştır. Sosyal sermaye, toplumsal birliği, beraberliği ve dayanışmayı içermekte ve toplumu bir arada tutmayı ifade etmektedir. Sosyal sermaye kavramı, beşeri ve fiziki sermayeye kıyasla daha soyut bir anlam içerdiği için tanımlanmasında ve belirlenmesinde de farklılıklar görülmektedir. Sosyal

sermaye temelde sosyal ağlar, toplumsal normlar ve güvenden oluşmaktadır. İnsanların iletişim kurduğu çevre ne kadar genişse, normlara bağlılık ne kadar fazlaysa ve güven düzeyi ne kadar yüksekse sosyal sermaye de o kadar güçlü olmaktadır. Yüksek güven düzeyi, gelişmiş sosyal ağlar ve normların sosyal sermaye düzeyini arttırarak ekonomik büyüme üzerinde olumlu katkı sağlaması beklenmektedir. Fakat sosyal sermayeyi oluşturan ağlar, normlar ve güven her zaman toplumun ve ekonomik büyümenin yararına da olmayabilir. Sosyal sermaye düzeyi yüksek olan toplumlarda sosyal ağların ve güvenin sadece aile veya belli bir grubun özelinde kurulması toplumda gruplaşmalara, dışa kapalı gruplara ve ayrışmaya neden olabilmekte ve toplumdaki güçlü normlar toplumsal dışlanmaya sebebiyet verebilmektedir. A. Portes'in de belirttiği gibi "sosyallik iki tarafı keskin bir bıçaktır" (Portes, 1998: 18; Field, 2008: 102).

Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de sosyal, beşeri ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştırmak ve özellikle sosyal sermayenin ekonomik büyümeyi hangi düzeyde ve ne yönde etkilediği konusunda tahminlerde bulunmaktır. Bu nedenle öncelikle Türkiye'de sosyal ve beşeri sermaye düzeylerinin belirlenmesi için ilgili literatür taranmış ve bu amaçla kullanılan değişkenler ve yöntemler incelenmiştir. Literatüre uygun olarak belirlenen değişkenler Türkiye için sosyal ve beşeri sermaye endeksinin hesaplanmasında kullanılmıştır. Endekslerin hesaplanması SPSS programı ve Temel Bileşenler Analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Fiziki sermaye düzeyinin göstergesi olarak ise sabit sermaye yatırımları dikkate alınmıştır. Sosyal, beşeri ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin analizi ise ARDL yöntemi kullanılarak Eviews-9 programı ile gerçekleştirilmiştir.

Tez çalışması üç temel bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde sosyal, beşeri ve fiziki sermaye kavramları tanımlanarak bu kavramların gelişim süreçlerinden bahsedilmektedir. Sosyal sermaye kavramı P. Bourdieu, J. Coleman, R. Putnam ve F. Fukuyama'nın ele alış biçimleriyle açıklanarak sosyal sermayenin unsurları ve türleri hakkında bilgiler verilmektedir. Sosyal sermaye ile ilgili literatürdeki çalışmalara değinildikten sonra sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif ve negatif etkileri teorik açıdan incelenmektedir. Aynı şekilde beşeri ve fiziki sermayenin de tanımı ve gelişimi açıklanarak ekonomik büyüme ile arasındaki ilişkilere değinilmektedir.

Sosyal ve beşeri sermayenin ölçülmesiyle ilgili literatür ikinci bölümde yer almaktadır. Literatürde kullanılan değişkenlere paralel olarak Türkiye’de hem sosyal hem de beşeri sermayenin hesaplanmasında kullanılan değişkenlere ilişkin tanımlamalar ve bu değişkenlerin yıllar itibariyle gelişimleri de ortaya konulmaktadır. Ayrıca ikinci bölümde sosyal ve beşeri sermaye endekslerinin hesaplanmasında kullanılan yöntem hakkında da bilgiler verilmektedir. Çalışmanın son kısmında ise Türkiye’de sosyal, beşeri ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin belirlenmesine yönelik olarak yapılan ekonometrik bir analiz yer almaktadır. Bu bölümde öncelikle kullanılan ekonometrik yöntem olan ARDL (Sınır Testi) metodolojisinden bahsedilmektedir. 1988-2019 yılları için oluşturulan sosyal ve beşeri sermaye endeksleri ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin analiz sonuçları da üçüncü bölümde açıklanmaktadır. Çalışmanın genel değerlendirmesine ve analizden elde edilen bulguların yorumlanmasına ise sonuç bölümünde değinilmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

SOSYAL, BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYE: TEORİK ÇERÇEVE, TANIM VE EKONOMİK BÜYÜME İLE İLİŞKİSİ

1.1. Sosyal Sermaye

1.1.1. Sosyal Sermaye Kavramı ve Teorik Çerçevesi

1980 yılından sonra literatürde sıklıkla rastlanan sosyal sermaye kavramının temeli çok eskilere dayanmaktadır. Sosyal sermaye kavramının kökleri ilk sosyologlara (Tocqueville, Durkheim, Weber, Marks gibi) ve klasik iktisatçılara (Adam Smith, Marshall, Hume gibi) kadar uzanmaktadır. Sosyoloji alanında sosyal sermaye kavramının oluşumuna katkı sağlayan sosyologlardan;

- Tocqueville, 1835 yılında yazdığı “Demokratie in Amerika” adlı eserinde Amerika’daki gönüllü kuruluşların ve sivil toplum örgütlerinin toplumdaki bencilliği azalttığını ve güçlü ekonominin temelini oluşturduğunu söylemektedir.
- Marx’ın sınıf bilinci etrafında değerlendirdiği dayanışma fikrinin sosyal sermaye yaklaşımına giden yolda katkısı bulunmaktadır (Şan ve Şimşek 2019: 91).
- Durkheim, insanların mekanik ve organik dayanışma arasında geçişken özellik gösterdiğini dolayısıyla insan doğasının değişken olduğunu vurgulamakta, bu vurgu ekonomik büyüme üzerinde insan doğasının önemli olduğunu göstermektedir.
- Cooley, birincil toplumsal grup (aile, arkadaşlık, komşuluk vb.) ve ikincil toplumsal grup (dernek, sendika vb.) olarak toplumu sınıflandırmakta, toplumsal ilişki ve davranışlarda birinci grupta gelenek, görenek, din vb. etkili olurken, ikinci grupta kanun, yasa vb.nin etkili olacağını belirtmektedir. Cooley’in yaptığı sınıflandırma farklı sosyal gruplarda sosyal sermayenin de farklı olacağı düşüncesinin temelini oluşturmaktadır. Ayrıca sosyal sermayenin kaynakları ve türlerinin belirlenmesinde de önemli rol oynamıştır.
- Weber, “Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism” adlı eserinde ekonomik gelişmelerin kültürel değerlerden etkilendiğini belirtmektedir. Weber akrabalık, siyasal düşünce vb. ilişkilerin kişinin sosyal ağını oluşturduğunu ve ekonomik büyümenin sosyal ağlarla ilişkili olduğunu ifade etmektedir. Weber’in yaptığı çalışmalar sosyal sermayenin kavramlaşmasına zemin hazırlamaktadır.

Sosyal sermaye kavramını ilk kullanan L. J. Hanifan olmuştur. Hanifan, 1916 yılında yazdığı “The Rural School Community Center” adlı çalışmasında, sermayenin

ekonomik boyutu dışında kalan, sermayeye katkı yapan, toplumsal bütünlüğü oluşturan bireyler ve aileler arasında, insanların günlük yaşamlarıyla ilgili, iyi niyet, arkadaşlık, sempati ve sosyal bir takım münasebetlerin varlığına dikkat çekmek için sosyal sermaye kavramını geliştirmiştir (Devamoğlu, 2008 :4). Hanifan'dan sonra yapılan çalışmalarda uzun süre sosyal sermaye kavramı kullanılmamıştır. Kavramın bir sonraki ortaya çıkışı tam kırk yıl sonra 1956'da J. Seeley, A. Sim ve E. Loosely'nin, eyalet başkanlarının yükselmesinde sosyal sermayenin önemine değindikleri “Crestwood Heights: A Study of the Culture of Suburban Life” adlı çalışmaya rastlamaktadır (Özdemir, 2007: 12). Bu çalışmadan sonra 1958 yılında C. Moser ve M. Fortes daha sonra Edward Banfield ve 1961 yılında Homans tarafından sosyal sermaye kavramı ile ilgili eserler ortaya konulmuş ve sosyal sermaye kavramı ile ilgili yapılan çalışmalar artmaya başlamıştır. Jane Jacobs (1961), “The Death and Life of Great American Cities” adlı eserinde şehirlerdeki güvenin komşuluk ilişkilerine bağlı olduğunu belirtmiş ve sosyal sermayeyi günümüzdeki ifadesiyle kullanmıştır. G. Loury (1977), Amerika üzerinde yaptığı “A Dynamic Theory of Racial Income Differences” adlı araştırmasında sosyal sermayenin bireylerin gelirleri üzerinde etkili olduğunu, ırksal farklılıkların bireysel kazançları etkilediği sonucuna ulaşmış ve sosyal sermayenin kavramsal olarak literatürde yer almasını sağlamıştır.

Pierre Bourdieu de sosyal sermaye kavramının kurucularının içinde yer almaktadır. Sosyal sermayenin gözden geçirilmiş ilk kuramsal sosyolojik analizi Pierre Bourdieu'ya aittir (Şan ve Şimşek 2019: 94). Bourdieu (1979), 1963'ten 1968 yılına kadar olan çalışmalarını derlediği “Distinction” adlı kitabında ekonomik sermayenin yanı sıra ekonomik olmayan sermayelerin de varlığından bahsetmekte, kültürel farklılıklar ve toplumsal tabakalaşma kavramlarını incelemektedir. Bourdieu, sosyal farklılaşmayı besleyen toplumsal bağ ve ağların büyüklüğü konusu çerçevesinde ele aldığı sosyal sermayenin yaratılmasının ve etkinliğinin sosyal gruptaki üyeliğe bağlı olduğunu belirtmekte, bu alanda ailenin önemli bir örnek olduğuna, aile ilişkileri ağının gayri biçimsel sermaye çevriminin merkezinde yer aldığına işaret etmektedir (Fine, 2011: 97-101; Şan ve Şimşek, 2019: 94).

James Coleman, sosyal sermayenin farklı disiplinlere yayılmasını sağlamada önemli rol oynamıştır. Coleman (1988), “Social Capital in the Creation of Human Capital” adlı çalışmasında sosyal ağların artması ve toplumda güçlü ilişkiler kurulmasının, sosyal sermayenin güçlenmesini sağladığını belirtmektedir. Coleman da Bourdieu gibi sosyal eşitsizlik üzerine çalışmalar yapmış, fakat Bourdieu'dan farklı

olarak sosyal sermayenin ekonomik yoksunluğa sahip kesimde de yararlı olacağını söylemiştir. Pierre Bourdieu'nun 1980 ve 1986 yıllarındaki toplumsal sınıf çatışmaları üzerine yaptığı çalışmalarda kavramı genişlettiği ve James Coleman tarafından yazılan 'Sosyal Teorinin Temelleri' adlı kitapta, sosyal sermayenin kalkınma sorunuyla ilk defa ilişkilendirildiği görülmektedir (Field, 2008: 35).

Robert Putnam (1992), "Making Democracy Work Civic Traditions in Modern Italy" çalışmasında Kuzey İtalya ve Güney İtalya'yı incelemiş, yurttaşlık katılımının yüksek olduğu ve devlet yöneticileri ve toplum arasındaki ilişkinin kuvvetli olduğu kuzey kesiminin ülkenin güneyine göre daha gelişmiş olduğu sonucunu elde etmiştir. Daha sonra "Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community" adlı çalışmasında Amerika'yı inceleyen Putnam, ülkedeki sivil katılım oranının düşmesiyle sosyal sermayenin de olumsuz etkilendiğini belirtmektedir. Putnam'ın yaptığı çalışmalar sosyal sermayenin toplumsal bir nitelik kazanmasına önemli katkılar sağlamıştır.

Francis Fukuyama (1995), "Trust: The Social Virtues and The Creation of Prosperity" adlı çalışmasında sosyal sermayenin ekonomik büyümeyi etkilediğini, sosyal sermayeyi güçlendiren iş birliğinin ve sosyal ağların artmasıyla işlem maliyetlerinin azalacağını ve ekonomik performansın artacağını savunmaktadır. Fukuyama çalışmalarında güven çok önemli bir yer tutmaktadır. Fukuyama'ya göre sosyal sermaye "bir toplumda ya da bir toplumun belli bölümlerinde güvenin hüküm sürmesinden doğan bir kapasitedir" (Fukuyama, 1995: 26; Field, 2008: 88). Ayrıca sosyal sermayenin olumsuz etkilerinin de olabileceğini, lobilerin artması ile ortaya çıkan grup dayanışmasının grup dışı bireylerin dışlanmasına sebep olabileceğini de belirtmektedir.

1.1.2. Sosyal Sermayenin Tanımı

Sosyal sermayenin literatürde birçok tanımı bulunmaktadır. Tanımlamalarda ortaya çıkan farklılıklar sosyal sermayenin kapsamının genişliğinden ve araştırmacıların vurgulamak istediği yönü öne çıkarmak istemelerinden kaynaklanmaktadır. Sosyal sermaye kavramının ilk kullanıcılarından olan Lyda Hanifan sosyal sermayeyi, bireyler arası ilişkiler açısından ele almış ve bireylerin gündelik hayatlarındaki somut kavramlardan ayrı tutarak, iyi niyet, arkadaşlık ve sosyal birlikteliği meydana getiren, bireyler ve aileler arasındaki ilişkiler olarak tanımlamıştır (Keskin, 2008: 10). Sosyal

sermayenin kurucularından olan Bourdieu iletişim ağlarına vurgu yapmış ağların sürekliliğinin öneminden bahsetmiştir. Bourdieu'ya göre sosyal sermaye, karşılıklı tanıma veya tanışıklığın az veya çok kurumsallaşmış ilişkilerinin sürekli ağlara sahip olması ile bağlantılı, hali hazırdaki, potansiyel kaynakların toplamıdır (Bourdieu, 1992: 5). Coleman ise iş birliğine önem vermekte, bu yüzden sosyal sermayeyi, tek başına bir varlık olarak değil, ortak iki özelliği olan farklı varlıkların bir kümesi şeklinde nitelendirmektedir. Bu varlıklar kümesi sosyal yapının bazı yönlerini oluşturmakta ve yapı içindeki ortak aktörlerin veya bireylerin eylemlerini kolaylaştırmaktadır (Coleman, 1988: 98).

Sosyal sermayenin toplumsal bir nitelik kazanmasını sağlayan ve araştırmacıların en çok başvurduğu kaynaklardan olan R. Putnam, Hanifan gibi ilişkiler ağına vurgu yapmaktadır. Putnam sosyal sermaye kavramı ile sosyal organizasyonların yapısında bulunan güven, normlar, ağlar gibi toplumun verimliliğini artıracak özellikleri kastettiğini belirtmiştir (Putnam, 1993: 167; Öksüzler, 2006: 110). Fukuyama ise her normun sosyal sermaye olarak belirtilemeyeceğini, sosyal sermaye olabilmeleri için olumsuzluğa neden olamamaları gerektiğini ve sorumlulukların bütünüyle yerine getirilmesi gerektiğini, ayrıca doğruların söylenmesinin önemli olduğunu belirtmektedir.

Fukuyama araştırmalarında güven üzerine yoğunlaşmıştır. Fukuyama'ya göre sosyal sermaye, bir toplumda veya onun bazı bölümlerinde güven duygusunun hakim olmasından ileri gelen bir yetidir. Sosyal sermayenin edinilmesi, bir topluluğun ahlaki normlarının alışkanlık haline gelmesini ve sadakat, dürüstlük gibi erdemlerin kazanılmasını ve bireylerin birbirine bağımlılığını gerektirir. Sosyal sermaye, bireylerin sadece kendi başlarına hareket etmeleri ile kazanılmaz. Bireysel değerlerden çok, sosyal değerlerin hakim olmasına dayanır (Fukuyama, 1995: 42, Keskin, 2008: 14). Sosyal sermaye hakkında yapılan diğer başlıca tanımlamalara Tablo 1'de yer verilmektedir.

Sosyal sermaye tanımlarının araştırmacıların önem vermek istedikleri konulara, içinde buldukları zamana ve toplumsal şartlara göre değişiklik göstermesine rağmen kavramın özünün aynı kaldığı görülmektedir. Genel olarak, sosyal sermaye toplumun ortak hareket etmesine, toplumsal bütünleşme ve dayanışmaya dayanan, güven, iletişim ağları ve normlar tarafından belirlenen, ekonomik kalkınmaya da etkisi bulunan sermaye türü olarak tanımlanabilmektedir.

Araştırmacıların vurgulamak istedikleri özelliklere göre sosyal sermayenin daha ayrıntılı tanımlamalarına yer verilmesi sosyal sermaye kavramının açıklığa kavuşturulması açısından oldukça önemlidir. Bu nedenle bir sonraki bölümde araştırmacıların ele aldıkları şekliyle sosyal sermaye kavramı üzerinde durulmaktadır.

Tablo 1: Sosyal Sermayenin Tanımları

Yazar	Sosyal Sermaye Tanımı
Baker (1990)	Aktörlerin spesifik toplumsal yapılardan elde etmiş oldukları ve akabinde kendi ilgilerini takip etmekte kullandıkları bir kaynak, aktörler arasındaki ilişki, değişimleri oluşturmaktadır.
Burt (1992)	Finansal veya beşeri sermaye kullanma fırsatı sağlanan arkadaşlar, iş arkadaşları ve daha genel bağlantılar şeklinde ifade edilmektedir.
Inglehart (1997)	Gönüllü derneklerin kapsamlı ağlarında ortaya çıkan güven ve hoşgörü kültürü olarak tanımlanmaktadır.
Pennar (1997)	Kişisel davranışı ve ekonomik büyümeyi etkileyen toplumsal ilişkiler ağı olarak ifade edilmektedir.
Woolcock vd. (1998)	Sosyal sermaye bireylerin beraber hareket etmesini olanaklı kılan normlar ve ağlar şeklinde tanımlanmaktadır.
Dünya Bankası (1998)	Bir toplumdaki sosyal etkileşimlerin niteliği ve niceliğini ispatlayan normlar, ilişkiler ve kurumlar olarak tanımlanmaktadır.
FAO (Kurumsal Kalkınma Programı) (1998)	Sosyal dayanışma yönetici normların ortak belirlenmesi, kültürel ifade ve toplumsal davranışın birleştirilmesine işaret etmektedir.
Knoke (1999)	Sosyal aktörlerin örgüt içinde ve örgütler arasında diğer sosyal aktörlerin kaynaklarına ulaşmak için ağ bağlantıları oluşturmaları ve bunları harekete geçirme süreci olarak tanımlanmaktadır.
Ostrom (2000)	Sosyal sermaye, kişilerin oluşturdukları grupların tekrarlanan faaliyetleri ile geliştirdikleri etkileşim kalıpları hakkında paylaşılan bilgi, anlayışlar, normlar, kurallar ve beklentiler şeklinde ifade edilmektedir.
Stiglitz (2000)	Sosyal sermaye zımnı bilgi, ağlar koleksiyonu, saygınlık toplamı ve organizasyonel sermayeden oluşmaktadır.
Temple (2000)	Sosyal sermaye toplumdaki kuruluşların ve bireylerin koordinasyonunu arttırarak üretkenliğin artmasına neden olan, güven, norm ve iletişim ağı özelliğidir.
OECD (2001)	Sosyal sermaye ağlar ve gruplar içinde ya da gruplar arasında iş birliğini kolaylaştıran normlar, değerler ve anlayışlar şeklinde tanımlanmaktadır.
Lin (2001)	Sosyal sermaye opsiyonel olarak sosyal ağlara ve aktörlerin faaliyetlerinde eriştikleri ve kullandıkları kaynaklar olarak ifade edilmektedir.
Bowles vd. (2002)	Sosyal sermaye güveni, bir kişinin beraber olduğu insanları düşünmesini, kendi toplumunun normları ile yaşama istekliliğini ve yapmayanları cezalandırmayı vurgulamaktadır.
ECLAC (Sosyal Kalkınma Bölümü) (2003)	Sosyal grubun desteklenmesi noktasında bazı kişilerin ulaştıkları sosyal ağlarda bulunan cemiyetsel kaynakları harekete geçirme becerisi olarak açıklanmaktadır.

Durlaaf vd. (2004)	Sosyal sermaye grup üyeleri için pozitif dışsallıklar yaratmakta olup, bu dışsallıklar ise paylaşılan güven, normlar, değerler ile bunların beklentiler ve davranışlar üzerindeki bağlı etkileri aracılığıyla başarılı olmaktadır. Paylaşılan güven, normlar ve değerler ise sosyal ağlara ve ortaklıklara dayanan informal organizasyon formlarından oluşmaktadır.
J. Field (2008)	Sosyal sermayede ilişkiler önemlidir, bireysel olarak yapılamayacak işlerin başkalarıyla ilişki kurarak yapılabilen, ayrıca insanları birbirine bağlayan ağlar ile ortak değerler paylaşmakta, bu iletişim ağları ise kaynak oluşturmaktadır, bu durumu sermaye oluşumu sağlamaktadır.

Kaynak: Field, 2008:1; Tüysüz, 2011:10; Oğuz,2006:85-86; Şavkar,2011:16; Aydın,2016:28-30

1.1.2.1. Pierre Bourdieu'ya göre Sosyal Sermaye

Sosyal sermayenin ilk sistematik çağdaş analizi Pierre Bourdieu tarafından yapılmış olup kavram karşılıklı tanıma ve kaynaşmanın kurumsallaştırılmış ilişkilerinin az veya çok devam eden ilişki ağının elde edilmesi için bağlanılan aktüel ve potansiyel kaynakların toplamı olarak tanımlanmıştır (Keleş, 2012: 13). Bourdieu sosyal sermayeyi ele alırken kişinin iletişim ağına ve ilişkilerine önem vermektedir. Bourdieu'ya göre toplumdaki her birey sosyal sermayeye sahiptir, sermayeyi oluşturan etmenler kişinin ailesi, akrabaları, arkadaşları vb. çevresinde iletişim halinde olduğu kişilerin toplamı olarak ele alınmaktadır.

Kişinin iletişim ağı ve ilişkilerinin toplumdaki yerini de belirlediğini söyleyen Bourdieu, toplumsal tabakalaşma ve sınıf ayrımlarının sosyal sermaye üzerinde belirleyici rol oynadığını da söylemektedir. Toplumda sınıfsal olarak üstün olanların iletişim ağları ve ilişkileri daha güçlü olacağı için sosyal sermayelerinin de yüksek olacağını belirtmektedir. Farklı toplumsal sınıfa sahip olan çocukların akademik hayatı üzerine yaptığı "Cultural Reproduction and Social Reproduction" adlı çalışmasında, bazı sosyal grupların çocuklarının eğitim hayatını garanti altına aldıklarını, bu durumun ise akademik başarı açısından eşitsizliğe neden olduğunu savunmaktadır. Diğer bir ifade ile sosyal sermaye, imtiyazlı sınıfa ait bir servettir ve üstünlüklerini sürdürmek için kullandıkları bir araçtır (Tüysüzöğlü, 2011: 11).

Bununla birlikte Bourdieu'nun sosyal sermayeye bakış açısı bütünüyle ele alındığında, sosyal sermayeyi olumlu olarak değerlendirdiği görülmektedir. Güçlü ilişkiler ve ağlara sahip kişiler için sosyal sermayenin olumlu sonuçlar doğurduğunu belirtmektedir. Bourdieu, ağ bağlantılarını kötü amaçlara ulaşmak için kullanan kişiler yüzünden sosyal sermayenin kötü olduğunu iddia etmenin, dolandırıcılar yüzünden paranın kötü olduğunu savunmakla aynı şey olduğuna dikkat çekmektedir (Uğuz E., 2010: 13).

1.1.2.2. James Coleman'a Göre Sosyal Sermaye

James Coleman sosyolog olduğu için sosyal sermaye kavramına disiplinler arası bir bakış açısıyla yaklaşmakta ve böylece kavramın yayılmasında büyük rol oynamaktadır. Coleman kişilerin bireysel çıkarlarla hareket etmemelerinin, rekabet durumunda dahi beraber çalışmalarının nedenini sosyal sermaye kavramı üzerinden açıklamaktadır. Coleman sosyal sermayenin klasik iktisattaki “görünmez el” olduğunu söylemektedir (Field, 2008: 30).

Coleman, Amerika üzerinde yaptığı incelemelerde sosyal sermayesi düşük olan bir bölgeden, yüksek olan bir bölgeye taşınan ailenin sosyal sermayesinde artış olacağı sonucuna ulaşmıştır. Örneğin, yüksek güvenin ve güçlü ilişkilerin olduğu bölgede çocukların gözetime ihtiyaç duyulmadan sokakta oynaması, ailedeki mutluluğu arttırmakta ve bu durum ailenin sosyal sermaye düzeyinde artışa neden olmaktadır.

New York Mücevher Borsası'nı da inceleyen Coleman, bu piyasadakilerin değerli mücevherleri herhangi bir prosedür uygulamadan birbirleriyle değiştiklerini gözlemlemekte, dışarıya kapalı ve ilişkilerin güçlü olduğu bu yapılarda sosyal yaptırımın da yüksek olduğunu ifade etmektedir. Dolayısıyla, piyasadaki yüksek sosyal sermaye, grup içi ilişkilerin devamlılığının yanında piyasadaki ekonomik aktiviteler sırasında ortaya çıkan işlem maliyetlerinin de azaltılmasına hizmet etmektedir (Tüysüzoğlu, 2011: 13).

Coleman sosyal sermayeyi yapılan yatırımların bir kaynağı olarak görmektedir. Bunun yanı sıra söz konusu kavramı aile/toplum ekseninde incelemektedir. Özellikle ailenin büyüklüğü, ailenin konumu, çocuğun eğitim hayatından ailenin beklentisi, dini kurumlara olan yakınlık ve yakınlık gibi konu başlıklarından sosyal sermayeye ulaşmayı hedeflemektedir (Kapu vd., 2012: 17).

Coleman da Bourdieu gibi eğitimdeki eşitsizlikler üzerinde durmuştur. Amerika'daki lise öğrencileri üzerine yaptığı bir araştırmada, öğrencilerin okulu bırakmalarının üç nedene bağlı olduğunu ifade etmektedir. Bu üç nedeni üç farklı sermaye türü olarak ele alan Coleman, ilk nedenin finansal sermaye olduğunu belirtmiş ve ailelerin ekonomik gücünün çocuklarının eğitimi üzerinde etkili olduğunu söylemiştir. Diğer nedeni ise beşeri sermaye olarak adlandırmış ve ailenin eğitim düzeyinin yüksek olup olmamasının çocukların okul hayatını etkilediğini belirtmiştir. Son neden olarak sosyal sermayeyi gösteren Coleman, çocukların okulu bırakmalarında

aile ile olan ilişkilerinin ve okul içindeki ilişkilerinin etkisinin olduğuna dikkat çekmiştir.

Coleman’a göre bireysel ya da aile olarak güçlü sosyal ilişkilere ve bağlara sahip olan bireyler, bu tür bağlantılara sahip olmayan bireylerle kıyaslandığında hedeflerine daha rahat varmaktadır (İnce, 2014: 50). Fakat Bourdieu’dan farklı olarak Coleman sosyal sermayenin toplumda yüksek sınıfta yer alanlara özel olmadığını, eğitim sayesinde alt sınıftakilerin de sosyal sermayeden olumlu olarak etkilenebileceğini belirtmektedir. Eğitim ile alt tabakadaki kişiler iletişim ağlarını geliştirerek elde edemeyecekleri fırsatlara ulaşabilmektedirler. Bu anlamda din, sosyal ağlar, normlar, güven düzeyleri, komşuluk ilişkileri, aile yapısı ve akrabalık ilişkileri gibi unsurlar kendiliğinden birer sosyal sermaye kaynağına dönüşmektedir. Coleman için böylece sosyal sermaye inşa edilebilir bir kaynaklar bütünü haline gelmektedir (Aydemir, 2011: 53).

1.1.2.3. Robert Putnam’a Göre Sosyal Sermaye

Robert Putnam sosyal sermayeyi toplum merkezli olarak ele almaktadır. Sosyal sermaye kavramını toplumsal düzeyde incelemekte, iletişim ağlarına aktif katılıma ve bu katılımdan hâsıl olan karşılıklılığa ve yine burada ortaya çıkan karşılıklı toplumsal güvenilirlik normlarına vurgu yapmaktadır (Field, 2008: 53). Putnam toplumdaki sosyal sermaye düzeyini ölçmek için bir endeks oluşturmuştur, bu endeks literatürde “Putnam Aracı” adıyla anılmaktadır. Putnam sosyal sermayeyi iki temel biçimde ele almaktadır: Heterojen/birleştirici ve sosyolojik yapışkan niteliğindeki köprü oluşturan sosyal sermaye ve seçkin/homojen nitelikteki bağlayıcı olan sosyal sermaye (Yarcı, 2011: 129).

Meşhur çalışmalarından biri olan “Making Democracy Work” adlı kitabında İtalya’nın kuzeyi ile güneyini kıyaslamakta, kuzey kısmının daha gelişmiş olmasında halkın yönetime katılım oranının yüksek olmasının etkili olduğunu söylemektedir. Bu çalışma sosyal sermayeye yapılan yatırımların ekonomik büyümeyi arttıracaklarını göstermektedir.

Putnam (1995), İtalya üzerinde yaptığı çalışmalardan sonra “Bowling Alone” çalışmasında Amerika’yı incelemiş, ülkenin sosyal sermayesinde düşüş olduğunu belirtmiştir. Sosyal sermayedeki bu düşüşün nedeni olarak da yeni neslin apolitik olmasını yani toplumdaki siyasi katılım oranlarındaki düşüşleri ve sivil toplum

örgütlerine katılımın azalmasını göstermektedir. Ayrıca Amerika’da televizyon izleyen kişi sayısı ve izleme sürelerinde artış olduğunu gözlemleyen Putnam, televizyon izlemenin bireyselliği arttırdığını ve sosyal sermayenin düşmesinde önemli bir etkiye sahip olduğunu belirtmektedir. Çalışma adını Amerika’daki değişen bowling oynama alışkanlığından almaktadır. Önceleri grup halinde yapılan bir eylem olan bowling, zamanla bireysel yapılmaya başlanmış, bowling oynayanların sayısı artmakla birlikte gruplar halinde oynayanların sayısında ciddi düşüşler olmuştur.

Aynı zamanda Putnam (1995), sosyal sermayedeki düşüşlerin nedeni olarak; “kadınların iş hayatında daha aktif rol alması, büyükşehirlerdeki yaşam, ev temelli elektronik eğlenceler ve kuşak değişimini” de göstermektedir. Kadınların iş hayatına girmesi ile işte geçirdikleri zaman, topluma dahil olmalarını kısıtlamakta, sosyalleşmelerini azaltmaktadır. Putnam bu durumun sosyal sermayedeki düşüşte sahip olduğu payın, erkeklerin çalışmasının etkisiyle aynı olduğunu belirtmekte, iş hayatındaki aktifliğin kadın ve erkek için neredeyse aynı oranda sosyalleşme süresinin azalmasına sebep olduğunu söylemektedir. Büyükşehirlerde yaşayanların bir araya gelmek veya sosyalleşmek için artan zamana ihtiyaçları olmakta, ayrıca para ve zaman baskısı, kentin dağınıklığı ve hareketliliği (trafik, iki yer arası uzaklık vb.) bu sosyal bağlarda zayıflamaya neden olmaktadır. Putnam en önemli iki unsurun, ev temelli elektronik eğlenceler ve kuşak değişimi olduğunu söylemektedir. Özellikle televizyon izlemenin sosyal sermayenin düşmesinde önemli etkisi olduğunu, televizyon izleyenlerin daha fazla bireyselleştiğini, kendini toplumdan soyutladığını belirtmektedir. Ayrıca Putnam kuşak değişimi ile siyasal katılım oranının da düştüğüne vurgu yapmakta ve gazete okuyan kişi sayısında ciddi azalmalar olduğuna dikkat çekmekte, apolitik bir neslin geldiğini belirtmektedir (Field, 2008: 49-50). Putnam toplumun sosyal sermayesinin önemli olduğunu söylemekte, sosyal sermayeyi arttırmak için ise toplumun siyasal ve sosyal alanlarda aktif olarak yer alması gerektiğine vurgu yapmaktadır.

1.1.2.4. Francis Fukuyama’ya Göre Sosyal Sermaye

Sosyal sermaye teorisyenlerinden olan Amerikalı siyaset bilimci Francis Fukuyama sosyal sermaye kavramını açıklarken en çok güven unsuru üzerinde durmaktadır (Kangal, 2013.26). Güven ile sosyal sermayeyi ayrılmaz bir bütün olarak görmekte, sosyal sermayenin oluşması için güvenin olması gerektiğini belirtmektedir.

Fukuyama, sosyal sermayeyi bireyselden ziyade toplumsal olarak ele almakta, sosyal sermayenin maliyetleri düşüreceğini ve ekonomiye katkıda bulunacağını söylemektedir. Fukuyama ekonomik faaliyetleri de bireysel değil bütüncül olarak ele almakta; yüksek güven düzeyine, güçlü iletişim ağlarına sahip ve iş birliği içinde olan toplumlarda işlem maliyetlerinin azalacağını belirtmektedir. Sosyal sermayenin olmadığı toplumlarda kişiler haklarını koruma altına almak için daha fazla resmi işleme ihtiyaç duymakta, dolayısıyla işlem maliyetleri artmaktadır. Ayrıca güvenin az olduğu, sosyal sermayesi düşük olan toplumlarda ekonomik yatırımlar devlet eliyle gerçekleştirilirken, güvenin fazla olduğu yüksek sosyal sermayeli toplumlarda yatırımlar özel sektör tarafından yapılmaktadır (Fukuyama, 2005: 20-65).

Fukuyama toplumdaki en büyük sorunun bağların kopması ve toplumdaki değerlerin zarar görmesi olduğunu söylemekte ve bu durumu “toplumsal çözülme” olarak adlandırmaktadır. Fukuyama (1999), “The Great Disruption (Büyük Çözülme)” adlı kitabında toplumsal çözülmeyle ele almakta ve çözülmenin sosyal sermaye ile durdurulabileceğini savunmaktadır. İnsan doğası ile toplumsalın gerekleri üzerinden yürüttüğü tartışmalarını çözülme ve yeniden yapılanma gibi iki ana ekseninde çözümleyen Fukuyama için sosyal sermaye önemli bir sosyolojik değişkendir (Aydemir, 2011: 74). Fukuyama toplumsal çözülmenin nedeni olarak bireysellik ile ahlaki değerler ve toplumsal kuralların yıpranmasını görmektedir. Bireysellik toplumdaki birlik ve beraberliği yok ederek kişilerin toplumdaki soyutlanmasına neden olmaktadır. Ahlaki değer ve toplumsal kuralların, kişilerin birbirleriyle olan iletişimini arttırdığını ve dürüst olmak, sözünde durmak gibi toplumsal kuralların uygulanmasının toplumun yararına olacağını belirtmektedir (Fukuyama, 2009: 31). Fukuyama toplumsal çözülmeden sonra yeni bir düzenin inşa edileceğini beklemekte ve yeni kurulacak düzende sosyal sermayenin yardımının olacağını söylemektedir.

1.1.3. Sosyal Sermayenin Temel Unsurları (Bileşenleri)

Sosyal sermayenin unsurları, toplumda bireylerin birbirlerine duydukları güven düzeyi, yazılı olan veya yazılı olmayan her türlü davranış ve kurallardan oluşan normlar, iletişim olanakları ve niteliğinden (sosyal ağlar) oluşmaktadır (Karagül ve Dündar, 2006: 3). Sosyal sermaye üzerine yapılan çalışmaların büyük kısmı sosyal sermayeyi oluşturan üç temel unsur üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu unsurlar; normlar,

güven ve sosyal ağlardır. Sosyal sermayenin temellerini oluşturan bu unsurlar toplumda güçlü ise sosyal sermayenin de yüksek olacağı beklenmektedir.

1.1.3.1. Normlar

Normlar, toplumdan topluma farklılık göstermekle birlikte toplumlar arası iletişim, toplum içi düzeni ve davranış kalıplarını belirleyen, yazılı (hukuk kuralları vb.) veya yazısız (gelenek, örf, adet, din vb.) kurallar olarak tanımlanabilir. Normların sosyal sermayeyi oluşturması, toplumun faydası noktasında kişilerin kendi çıkarlarından vazgeçmelerinden kaynaklanmaktadır. Toplumsal destek, statü, onur ve benzeri ödüllerle teşvik edilen normlar, insanlar arasındaki bağı artırmaktadır (Keleş, 2012: 31). Fukuyama (1997), normların ekonomik modernleşme ve sanayileşme gibi önemli gelişmeler sonucunda zaman içinde sürekli bir değişim halinde olduğunu söylemektedir.

Putnam ve Coleman da normların sosyal sermayenin oluşmasında önemli yeri olduğunu belirtmektedirler. New York mücevher borsasını incelediği çalışmasında Coleman, bu piyasada satış yapanların katı sözleşmeler kullanmadan takas yapmalarında toplulukta benimsenen normların etkili olduğunu söylemektedir. Benimsenen güçlü normlar sayesinde topluluğa zarar veren kişinin cezalandırılacağı bilinmekte, bu durum tüccarların ticarete dürüst olmasına sebep olmakta ve güven ortamının oluşmasını sağlamaktadır.

Normlar, formel kontrol biçimlerine ya da kurumsallaşmış yazılı kurallara olan ihtiyacı azaltıp informal bir kontrol sistemi sağlamak suretiyle sosyal sermayenin oluşmasında, uygulanmasında ve toplumsal olarak etki göstermesinde rol oynamaktadır (Kapu, 2008:272). Putnam, normların herkesi kurallara uygun yaşama konusunda beklentiye sokacağını ve bu beklentinin birlikte yaşamı kolaylaştırırken sosyal sermayeye de katkı sağlayacağını söylemektedir (Rea-Holloway, 2008: 25). Putnam ayrıca normları karşılılık ilkesi üzerinden de ele almaktadır. Putnam'a göre toplumda birinden iyilik gören kişi, iyilik gördüğü kişiye iyilik yapmak isteyecektir, böylece toplumdaki benmerkezciliğin önüne geçilecek ve toplumun bir arada olmasına katkıda bulunulacaktır.

Normlar bireylerin davranışlarına sınırlar koyarak, toplumun düzenini ve kontrolünü sağlamakta, kişileri benmerkezci ve salt faydacı olmaktan alıkoymakta, topluma iş birliği, birliktelik ve toplumun ortak çıkarlarına uygun hareket etme zorunluluğu getirmektedir. Normlar toplumdan topluma veya aynı toplumda zaman

içinde değişiklikler göstermektedir. Güçlü normlara sahip toplumlarda, kişiler diğerlerinin normlara sadık kalacağını bildiği için toplumda yüksek güven ve güçlü sosyal ağlar oluşmakta, bu durum yüksek sosyal sermaye düzeyini beraberinde getirmektedir.

1.1.3.2. Güven

Güven, bir kişinin başkalarının fırsat bulduğunda zayıf yanını kendi çıkarları doğrultusunda istismar etmeyeceğine olan inancı olarak tanımlanmaktadır (Bilgin ve Kaynak, 2008: 33). Güven kavramını, ekonomik anlamda, insanların kişisel maddi faydalarına karşın, vermiş oldukları sözlerle tutarlı davranmalarının bir sonucu şeklinde tanımlamak mümkündür (Aydın, 2016: 56). Field (2008: 89) ise güvenin önemini vurgulayarak mesela birisinin yanında uyurken, kredi kartı kullanırken, evlenirken, bir suçu bildirip bildirmemeyi düşünürken, nasıl oy vereceğine karar verirken, çevreyi korumanın (ya da korumamanın) çeşitli yollarından birini seçerken vb. dikkate alınması gerektiğini söylemektedir.

Sosyal sermaye kavramı hakkında önemli çalışmalar yapan Bourdieu, Putnam, Coleman ve Fukuyama çalışmalarında güvenin rolünü vurgulamakta ve güveni sosyal sermaye için ana unsur olarak görmektedirler. Fukuyama güven ve sosyal sermayeyi neredeyse aynı tutmakta, güveni ortak olarak paylaşılan normlara dayanan ve insanların birbirlerine karşı düzenli, güvenilir ve iş birliğine dayalı davranışları sergiledikleri bir sosyal ortam içinde yükselen beklentiler olarak ifade etmektedir (Kapu, 2008: 271). Putnam ve Coleman sosyal sermayenin en önemli unsurunun güven olduğunu belirtmektedirler. Putnam, "Bowling Alone" (2000) adlı eserinde Amerika'da sosyal sermayenin azalmasının nedenini toplumun yalnızlaşması ve birbirine güvenmemesine bağlamaktadır. Ayrıca yüksek güven ortamında bulunan kişiler, düşük güven ortamına göre daha fazla yatırım yapmakta, güvenin düşük olduğu toplumlarda ise yatırımların devlet eliyle gerçekleştirilmesi zorunluluğu ortaya çıkmaktadır.

Sosyal ağların ve normların varlığı güveni beslemektedir. Çünkü birey başka bireylerin varlığı halinde güven duygusunu deneyip geliştirebilmektedir. Bu nedenle ağlar, normlar ve güven arasında karşılıklı tamamlayıcılık söz konusudur (Özcan, 2011: 46).

Güven üç başlık altında sınıflandırılmaktadır (Meçik, 2010: 13-14);

- Ahlaki güven, iyimser bir görüştür ve insanların nasıl davranış sergilemeleri gerektiği beklentisine dayanır. İnsanların temel ahlak kurallarına uyacağı varsayılmaktadır.
- Stratejik güven, birbirlerini tanıyan kişiler arasında geçerli olan güvendir. Taraflar birbirlerini tanıdıkları için verilen sözlere inanırlar. Kişilerin nasıl davrandıklarına dayanmaktadır.
- Kurumsal güven, kişinin siyasal, sosyal ve ekonomik kurumlara duyduğu güvendir. Kurumsal güven devlet yöneticilerinin başarılarına göre şekillenmektedir.

Güvenin boyutları toplumun yapısına göre de şekillenmektedir. Kültür, eğitim ve gelir seviyesi birbirine benzeyen bireylerden oluşan 'homojen toplumlarda' güven daha fazla iken toplumun homojenliği bozuldukça güven azalmaktadır. Kişinin kendini kısıtlanmış hissetmediği, rahat hareket ettiği ortamlarda güven seviyesi yüksek olacaktır, sosyal ağların artması güveni arttırmaktadır. İnsanların hayatında meydana gelen hızlı değişimler ve sosyal değişikliğin artması güvenin azalmasına neden olmaktadır (Uğuz E., 2010: 65-66).

1.1.3.3. Sosyal ağlar

Sosyal ağlar veya iletişim ağları bireyler ya da gruplar arasındaki karşılıklılık ve güven ilkesine dayalı olan ve düzeyi iletişim miktarıyla ifade edilen bir kavram olup sosyal sermayenin temel belirleyicilerindendir (Tüysüz, 2011: 22). Sosyal ağların güçlü olması insanların birbiriyle iletişiminin yüksek olduğunu, aralarında birlik ve beraberliğin olduğunu göstermektedir. Sosyal ağlardaki artış sosyal sermayeyi de arttırmaktadır.

Bourdieu, Coleman ve Putnam sosyal ağların sosyal sermayenin oluşumunda önemli yeri olduğunu söylemektedirler. Bourdieu, ağların sosyal sermayenin unsuru olmasının yanı sıra sosyal sermayenin kullanılmasında da anahtar değişken olduğunu belirtmektedir (Carroll, 1997: 52). Coleman'a göre, sosyal sermaye insanlar arasındaki ilişki yapılarında var olmakta, sosyal ağlara katılmanın kolektif sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Putnam ise sosyal sermayenin kişiler arasındaki iletişim ağları ve bu ağların ortaya çıkardığı karşılıklılık ve güvenilirlik kavramları üzerinde durmaktadır (İnce,2014: 64).

Sosyal ağlar ve güven karşılıklı ilişki içerisindedir. Güvenin yüksek olduğu toplumlarda güçlü sosyal ağlar görülmekte ve sosyal ağların artması da toplumdaki güveni arttırmaktadır. Ayrıca sosyal sermayenin bir diğer unsuru olan normlar sosyal ağlar ile iletilmekte ve devamlılığı sağlanmaktadır. Kısaca sosyal ağların artması, güven ve normları olumlu yönde etkilemekte ve dolayısıyla sosyal sermayenin artmasını sağlamaktadır. Sosyal ağlar, sosyal sermayenin diğer faktörleri güven ve normların etkinliğini yükseltmek suretiyle ağ içerisindeki bireyler arasında bilgi akışkanlığını ve ağın verimliliğini yükseltmektedir (Keleş, 2012: 29). Çok sayıda insanın birbiriyle etkileşime girmesi, bu kişilerin birbiri hakkında daha fazla bilgiye sahip olmasını sağlamakta ve böylece kişiler arasında bilgi alışverişi hızlanarak çeşitli teknikler hakkındaki bilgi akışı sağlanmaktadır. Bu şekilde yeni teknolojilerin öğrenim süreci de hızlandırılmış olmaktadır (Özcan, 2011: 48).

Sosyal ağlar ayrıca ekonomiye doğrudan katkı da sağlamaktadır. Verimli ortam, güven ve paylaşılan değerlerin gelişmesini sağlayarak, kontrol maliyetlerini azaltmakta ve işlemleri kolaylaştırmaktadır (Meçik, 2010: 16). Sosyal ağların sağladığı yararlar incelendiğinde, ağ ilişkileri bireyin sahip olabileceği en değerli varlıklardan olmaktadır (Cohen ve Prusak, 2001: 88).

1.1.4. Sosyal Sermayenin Düzeyleri

Sosyal sermayenin makro, orta ve mikro olmak üzere üç farklı düzeyi bulunmaktadır. Bu düzeyler arasındaki farklılıkların belirlenmesi sosyal sermayenin ölçülmesi açısından oldukça önemlidir.

1.1.4.1. Makro Düzeyde Sosyal Sermaye

Sosyal sermayenin kapsamı en geniş, en fazla kişi barındıran düzeyi makro düzey olmakta ve uluslararası çalışmalarda ülkeleri kıyaslamak için kullanılmaktadır. Makro düzey, örgütlerin faaliyet gösterdiği kurumsal yapıyı kapsamaktadır (Tüysüz, 2011: 19). Makro düzeydeki sosyal sermaye için kullanılan göstergeler; demokratik hesap verilebilirlik, demokrasiye katılım, sözleşmelerin uygulanabilirliği, ekonomik risk değerlendirmesi, finansal risk değerlendirmesi, hükümet istikrarı, hukuk düzeni, hukukun üstünlüğü, yönetim biçimleri, kurumların nitelikleri ve politik risk değerlendirmesi şeklinde sıralanabilmektedir (Kızılkaya, 2017: 176). Kısaca makro düzey, sosyal sermayenin devlet ile ilişkisini ifade etmektedir.

Putnam, devlet müdahalesinin olduğu ekonomilerde sivil toplum örgütlerinin etkinliğinin azaldığını, sivil toplum örgütlerin etkinliğinin arttığı ekonomilerde ise devletin etkinliğinin azaldığını belirtmekte ve sosyal sermayeyi sıfır toplamı bir oyuna benzetmektedir. Makro düzey sosyal sermaye iktisadi büyümenin ana belirleyicisi olarak varsayılmakta ve bu nedenle de kurumsal ekonomi alanına yerleştirilmektedir (Erbil ve Öğüt, 2010: 59).

1.1.4.2. Mezo (Orta) Düzeyde Sosyal Sermaye

Sosyal sermayenin orta düzeyi, makro ile mikro düzeyin kesiştiği bölgeyi temsil etmekte ve topluluklar arasındaki ilişkileri yöneten ağlar ve normlar olarak açıklanmaktadır (Öğüt, 2009: 60). Bu düzeydeki sosyal sermaye, sosyal kimlik ve birlikteliğin, örgüt ve kurumların sosyal bir döngü ile içerdekilerin içerilmesine ve dışarıdakilerin dışlanmasına işaret etmektedir (Öğüt ve Erbil, 2009: 61).

Sosyal sermayenin orta düzeyine ilişkin analizler ağ yapılarının oluşturulması ve geliştirilmesine odaklanmaktadır. Orta düzey sosyal sermaye şirketler, sivil toplum kuruluşları, dernekler gibi örgütsel ve toplumsal birliklerde kendisini göstermektedir (Şavkar, 2011: 45). Makro düzey sosyal sermaye, ulusal açıdan bir sosyal sermayeyi temsil ederken orta düzey sosyal sermaye yerel otoriteler, komşuluk vb. seviyesini temsil etmektedir.

1.1.4.3. Mikro Düzeyde Sosyal Sermaye

Mikro düzeyde sosyal sermaye ise kişi, aile, arkadaş gibi grupların ve bireylerin ilişkisine dayanmaktadır. Bilinçsel (güven, karşılıklılık ve dayanışma gibi değerler ile davranış ve tutumlar gibi normlar) ve yapısal (yatay örgütler, ilişki ağları ve yerel düzeydeki kurumların etkinlikleri) olmak üzere ikiye ayrılmaktadır (Tüysüz, 2011: 19). Mikro düzeyde sosyal sermaye risklerin ve belirsizliklerin en aza indiği düzeydir. Mikro düzeyde iletişim ağları güçlü olduğu için bilgi eksikliği az olurken iş birliği, güven, dayanışma ve sadakat yüksek olmaktadır. Böylece piyasada aksaklıklar olmamakta, işlem maliyeti azalmakta, verimlilik ve etkinlik ise artmaktadır.

Mikro sosyal sermaye, yeni bir girişime olanak sağlayan ağ bağlantılarının yaratacağı faydalara odaklanmaktadır (Tabak, 2019: 11). Mikro düzeyde kendini gösteren sosyal sermaye gruplar ve bireyler bazında kendisini gösterip, normlar, güven,

iş birliği, gönüllülük, arkadaşlık, dostluk gibi unsurlardan oluşmakta ve daha iyi hayat standardına erişmek gibi çıktıları yakalama şansı vermektedir (Şavkar, 2011: 45).

1.1.5. Sosyal Sermayenin Türleri

Sosyal sermaye hakkında yapılan çalışmalar incelendiğinde genel olarak araştırmacıların 3 tür sosyal sermaye (bağlayıcı, birleştirici ve köprü kuran) üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Putnam (2000) sosyal sermayeyi bağlayıcı ve köprü kuran olarak ele alırken Woolcock (2000), birleştirici sosyal sermayeyi de bu türlerin arasında eklemektedir.

1.1.5.1. Bağlayıcı Sosyal Sermaye

Bir bölgede yaşayan ve birbirleriyle ilişkileri yoğun olan insanların oluşturduğu; görece olarak içe dönük, sık tekrar eden uzun süreli ilişkiler içinde kurulan, karşılıklı güven, geliştirilen ortak normlar ve ilişki kalıplarının ortaya çıkardığı kapasiteye bağlayıcı (dayanışmacı) sosyal sermaye denmektedir (Tekeli, 2009: 5). Bağlayıcı sosyal sermaye belirli bir gruba aidiyeti ve o grup bağlamında bir kimlik tanımlamasını içermektedir (Kartal vd., 2017: 213). Putnam'a göre ise bağlayıcı sosyal sermaye, yakın arkadaşlara ve diğer akrabalara dayanmaktadır ve oldukça homojen gruplar arasındaki ilişkileri kapsamaktadır (Yıldız ve Topuz, 2011: 206). Putnam (2007), bağlayıcı sosyal sermayenin dayanışmayı arttırdığını ve yerel girişimcileri desteklediğini belirtmektedir. Ortak norm, iletişimin yüksek olması ve güven ortamının grubun ortak hareket etmesini kolaylaştırması, iş birliğini arttırması, haksız kazanç, kandırma vb. gibi karşı tarafa zarar veren davranışların önüne geçmesi, başarıyı yükseltmesi beklenmektedir.

Bağlayıcı sosyal sermayenin, akrabalık, yakın arkadaşlar vb. gibi uzun süreli, güçlü ağlara sahip, ortak normlar ve güvene dayalı olması gruba dışarıdan birinin dahil olmasını zorlaştırmaktadır. Grupların bu şekilde dışarıya kapalı olması bağlayıcı sosyal sermayeye “dışsallaştırıcı sosyal sermaye” denilmesine de neden olmaktadır. Dışarıya kapalı olunması ise bazı olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir. İlk önce dışarıya kapalı olan grubun dışarıdakilerle iletişimi azaltmaktadır. Ayrıca bağlayıcı sermayede bağlantıların hayli güçlü olması, örgütlü suçlar arasında sayılan; mafya, uyuşturucu çeteleri, dışlayıcı politik mekanizmalar gibi sosyal sermayenin istenmeyen negatif yönlerinin ortaya çıkmasında da etkili olabilmektedir (Eşki, 2010: 50).

Aynı zamanda bağlayıcı sosyal sermaye, ekonomiyi kısıtlı hale getirebilmekte, belirli alan içinde tutabilmekte ve bu yüzden de kaynak dağılımı üzerinde olumsuz etkiler oluşturabilmektedir. Yani ekonomide kartellerin oluşmasına ve girişimci gruplar arasında haksız avantajların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir (Staveren ve Knorringa, 2006: 9). Bağlayıcı sosyal sermayenin olduğu toplumlarda, faaliyet gösteren şirketlerin büyük çoğunluğu aile şirketleri olmaktadır.

“Avrupa Yaşam ve Çalışma Vakfı” (Eurofound) tarafından 2016 yılında yapılan Avrupa yaşam kalitesini inceleyen anket çalışmasında Türkiye’de ankete katılanların;

- %10’u haftada en az bir kere bir kulübün, topluluğun ya da derneğin sosyal faaliyetlerine katılmakta,
- %9’u ayda en az bir kere gönüllü olarak toplum ve sosyal hizmetlerde yer almakta,
- %56’sı kendini yaşadığı yerdeki insanlara yakın hissetmekte,
- %60’ı haftada en az bir kere aile üyeleri ya da akrabaları ile yüz yüze iletişime geçmekte,
- %61’i haftada en az bir kere arkadaşları veya komşularıyla yüz yüze görüşmekte,
- %63’ü haftada en az bir kere aile üyeleri ya da akrabaları ile telefon/internet aracılığıyla iletişim kurmakta
- %53’ü hava karardıktan sonra yolda yürürken kendini güvende hissetmiyor
- %45’i geceleri evde yalnızken işlenecek suçlara karşı kendini güvende hissetmiyor
- Irkları ve etnik kökenleri farklı gruplar arasında algılanan gerilim sorusuna, %41’i çok stresli, %40’ı biraz stresli cevabını vermekte,
- %7’si son bir yıl içinde siyasi faaliyetlere (sendika, parti veya hareket grubu toplantısı) katılmakta,
- %88’i son bir yıl içinde protesto ve gösteriye kalmadığını belirtmekte,
- %91’i internet de dahil olmak üzere imza kampanyalarına katılmadığını belirtmekte,
- %17’si kendini toplumdan dışlanmış hissetmekte,
- %65’i hasta olduğunda veya evde yardıma ihtiyacı olduğunda aile veya akrabalarından yardım istemekte,

- %37'si iş ararken aile üyesi veya akrabadan destek almakta,
- %53'ü acil paraya ihtiyacı olduğunda aile veya akrabasından destek almaktadır.

Ankete katılan kişilerin neredeyse yarısı tanımadığı kişilere güvenmezken, aile ve akrabalarına duyduğu güvenin yüksek olduğu görülmektedir. Bu sonuç Türkiye'deki stratejik güvenin olduğunu kişinin tanıdıklarına güven duyduğunu, fakat ahlaki güvenin düşük olduğunu (tanımadığı kişilere de güven duymak) göstermektedir. Ankete katılanların verdiği cevaplara bakıldığında Türkiye'de bağlayıcı sosyal sermayenin baskın olduğu görülmektedir. Türkiye Avrupa'da aile ve akrabalarla iletişimi en güçlü olan ülkeler içinde yer alırken, ailevi aktivitelerin dışında, toplumsal- sosyal faaliyetlere çok katılım göstermemektedir (Eurofond, 2016).

1.1.5.2. Birleştirici Sosyal Sermaye

Woolcook'a göre birleştirici sosyal sermaye, politik seçkinler ile halk arasındaki ya da farklı sosyal sınıflardan bireyler arasındaki bağlar gibi sosyal statü ya da gücün farklı düzeylerinden kaynaklanmaktadır (Kangal, 2013: 42). Birleştirici sosyal sermaye için yöneten grup yani gücü ve yetkiyi elinde tutan kesim ile yönetilen insanların ilişkileri örnek olarak verilebilmektedir (Tüysüz, 2011: 21). Bağlayıcı sosyal sermaye, benzer veya ikame edilebilen bireyler arasındaki ilişkiler ile ilgili iken, birleştirici veya dikey sosyal sermaye, bireyler ve gruplar arasındaki hiyerarşik yapı olarak nitelenen (sosyal statüler, güç ve servetin eşitsiz dağılımı vb.) ilişkiler veya tamamlayıcı ilişkiler ile ilgilenmektedir. Kaynakların, fikir ve bilgilerin bir araya getirilmesinde birleştirici sosyal sermayenin önemi ön plana çıkmaktadır (Keskin, 2008: 15-16).

Birleştirici sosyal sermaye farklı grupları, sosyo-ekonomik düzeyleri vb. içerdiği için homojen olmayan bir yapıya sahiptir ve bu durum sosyal ağların zayıf olmasına neden olmaktadır. Kişilerin arasındaki bağ, sahip oldukları ortak norm ile sağlanmaktadır. Burada bağların 'zayıflığı' aslında olumsuz olmaktan ziyade birleştirici sosyal sermayeyi güçlü kılan, onun gücünü artırıcı olumlu bir anlam içermektedir. Zira bu tip sosyal ilişkiler gönüllülük esasına dayanan, her an vazgeçme veya başka bir ilişkiye yönelme seçeneği açık olan ve herhangi bir sosyal yaptırım olmaksızın girişilen ilişkilerdir (Kaya, 2011: 36). Homojen ve kapalı olan gruplara nazaran burada grubun heterojen ve açık olduğu görülmekte, aralarında zayıf bağları olan bu grupta güven zamanla oluşmaktadır. Bu yüzden oluşan bu güvene kazanılmış veya genelleştirilmiş güven de denilmektedir. Genelleştirilmiş güven, kişilerin iyilik ve güvenilirliklerinin

sorgulamasız kabul edildiği körü körüne bir güven değil tersine tarafların birbirlerinin itibarını zaman içinde değerlendirdikleri, karşılıklılık esasına dayanan, kısacası kazanılması gereken bir güven olmaktadır (Erselcan, 2009: 71).

1.1.5.3. Köprü Kuran Sosyal Sermaye

Köprü kuran sosyal sermaye veya bölge dışı bağlar, daha uzak ilişkilerle ilgilenmektedir. Bölge dışı bağlar, yeni fırsatlar araştırmayı sağlayan önemli eylemler olarak görülmektedir. Köprü kuran sosyal sermayenin harekete geçirilmesi ilerlemeyi destekleyen materyal kaynaklarına ve bilgiye erişmeyi kolaylaştırabilmektedir (Calloins ve Angeon, 2004: 6-7).

Köprü kuran sosyal sermaye bağlayıcı sosyal sermayeye göre daha uzak, güçsüz ilişkilere ve dışa açık gruplara sahiptir. Dışa açıklık kazanımların artmasına neden olmaktadır. Köprü kuran sermaye, heterojen ve dışa dönük bir grubu, grup içi zayıf bir ağı ve yeniliklere açıklığı içermektedir. Köprü oluşturan yani içselleştiren sosyal sermaye çeşitli sosyal bölümlerdeki insanları bir araya getirme eğiliminde olmaktadır. Özgün kimliklerini desteklemek ve grup içi sadakati güçlü tutmada sosyolojik bir yapıştırıcı gibi işlevi vardır (Şavkar 2011: 53).

Köprü kuran sosyal sermaye, güçlü olmayan ağ ilişkilerini kullanarak iş fırsatlarına erişimi artırabilmektedir. Farklı sosyo-kültürel geçmişlerden gelen bireyleri bir araya getirebilme ve seçtiği üretim alanlarında yenilikçi uygulamaları gerçekleştirme kapasitesi ile bölgelerin gelişme dinamiğini güçlendirebilmektedir. Ayrıca uluslararası ticaret potansiyelinin değerlendirilmesinde, üretim faktörlerinin bir bölgeden başka bir bölgeye taşınmasında ve üretim sonucu ortaya çıkan ürünlerin dış dünyada pazarlanmasında köprü kuran sosyal sermaye ön plana çıkmaktadır (Tüysüz, 2011: 21). Köprü kuran ve bağlayıcı sosyal sermaye birbirinin tersi gibi görünmesine rağmen ülkenin kalkınmasında ikisinin de yeri önemlidir ve birbirlerini tamamlayan bir rol üslenmektedirler.

1.1.6. Sosyal Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Klasik iktisatçılar ekonomik büyümeyi fiziki sermaye ile ilişkilendirmişlerdir. Ülkeler fiziki sermayelerine yaptıkları yatırımı artırmak suretiyle ekonomik büyümeye ulaşabilmektedirler. İçsel büyüme modellerinde ise büyümenin sadece fiziki sermayeye bağlı olmadığı, büyümeyi arttırmak için insana yapılan yatırımın önemli olduğu

belirtilerek “beşeri sermaye” kavramı literatüre kazandırılmıştır. Ancak burada insan bağımsız ve kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden bir varlık olarak ele alınmaktadır.

Bireyciliği ve rekabetçiliği öne çıkaran bu kuramlar, dayanışmayı ve bireyler arasındaki sosyal ağları ve nihayetinde insanı ihmal etmiştir (Yetim, 2006: 95). II. Dünya savaşından sonra ortaya çıkan üretim faktörlerindeki yetersizlik (fiziki sermaye eksikliği), az gelişmiş ülkeler için en önemli sorun haline gelmiş ve gelişmiş ülkeler tarafından az gelişmiş ülkelere faktör transferi yapılarak, az gelişmiş ülkelerdeki üretim miktarı arttırılmak istenmiştir (Akçay, 2005: 211). Büyümeyle etkileyen faktörleri ve etki derecelerini anlamak için Avrupa, Amerika ve Latin Amerika’da beşeri ve fiziki sermayenin büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmalarda beşeri ve fiziki sermayenin büyüme üzerindeki etkisinin tahmin edilenden az olduğu, “artık terim” olarak adlandırılan değişkenin ise büyüme üzerinde önemli bir etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Solow (2000) büyüme üzerinde önemli bir etkisi bulunan bu “artık terim”in sosyal sermaye olduğunu, büyüme üzerinde sosyal sermayenin beşeri ve fiziki sermayeden daha etkili olduğunu belirtmektedir.

Son yıllarda popülerlik kazanan sosyal sermaye kavramı, birçok çalışmaya konu olmakta ve ekonomik büyüme açısından önem arz etmektedir. Sosyal sermayeyi önemli kılan noktalardan biri, sosyoloji ve iktisat gibi iki farklı bilim dalını birleştirmesidir. Farklı bilim dallarını bir araya getiren sosyal sermaye her iki bilim dalına da farklı bakış açıları kazandırmaktadır. Bunu yanı sıra sosyal sermaye, büyüme üzerindeki büyük soru işaretlerinden biri olan fiziki ve beşeri sermayeleri birbirine benzeyen ülkeler arasındaki, hatta aynı ülkedeki farklı bölgeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının nedenine de cevap olmaktadır.

Sosyal sermaye kavramının literatüre girmesiyle sosyal problemlerin, sosyal hayatın ve ilişkilerin kısacası kişileri ve toplumu etkileyen sosyal unsurların da ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu anlaşılmaktadır. Böylece beşeri ve fiziki sermaye ile elde edilmek istenen ekonomik büyümenin eksik kalan kısmı tamamlanmış olmaktadır. Ülkelerin ekonomik büyümeyle sağlamak için beşeri ve fiziki sermayeye yatırım yaparlarken toplumun birlik ve beraberliğinde önemli rol oynayan sivil toplum örgütleri, dernekler, sosyal faaliyetler, etkinlikler vb. gibi toplumsal katılım ile

gerçekleşen birleştirici organizasyonlara önem vermemeleri ülkelerin gelişmişlik düzeyini olumsuz etkilemektedir.

Sosyal ağlar, bireyin formal yollardan edinemeyeceği becerileri, vasıfları, kapasiteleri edinmesini sağlamaktadır. Kapitalist toplumlarda yüceltilen bireycilik ve rekabet gibi değerlere karşın bireylerin birlikte çalışmasına izin veren bütün kurallar, normlar, değerler, paylaşılan davranışlar ve nihayetinde dayanışma, sosyal sermaye gibi yeni bir tanım altında toplanmaktadır (Yetim, 2006: 95). Sosyal sermaye aynı zamanda toplumların sahip oldukları maddi kaynakları değerlendirerek elde edebilecekleri sonuçlara oranla daha fazla üretken olabileceklerini de açıklamaktadır (Tüylüoğlu, 2006: 40).

Özellikle son dönem yapılan araştırmalarda sosyal sermaye ekonomik büyümenin temel unsurlarından biri olarak görülmektedir. Putnam (1993) ülkelerin gelişmişlik seviyesinin sosyal sermaye düzeyleri ile ilişkili olduğunu belirtmekte, gelişmekte olan ülkelerin sosyal sermayelerinin yeterli düzeyde olmadığını, bu ülkelerin sosyal sermayeye önem vermesi gerektiğine vurgu yapmaktadır. Iyer vd. (2000), sosyal sermayeyi “eksik halka” olarak adlandırmakta, ekonomik büyümenin nedenleri açıklanırken görmezlikten gelinen kritik kısmın sosyal sermaye olduğunu ifade etmektedirler. Whiteley (2000) ve Meier (2005) sosyal sermayenin diğer sermaye çeşitlerini destekleyerek, doğrudan olduğu kadar dolaylı yoldan da büyüme üzerinde etkili olduğunu belirtmektedir.

Sosyal sermaye, birçok araştırmacı tarafından ekonomik büyümeyi etkileyen önemli bir kavram olarak ele alınsa da birçok bilim insanı tarafından da eleştirilmektedir. Yapılan eleştirilerden en yaygın olanı sosyal sermaye kavramının yeni bir kavram olması nedeniyle hala tam olarak anlaşılmadığı ve yeterli verilerin olmadığıdır. Bilim insanlarının sosyal sermayeyi en çok eleştirdiği bir diğer nokta da kesin ve tam bir tanımının olmamasıdır. Her araştırmacının tanımı diğerinden farklılık göstermekte ve kavrama farklı açılardan yaklaşılmaktadır. Farklı tanımlar sosyal sermayeyi ölçmek için kullanılan değişkenlerin de farklı olmasına neden olmaktadır. Örneğin, Putnam ABD üzerinde yaptığı çalışmada sosyal sermayenin düştüğünü belirtirken; Sabatini ABD'nin ekonomik büyümesinin arttığını ve sosyal sermaye seviyesinde genel bir düşüşün olmadığını, sadece genel güven düzeyinin düştüğünü fakat kurumlara olan güvenin bu düşüşten etkilenmediğini ifade etmektedir.

Sosyal sermayenin ekonomik büyüme ve kalkınma üzerindeki etki gücü ve yönü hakkında kesin bir kanıya varılmamış olsa da yapılan çalışmalarda genel olarak ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisinin olduğu ve ekonomik büyümeye olumlu yönde etki ettiği belirtilmektedir. Fakat literatürde sosyal sermayenin kalkınmayı olumlu etkilediğine yönelik çalışmalar fazla olmakla birlikte negatif etkilediğine veya etkisinin olmadığına yönelik çalışmalar olduğu da görülmektedir. Ayrıca sosyal sermayenin ekonomik büyümeyi pozitif etkilediği sonucuna ulaşan çalışmalar çoğunlukta olmasına rağmen bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar sosyal sermayenin etkilerinin toplumlara göre farklılık gösterdiği yönündedir. Aynı şekilde toplumdaki normlar, sosyal ağlar ve güvenin güçlü olması sosyal sermaye düzeyini artırırken ekonomik büyümeyi olumsuz yönde de etkileyebilmektedir.

1.1.6.1. Sosyal Sermayenin Büyüme Üzerindeki Olumlu Etkileri

Son yıllarda akademik çalışmalarda sıklıkla kullanılmaya başlanılan sosyal sermaye, literatürde büyüme üzerinde önemli etkisi olan bir sermaye çeşidi olarak ortaya çıkmaktadır. Woolcock (1998), sosyal sermaye düzeyi yüksek olan toplumların, düşük olan toplumlara göre sağlık, kültür ve güven düzeyi daha yüksek olan, daha iyi yönetim kadrosuna sahip ve mutlu toplumlar olduğunu vurgulamaktadır. Sosyal sermaye, kurumlar ve örgüt verimliliğinin artmasında; çevre duyarlılığının gelişmesinde ve ortak faaliyet problemlerinin çözümünde; işlem maliyetlerinin düşürülmesinde; yeniklerin desteklenmesi, yatırım ve bilgi paylaşımının artmasında; işgücü piyasası üzerinde; yolsuzluk, suç ve suça bağlı maliyetlerin azalmasında; eğitim üzerinde; demokrasinin yaygınlaşmasında ve bürokrasinin azalmasında; toplum sağlığı üzerinde ve sağlık maliyetlerinin azaltılmasında; gözetleme maliyetlerinin azalmasında ve asil-vekil probleminin çözümünde; iktisadi krizler ve kırılmalıkların hafif atlatılmasında; yoksulluğun azaltılmasında rol oynayarak ekonomik büyümenin artmasında etkili olmaktadır. Sosyal sermayenin doğrudan ve dolaylı yollarla ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği bu durumlar aşağıda açıklanmaktadır:

Sosyal Sermaye- Kurumlar ve Örgüt Verimliliği

Kurumların toplumda oynadığı en önemli rol insanlar arası etkileşim için istikrarlı bir yapının kurulmasını sağlayarak toplumda ve piyasada var olan belirsizliği azaltmaktır (Tüysüz, 2011: 34). Kurumlar üstlendiği rol itibarıyla ekonomide önemli bir yere sahip olmakta ve ekonomiyi etkilemektedir. North (1990), üçüncü dünya

ülkelerinin geri kalmasının nedenini kurumlarının olmamasına bağlamaktadır. Easterly (2001), ise gelişmiş ülkelerdeki etnik ayırım, ayrımcılık ve toplumsal sınıflaşmanın kurumlar ile çözüldüğünü savunmaktadır. Knack ve Keefer (1997), kurumları etkili ve işlerliği yüksek olan, eşitsizliklerin ve kutuplaşmanın az olduğu ülkelerde güvenin ve birlik beraberliğin büyüme üzerindeki etkisinin daha fazla olduğunu belirtmektedir.

Kurumların hem toplumsal düzen üzerinde hem de ekonomik büyüme üzerinde önemli etkisi bulunmaktadır. Güçlü kurumları bulunan gelişmiş ülkelerde kurumların toplumsal sorunların çözümüne katkı sağlaması, gelişmemiş ülkelerde ise kurumlara verilen önemin artmasıyla ülkelerin gelişmişlik seviyesinde artış olması beklenmektedir. Kurumlar toplumda iletişimi arttırarak sosyal bağları ve güveni arttırmada önemli rol oynamaktadır. Fakat toplumsal sınıf farklılıklarının olduğu, güvenin düşük olduğu, sosyal ağların gelişmediği toplumlarda kurumların etkinliği ve başarısı azalmaktadır.

Sosyal sermaye seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda, güven ve sosyal ağların gelişmiş olması, dolayısıyla kurumların etkin olması ve ekonomiye pozitif katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca gelişmemiş ülkelerde kurumların etkisinin az olacağını belirten Knowles (2005), kurumların faaliyetlerini sosyal sermayenin gerçekleştirdiğini, sorunların çözümünde sosyal sermayenin kurumların ikamesi olarak kullanılabilirdiğini söylemektedir.

Sosyal sermaye örgütlerin daha verimli olmasını ve hedeflerine ulaşmasını sağlayan bir faktör olmaktadır. Örgütlerde verimliliği arttıran en önemli unsur güvendir. Güven düzeyinin yüksek olduğu örgütlerde sosyal ilişkiler, iletişim, birlik ve beraberlik gelişmektedir. Örgütlerde güvenin oluşabilmesindeki iletişim ve etkileşimin büyük önemi vardır. Birbiriyle zaman geçiren bireyler karşısındakini tanımakta ve aralarında bir güven oluşmaktadır, örgüt içi güvenin oluşturulabilmesi için kişilerin iletişim ve etkileşimlerini arttırmaları, örgüt dışında, özel hayatlarında da görüşmeleri büyük önem taşımaktadır. Etkileşimleri artan kişilerin güven seviyelerinde de artış beklenmektedir. Güvenin artması örgüt içi dayanışmayı ve beraberliği arttıracak, çevreye uyumu kolaylaştıracak, örgüt kurallarına ve düzene uyumu kolaylaştıracaktır. Kişilerin güveninin artması, örgüt ile uyumlu olması ve örgüt içi sosyal ağlar geliştirmesi örgütten istifa etmesine ve katılım göstermemesine engel olmakta, görevleri yerine getirmeye olan isteğini arttırmakta, örgüte bağlılığı sağlamaktadır. Sosyal sermaye

düzeyi yüksek örgütlerde örgüte bağlılık, güven, uyum sağlama, birlik, beraberlik ve dayanışma yüksek olacağı için verimlilik de artmaktadır.

Sosyal Sermaye- Çevre Duyarlılığı ve Ortak Faaliyet Problemi

Ortak faaliyet problemi, toplumda ortak kullanıma açık olan kamu mallarının kullanımında kişilerin malları hor ve gereksiz yere çok kullanması, diğer kişilerin kullanım hakkına ve mala zarar vermesi, fırsatçılık yapması vb. negatif dışsallıklara sebep olan problemlerdir. Parklarda bulunan bank, oyun parkı vb. kamu kullanımına açık malların tahrip edilerek kullanılamaz hale getirilmesi, kullanması gerekenden fazla, aşırı su kullanan çiftçi, aşırı avlanma vb. olaylar ortak faaliyet problemine örnek olarak verilebilmektedir.

Güven düzeyi düşük olan toplumlarda anlaşmaların ve kamu düzenlemelerinin yasal uygulaması, sözleşmeleri ve mülkiyet haklarını korumak için daha önemlidir. Çünkü bu toplumlarda bu görevleri gerçekleştirecek sosyal sermaye yetersizdir (Kovacı vd., 2009: 119-120). Sözleşme, kanunlar vb. yasal uygulamalar maliyetlerin atmasına ve verimliliğin düşmesine neden olmaktadır. Karşılıklılık normları ve sivil katılma ağları içinde oluşan yüksek düzeyde sosyal sermayeye sahip olan topluluklar, ortak faaliyet problemlerini daha kolay bir şekilde çözümlenebilirler (Tüylüoğlu, 2006: 41-42). Sosyal sermaye düzeyi yüksek toplumlarda normlara bağlılık, sosyal iletişim ve ağlar, toplumda birbirine duyulan güven yüksek olacağı için ortak kullanımı olan kamu mallarının kullanımında problem oluşturacak davranışların görülmemesi beklenmektedir.

Sosyal sermaye ortak kullanıma açık kamu mallarına verilen zararı azalttığı gibi çevreye verilen zararların azaltılmasında da etkili olmaktadır. Ağaçlık alanları, denizleri, gölleri, park, bahçe vb. alanları kullanan kişilerin bunları sorumsuzca, bilinçsizce, bencilce ve gereksiz yere kullanması, çevreye, doğaya ve kaynaklara zarar vermekte ve çevre kirliliğine sebep olmaktadır. Güvenin ve sosyal ağların geliştiği, çevre yararına olan normların benimsendiği toplumlarda, çevre ve doğa korunmakta, çevre kirliliği ve doğal kaynakların tahribatı fazla görülmemektedir. Sosyal sermaye düzeyi yüksek olan toplumların sorumluluk bilincinin gelişmiş olması, toplumda birlik ve beraberliğin hakim olması beklenmektedir, bu tür toplumlarda doğaya ve çevreye önem verilmekte ve korunmaktadır.

Sosyal Sermaye- İşlem Maliyetleri

Güvenin az olduğu toplumlarda kişiler kurdukları ekonomik ilişkilerinde ve faaliyetlerinde resmi koruyuculuk istemekte, işlemler yasa, kural, sözleşme vb. düzenlemelerle yapılmaktadır. Fukuyama (2000), bu düzenlemeleri 'işlem maliyeti' olarak ele alırken ekonomik faaliyetler için verilen 'vergi' olarak nitelendirmektedir. İşlem maliyetleri, mülkiyetin transferi, korunması ve kazanılması ile ilgili maliyetler olarak açıklanmaktadır. İşlem maliyetleri ekonomik faaliyetler içinde arama ve pazarlık maliyetleri, sosyal düzen ve sözleşmelerin gereklerinin yerine getirilmesini sağlamanın maliyeti olarak ortaya çıkmaktadır (Erselcan, 2009: 75).

Kişilerin gerçekleştirdikleri ekonomik faaliyetlerde kendilerini korumak ve oluşabilecek olumsuzluklara karşı tedbir almak istemesi yasal işlemleri ve maliyeti arttırmaktadır. Yüksek güven düzeyine sahip toplumlarda bireyler, ekonomik işlemlerde kendilerini korumak için daha az çaba sarf etmekte ve kaynaklarının daha az bir bölümünü kendilerini korumaya tahsis etmektedir. Bu durumda yazılı sözleşmelere daha az ihtiyaç duyulmakta ve hukuki davalarla daha az sıklıkta karşılaşılmaktadır (Kovacı vd., 2009: 120).

Güven, uygun alıcı ve satıcı bulmak, mukaveleler hakkında müzakereler yapmak, hükümet düzenlemelerine uymak ve anlaşmazlık durumlarında bu sözleşmeleri ileri sürerek hak aramak gibi işlem maliyeti olarak tanımlanan maliyetleri azaltarak etkinliğini artırır (Şavkar, 2011: 61). Güven düzeyinin düşük olduğu toplumlarda kişilerin başvurduğu yasal düzenlemeler, güvenin yerini almaktadır. Sosyal sermaye düzeyinin fazla olduğu toplumlarda güven düzeyinin yüksek olması, işlem maliyetlerini ortadan kaldırmakta, yasal işlemleri ikame etmekte ve ekonomik faaliyetlerin maliyetini azaltmaktadır.

Yüksek sosyal sermaye düzeyi beraberinde normları güçlendirmekte ve kişilerin topluma veya bir başkasına zarar verecek davranışlarını engellemektedir. Skidmore (2001), güçlü normlar, güven ve karşılıklılığın işlemlerde kanun, sözleşme vb. yasal korumalara duyulan ihtiyacı azaltacağını ve maliyetlerin düşmesine sebep olacağını ifade etmektedir. Coleman'ın New York mücevher borsası üzerinde yaptığı araştırmada, tüccarlar arasındaki güçlü güven, norm ve ağların işlem maliyetlerini ortadan kaldırdığını ve tüccarların maliyetlerini azalttığını ortaya koymaktadır. Putnam (1993) ise iş birliği, dayanışma ve güvenin maliyetleri düşürmesini, David Hume tarafından

verilen, aralarında güçlü güven ve iletişim ağı bulunan komşu iki çiftçinin iş birliği içinde tarımsal faaliyetlerini sürdürmesi örneği ile açıklamaktadır.

Sosyal Sermaye – Yatırım, Yenikleri desteklemesi ve Bilgi paylaşımı

Toplumdaki güvenin yüksek olması ekonomiye duyulan güveni de arttıracak, ekonomideki belirsizlikleri azaltacaktır. Belirsizliğin azaldığı ekonomilerde yatırımların artması beklenmektedir. Güven düzeyinin düşük olduğu toplumlarda üreticiler, kendilerini güvende tutabilmek ve oluşabilecek olumsuzlukları engellemek için daha fazla emek ve harcama üstlenmek zorunda kalmakta, yeniliklere ve AR-GE çalışmalarına daha az zamanları ve bütçeleri kalmaktadır. Güven olgusunun varlığı, yatırımcılara kendi plan ve projelerini gerçekleştirmesi hususunda pozitif yönde bakış açısı oluşturmak için yardımcı olmaktadır (Şavkar, 2011: 75). Güvenin yüksek ve belirsizliğin az olduğu toplumda yatırımcılar kendilerini güvende hissetmekte ve karar alma süreçleri kısalmaktadır. Bunun yanı sıra, sosyal sermayenin yüksek düzeyleri toplumun riskten kaçınma (risk-averse) seviyesini düşürerek hem fiziki hem de beşeri sermayeye yatırım yapmaya daha büyük teşvikler sağlamaktadır (Kovacı vd., 2009: 120).

Yatırımların arttığı toplumlarda yeni iş kollarının oluşumu da artmaktadır. Yatırımcıların kararını etkileyen en önemli faktör güvendir. Güvenin yüksek olması yatırımcıların hedeflerini gerçekleştirmesine katkı sağlamaktadır. Güvenli bir hukuki altyapının olmadığı, mevduatların kamulaştırmaya maruz kalabileceği veya sözleşmelerin hukuki koruma altında olmadığı ülkelerde girişimcilerin yatırım yapma ihtimali oldukça zayıftır (Gökalp, 2003: 166). Güvenin az olduğu toplumlarda kişiler haklarının (mülkiyet, patent vb.) korunamayacağını düşünmekte ve yenilikçi işler yapmaktan kaçınmaktadır. Yenilikçi fikir ve ürünlerin ekonomik bir değere dönüştürülmesinde ve yenilik sürecinde yer alan aktörlerin yeniliğe teşvik edilmesinde ise sınaî mülkiyet haklarının tesisi önem kazanmaktadır (Işık, 2009: 127). Iyer vd. (2005), sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda, sosyal sermaye düzeyinin düşük olduğu toplumlara göre teknolojik gelişmelere daha açık olmaları ve yeniliklerin hayata daha hızlı geçirilmesi sayesinde ekonomik büyümenin gerçekleştiğini belirtmektedir.

Ülkelerin gelişmesinde ve ekonominin büyümesinde rol oynayan bilgi, başarıyı ve rekabet gücünü arttırmaktadır. Bilgi, sosyal ağlar ile yayıldığı ve yine iletişim

kanallarıyla beslendiği için sosyal hayatla bağlantısı olan bir unsur olmaktadır. Sosyal ağların geliştiği bir toplumda bilginin yayılma hızı da yüksek olmaktadır. Günümüzde iletişim ağlarının gelişmesiyle bilgiye ulaşım kolaylaşmakta, fakat bilgiye sahip kişi veya grupların bilgiyi paylaşmaması ve grup içinde tutması sorunların oluşmasına sebep olmaktadır. Ekonomilerde bilgi paylaşımının olmaması, verilen kararların veya yapılan işlemlerin istenilen etkiyi göstermemesi, yetersiz veya yanlış olması sonucunu doğurabilmektedir. Firmaların, hedeflerine ulaşmak, başarı sağlamak, teknolojik yeniliklerden geri kalmamak ve rekabet gücünü arttırabilmek için bilgiye ulaşmaları çok önemli olmaktadır. Bilgi, sorunlar karşısında etkin ve hızlı çözüm yolu geliştirmekte, maliyeti düşürmekte ve de iş birliği yoluyla yenilikçi çözümler üretebilmektedir (Şavkar, 2011: 67). Güven de bilginin yayılmasını etkileyen önemli bir unsurdur. Güvenin az olduğu toplumlarda bilgi paylaşımı da az olmakta ve bilgiye ulaşım zorlaşmaktadır. Güvenin olmadığı toplumlarda bilgi sahibi gruplar bilgiyi grup dışındakilerle paylaşmayacaktır. Sosyal ağların gelişmesi, iletişimin artması, dayanışma ve güven ekonomideki bilgi paylaşımını arttıracaktır. Bilgi paylaşımı, piyasadaki yeniliklerin, yeni teknolojilerin öğrenimini kolaylaştırmaktadır. Dış bağlantılar kurularak, sosyal ağlar geliştirilerek bölge içinde üretilemeyen fikir, bilgi ve teknolojilere ulaşım sağlanabilmektedir (Tödtling ve Trippl, 2005; Işık, 2009: 51). Bilgi aktarımı, bölgesel farklılık gösteren gelişmişlik seviyelerinin eşitlenmesine de yardımcı olmaktadır. Knowles (2005), kişilerin genellikle aynı gelir gruba, etnik kökene vb. sahip olduğu, benzerlikler gösterdiği kişilerle iletişim sağladığını, bilgi aktarımı ile farklı grupların da bilgiye ulaşabileceğini ifade etmektedir. Sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda güven düzeyinin de yüksek olması, iletişimin ve ağların etkin bir şekilde kullanımını sağlamakta ve dolayısıyla toplumu yeniliklere ve bilgi paylaşımına açık hale getirmektedir ki bu da ekonomiyi olumlu yönde etkilemektedir.

Sosyal Sermaye- İşgücü Piyasası

Ülkedeki işgücü piyasası, üretimi ve ekonomik büyümeyi doğrudan etkilemektedir. Kişilerin iş aramak için, işverenlerin ise çalışan bulmak için harcadığı zamanın artması ülke ekonomisine olumsuz etki etmektedir. İş arayan kişilerin iş bulma sürecinin uzaması ve yapılan iş başvuruları; işverenin çalışan için ilan vermesi ve uygun çalışanı bulması belirli bir maliyete sebep olmaktadır. Sosyal sermayenin yüksek olduğu toplumlarda iş ve işçi arama sürelerinin ve maliyetlerinin kısılması beklenmektedir. Sosyal sermaye iş arayan ve işveren arasındaki iletişimi arttırarak, iş bulmayı

kolaylaştırmaktadır. Sosyal sermaye işgücü piyasasında verimliliği arttırmakta ve böylece piyasaya yarar sağlamaktadır.

Özgürler (2007), iş arama ağlarını ve etkilerini 4 farklı grupta incelemektedir. Birinci grup, genel iş arama ağları olarak adlandırılmakta ve yaygın ilişki bağlarının kullanıldığı kısım olmaktadır. İkinci grup, arkadaş iş arama ağları olup coğrafi sınırlamanın kalktığı, arkadaşlık ilişkilerine dayanan ağlardır. Üçüncü grup, iş bilgi ağlarıdır, diğer iki gruba nazaran daha verimli olan bu ağlarda daha fazla iş teklifi gelmekte ve kabul edilen teklifler başka ağların oluşmasını sağlamaktadır. Dördüncü ve son grup demografik ağlar olarak adlandırılan ağlardır ve kişiye çeşitli ve yeni imkanlar sağlayabilmektedir (Özgürler, 2007: 54.). İş arayan kişinin ilişkili olduğu aile, akraba, arkadaş vb. gruplar, iş bulma sürecinin hızlanmasında katkı sağlamaktadırlar. Çalışan personelin yakından tanıdığı onlarla sosyal ilişki içinde olan insanların işe alım sürecinde tavsiye yoluyla işe alınmalarında işverenlerin çoğu zaman avantajları bulunmaktadır. İşverenler boş iş pozisyonlarını işçilerin tavsiye ettikleri kişileri dikkate alarak doldurmaktadır (Seçer, 2009: 115).

Sosyal ağlar iş bulma sürecine olduğu kadar işte çalışma ve işi bırakma sürecine de etki etmektedir. Çalışılan işte oluşturulan yeni ağlar ile başka iş imkanları elde edilmekte, farklı fırsatlar oluşturulabilmektedir. Ayrıca oluşturulan yeni ağlar ile elde edilen referanslarla daha yüksek kademelerde iş bulma imkânı elde edilmekte, meslekte yükselmeye de fayda sağlamaktadır. İşveren veya iş arayan kişinin güçlü sosyal ağlara sahip olması, amacına ulaşmasında zaman ve maliyetten tasarruf etmesini sağlamaktadır.

Sosyal Sermaye- Yolsuzluk, Suç ve Suça Bağlı Maliyetler

Toplumlarda yolsuzluk vb. suçların görülmesinin temel nedeni ekonomik eşitsizlikler ve sınıfsal farkların fazla olmasıdır. Gelir dağılımının eşit ve devlete olan güvenin yeterli seviyede olmadığı ülkelerde yolsuzluk oranlarının daha fazla olduğu görülmektedir. Yolsuzluğun ekonomik büyümeye olumsuz etkileri olmaktadır. Devlet-vatandaş arasındaki güven eksikliğinden kaynaklı olarak bireyler kayıt dışılığa doğru yönelmeye başlarlar. Güven sorunu yaşamayan sosyal sermaye düzeyi yüksek toplumlarda böyle bir sorun söz konusu olmamaktadır (Uğuz E., 2010: 82).

Toplumların ekonomisini olumsuz etkilen yolsuzluğun önüne geçilmesi hem suç oranlarında azalmaya sebep olmakta hem de ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. 2009

TÜİK adalet verileri incelendiğinde yolsuzluk suçlarından (dolandırıcılık, rüşvet, zimmet, sahtecilik vb.) ceza infaz kurumlarında yatan hükümlü sayısı, toplam hükümlü sayısının yaklaşık olarak %30'unu oluşturmaktadır (TÜİK, 2009).

1995 yılından itibaren Uluslararası Şeffaflık Örgütü (Transparency International) tarafından yayınlanan ülkelerdeki yolsuzluğu gösteren yolsuzluk algı endeksi 2020 verileri incelendiğinde; sosyal sermaye düzeyinin yüksek olması beklenen gelişmiş ülkelerde bu endeks değerinin daha yüksek olduğunu, sosyal sermaye düzeyi düşük olması beklenen az gelişmiş ülkelerde ise endeks değerlerinin düşük olduğu görülmektedir. Sosyal sermayenin yüksek olduğu ülkelerin, esas olarak gelişmiş ülkeler olduğu görülmektedir (Yıldız ve Topuz, 2011: 219). Gelişmiş ülkelerde sosyal sermayenin daha yüksek olması toplumdaki güvenin yüksek olmasından kaynaklanmaktadır. Sosyal sermayenin önemli belirleyicilerinden olan güven ülkelerin sosyal sermaye düzeyinin belirlenmesi ve karşılaştırılmasında sıklıkla kullanılmaktadır. Sertkaya ve Özcan (2017), sosyal sermaye üzerine yaptıkları çalışmalarında gelişmiş ülkelerde (G7 ülkeleri) güvenin, gelişmekte olan ülkelere (E7 ülkeleri) daha fazla olduğunu, az gelişmiş ülkelerde ise güvenin zayıf olduğunu belirtmektedir. Ekonomik ve siyasi planların kısa vadeli yapıldığı az gelişmiş ülkelerde, sosyal sermayenin önemi göz ardı edilmekte ve bu alanda yapılması gereken yatırımlar da aksatılmaktadır (Karagül ve Dündar, 2006: 66). Az gelişmiş ülkelerde fiziki ve beşeri sermayeye daha fazla önem verilmesi ve yatırımların fiziki ve beşeri sermaye temelli yapılması, sosyal sermayenin gelişmesini engellemekte, gelişmiş ülkelere kıyasla sosyal sermaye düzeylerinin daha düşük olmasına neden olmaktadır. Endekste ki puanlamada 100 yolsuzluktan arınmış ülkeyi temsil ederken puanın düşmesi ülkedeki yolsuzluk algısının arttığı anlamına gelmektedir. 180 ülkenin bulunduğu çalışmada 2020 yılına ait verilerde 88 puanla Danimarka ve İsveç en fazla puanı alan ülkeler olurken, 12 puanla Somali ve Güney Sudan en düşük puanı alan ülkeler olmaktadır. Türkiye 40 puanla 86.sırada yer almaktadır (Transparency International, 2020). Sosyal sermaye düzeyinin artması toplumdaki eşitsizliklerin ortadan kalkmasında rol oynayarak, yolsuzluk suçlarının azalmasını sağlamaktadır. Sosyal sermaye seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda hem ekonomik eşitsizlik hem de vatandaşlar arasındaki eşitsizlik daha azdır ve vergi kaçırma oranı daha düşüktür (Şavkar, 2011: 62).

Sosyal sermaye genel olarak toplumdaki suç oranlarının düşmesinde etkin rol oynamaktadır. Sosyal sermaye olgusu ile suç arasındaki ilişkiye yönelik yapılan

araştırmaların büyük kısmında sosyal sermayenin suçu engellemede yeni bir kaynak olabileceği vurgulanmaktadır (Altun ve Hira, 2011: 117). Putnam (2000), sosyal sermaye düzeyi yüksek olan toplumlarda suç işleme oranının düşük olacağını, her şeyin eşit olması şartıyla sosyal sermayedeki artışın suç işleme oranı üzerinde negatif etkiye sahip olduğunu söylemektedir. Sosyal sermayenin yüksek olması güçlü normları beraberinde getirmekte, toplumsal güçlü norm ve değerler kişinin başkasına zarar vermesini ve suç işlemesini engellemektedir. OECD (2001), tarafından yapılan bir araştırma, toplumsal katılımın fazla olmadığı, genç ve çocukların gözetim altında olmadığı ve insanların birbirlerini iyi tanımadığı toplumlarda suç oranlarının daha yüksek olduğunu göstermektedir (OECD, 2001: 54; Uğuz E. 2010: 112). Field (2008) da sosyal sermayenin toplumsal değerlerde suç olarak nitelendiren davranışları azaltmada etkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca 2006 yılında ABD'deki doksan dokuz bölgeyi incelediği çalışmasında sosyal sermaye düzeyi düşük ve sosyal ağları kuvvetli olmayan kişilerin suç işlemeye daha meyilli olduğunu ortaya koymaktadır. Suçun önlenmesinde önemli unsur sosyal ağların güçlü olmasıdır. Birbiriyle iletişim halinde olan ve güçlü bağlar oluşturan toplumlarda, kişilerin başkasına zarar verecek davranışları yapmaktan kaçınması beklenmektedir. Güçlü sosyal iletişim ağları, bireylerin topluma uyum sağlamalarını destekleyerek bunun sonucunda şiddete yönelme olasılıklarının ortadan kalkmasını sağlamaktadır (Uğuz, 2010: 113).

Suç toplumsal düzene ve ülke ekonomisine zarar vermekte, maliyetleri arttırmakta hatta güvenin azalmasına sebep olmaktadır. Suçu önlemek ve suçun doğurduğu sonuçları ortadan kaldırmak için ayrılan kaynaklar ülke ekonomisini olumsuz yönde etkilemektedir. Suç oranlarının arttığı toplumlarda, kolluk kuvvetlerine, mahkemelere, avukat ve hakimlere, cezaevlerine ve çalışanlarına vb. duyulan ihtiyaç artmakta ve bu durum devletin harcamalarının artmasına sebep olmaktadır. Sosyal sermaye, suç oranlarının azalmasını sağlayarak ekonomiye pozitif yönde katkı sağlamaktadır.

Sosyal Sermaye – Eğitim

Sosyal sermaye eğitimdeki başarıyı arttıran bir unsur olarak değerlendirilebilir. Coleman (1998), birbirleriyle güçlü bağlara sahip, yoksul olmayan ve eğitimli ebeveynlerin olduğu ailede yetişen çocukların eğitim hayatında başarılı olmasını beklemektedir. Sosyal sermayenin öğrencilerin akademik başarısına olumlu katkılarının

yanında, içinde barındırdığı güven unsuru nedeniyle, iş hayatında çalışanların üretkenliklerini (beşeri sermayelerini) dolaylı olarak etkileyen bir faktör olabilmektedir (Tüysüz, 2011: 40). Grup çalışması, yardımlaşma, empati gibi özellikler eğitim yoluyla kazanılmakta, eğitimle bireyler başkalarına güvenebileceklerini, yardımlaşma, sosyal ağlar ve katılımın pozitif fayda sağlayabileceğini öğrenmekte ve eğitimle birlikte sosyal faaliyetlere katıldığı ölçüde toplumda yaşıyor olmanın faydalarını öğrenmektedirler (Uğuz E., 2010: 109-110). Kişi eğitim sayesinde aile, akraba gibi yakın çevresi dışına çıkma, sosyalleşme imkanı bulmaktadır ve sosyalleşmenin artması ile daha fazla sosyal ağlara sahip olabilmektedir.

Eğitim toplumdaki sınıf ayrımının azalmasında da etkili olmaktadır. Alt tabakada ve kısıtlı sosyal ağlara sahip olan bireyler eğitim sayesinde farklı sosyal ağlara ulaşabilmekte, kendi çevresi dışında üst tabakadan insanlarla iletişim kurabilmektedir. İyi eğitilmiş ve başarılı kişilerin, başarılı kişiler ile iletişim kurması daha kolay olmaktadır. Eğitim düzeyi yüksek kişiler daha fazla sosyal ağa sahip olmakta, daha kolay iş bulmaktadır. Sosyal sermayenin yüksek olması kişinin işindeki başarısını olumlu yönde etkileyerek çıktı miktarını, akademik başarısını etkileyerek kalifiye eleman sayısını arttırmakta, dolayısıyla toplumdaki beşeri sermaye düzeyinin artmasını sağlamakta ve ekonomik büyümeyi desteklemektedir.

Sosyal Sermaye – Demokrasi ve Bürokrasi

Demokrasi bir diyalog rejimi olarak ifade edilmektedir. Diyalogun gelişmediği kapalı toplumların demokratik bir kültür üretmeleri söz konusu değildir. Düzgün işleyen özgür ve adil seçim sistemine, açık ve sorumlu bir hükümete, sivil ve siyasi haklara ve/veya sivil toplumun varlığına bağlı olmaktadır (Devamoğlu, 2008: 35). Demokratik yönetim anlayışı, halkın yönetime katılmasını ve kendini yönetecek kişileri seçmesini sağlamaktadır. Demokraside halkın siyasal katılımının yüksek olması gerekmektedir. Halkın siyasal katılımının yüksek olması daha kaliteli yönetim ve hükümete neden olmaktadır. Sosyal sermayesi yüksek toplumlarda halkın siyasal katılımının da yüksek olduğu görülmektedir. Sosyal sermaye demokrasiyi desteklemekte ve pekiştirmektedir. Putnam (1993), sosyal sermaye düzeyinin arttığı toplumlarda sosyal ilişkilerin ve ağların güçleneceğini, böylece yöneticilerin performansının daha kolay izleneceğini ve toplumun yönetimdeki etkinliğinin artacağını belirtmektedir. Knack (2002) ise sosyal

sermayenin siyasi katılımı arttırarak demokratik yönetimi güçlendireceğini, kamu yönetiminin etkinliğini ve dürüstlüğünü arttırabileceğini ifade etmektedir.

Sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda, sivil toplumun güçlü ve aktif olması beklenmektedir. Fukuyama, “Demokrasinin olmazsa olmazı” olarak nitelendirdiği sivil toplumun, devlet gücüne karşı bireyi koruma fonksiyonuna vurgu yapmaktadır (Ongan, 2013: 219). Ayrıca sosyal sermayenin yüksek olması vatandaşların toplumun çıkarlarını düşünerek hareket etmelerini sağlamakta, kanunlara uymayı, vergisini ödemeyi ve iş birliğini arttırmaktadır.

OECD (2001)'nin çalışmasında yöneticilere olan güvenin yüksek olduğu, dayanışma ve iş birliğinin olduğu toplumlarda yönetimin daha başarılı olduğu belirtilmektedir. Özellikle devlet yönetiminde kişilerin yöneticilere ve birbirlerine duyduğu güvenin yüksek olması bürokrasiyi azaltmaktadır. Sosyal sermaye ve dolayısıyla güven eksikliği nedeniyle ortaya çıkan bürokratik işlemler çeşitli yönlerden ülkenin ekonomik kalkınmasına engel olmaktadır (Karagül, 2012: 131). Sosyal sermaye, bürokratik süreçlerin kısaltılması ve ortak hedefler doğrultusunda hızlı karar alıp, birlikte hareket etmeyi kolaylaştırmaktadır (Ergin, 2007: 24). Güvenin yüksek olduğu toplumlarda ekonomik faaliyetler yapılırken her ayrıntının belirtilmediği, bazı bürokratik işlemlerin kolaylaştırıldığı görülmektedir. Bürokrasi hem maliyeti arttırmakta hem de iş birliği içinde hareket etmeyi zorlaştırmakta ve ekonomiye negatif etki etmektedir. Sosyal sermaye güveni ve iş birliğini arttırarak bürokrasinin neden olduğu olumsuz etkileri azaltmak suretiyle ekonomik büyümeye katkı sağlamaktadır.

Sosyal Sermaye – Sağlık ve Sağlık Maliyetleri

İntihar, bir anlamda, bireyin topluma yönelttiği bir suçlama olarak okunabilecek bir eylemdir (Köse ve Arslan, 2019: 2). Toplumdan dışlanan, izole edilen bireyler kendilerini yalnız hissetmekte ve bu durum onları intihar etmek noktasına kadar sürükleyebilmektedir. Durkheim (1986), birlik ve beraberliğin yüksek olduğu toplumlarda intihar oranının daha düşük olduğunu belirtmektedir. Örneğin; Denizli'nin Çivril ilçesinde Kovid-19 şüphesiyle hastaneye kaldırılan ve belirti göstermediği için evine gönderilen vatandaş, toplumun onunla ilişkisini kesmesi ve dışlaması sonucu intihar etmiştir. İntihar notunda “Herkes benimle selamı kesti. Dışlanmayı kaldıramayacağım” yazmaktadır (Denizli Basın, 2020). Kushner ve Sterk (2005), kişiler arasında ayrışmanın ve kutuplaşmanın görüldüğü toplumlarda sosyal ağlar ve ilişkilerin

zarar gördüğünü ve intihar oranlarının yükseldiğini ancak birlik, beraberliğin, dayanışmanın olduğu sosyal ağ ve ilişkilerin güçlü olduğu toplumlarda ise intihar oranının azaldığını ifade etmektedirler.

Putnam (2000), sosyal sermaye endeksi ile sağlık belirtileri arasında pozitif; ölüm ile negatif bir ilişki olduğunu bulmuştur. Putnam sosyal sermaye ve sağlık arasındaki ilişki için dört neden olduğunu ileri sürmüştür. Sosyal iletişim ağları öncelikle stresi azaltmakta, maddi yardım sağlamakta, sağlıkla ilgili normları uygulatabilirler, tıbbi hizmet için daha etkili faaliyet gösterebilirler, son olarak da bu iletişim vücudun bağışıklık sistemini harekete geçirebilmektedir (Putnam 2000; 327-328; Field, 2006: 81- 82). OECD (2001) tarafından İsveç'te yapılan araştırmada sosyal sermayenin kişilerin sağlık durumlarını pozitif yönde etkilediği hatta akıl hastalıklarına karşı koruduğu belirtilmektedir.

Sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda, sosyal ağların güçlü olması beklenmektedir, güçlü sosyal ağlar kişinin yalnızlık hissini azaltmakta, aidiyet duygusunu geliştirmekte, toplumdaki izole olmayı engellemekte ve birlik beraberlik sağlamaktadır. Topluma aidiyet hisseden, toplumla birleşmiş kişilerde depresyon vb. ruhsal rahatsızlıkların daha az olması beklenmektedir. Toplumdaki bireylerin hastalanma oranının artması, sağlığa yapılan harcamaları arttırmakta; hayatını kaybetmesi ise ekonomide işgücü kaybına neden olmaktadır. Dolayısıyla ekonomik büyüme her iki durumdan da negatif olarak etkilenmektedir. Sosyal sermaye düzeyinin yüksek olması hastalık ve intihar oranlarını azaltmakta ve ekonomik büyüme üzerinde pozitif etki yapmaktadır.

Sosyal Sermaye- Gözetleme Maliyetleri ve Asil-Vekil Problemi

Toplumdaki güven seviyesinin düşük olması ve toplumsal normların güçlü olmaması kişilerin, ihmal, görevini yerine getirmeme gibi topluma, çevreye ve ekonomiye zarar verecek davranışlar gerçekleştirmesini kolaylaştırmaktadır. Sosyal sermaye seviyesinin düşük olduğu toplumlarda bu tür olumsuzluklara sebep olan davranışları engellemek için kişilerin denetlenmesi ve gözetlenmesi gerekmektedir. Denetleme ve gözetleme işlemleri maliyetleri arttırmakta ve ekonomiyi üzerinde olumsuz yönde etkilemektedir. Sosyal sermaye seviyesinin yüksek olduğu toplumlarda, güven ve normlar güçlü olmakta denetim ve gözetim maliyetlerinin az olması beklenilmektedir. Knowles (2005) gelişmiş ülkelerin denetim ve gözetleme gibi

faaliyetleri düzenlemeler ile gerçekleştirdiğini, gelişmekte olan ülkelerde ise bu faaliyetler için sosyal sermayeye ihtiyaç duyulduğunu belirtmektedir.

Asil-vekil problemi asilin (işveren), vekile (çalışan) malları ve hizmetleri teslim etmek için güvendiği ancak yüksek maliyetlere katlanmaksızın çalışmasının kalitesini ve etkinliğini tamamen denetleyemediği durumda meydana gelmektedir (Moe, 1984; Kovacı vd., 2009: 120). Denetimsizlik görev verilen kişinin, çalışanın görevini ihmal etme veya yerine getirmeme, üründeki kaliteyi düşürme vb. davranışları gerçekleştirmesine olanak sağlamaktadır. Yüksek güven düzeyine sahip toplumlarda, asil-vekil problemi (principal-agent problem) daha az önemli hale gelmektedir (Koç ve Ata, 2012: 208). Güvenin az olduğu toplumlarda kişilerin sorumluluklarını yerine getirmeme eğilimi ve düşük kaliteli ürün üretimi daha fazlayken, güvenin yüksek olduğu toplumlarda daha az olduğu görülmektedir.

Sosyal Sermaye- İktisadi Krizler ve Kırılğanlıklar

Sosyal sermayenin temel amaçlarından biri kriz anında, ailesinin, arkadaşlarının ve iş arkadaşlarının kişinin yararlanabileceği, maddi kazanç sağlayabileceği kaynak olarak kullanılmasıdır. Zengin sosyal ağlara ve sivil toplum örgütlerine sahip toplumlar, yoksulluk, kırılğanlık, anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmada ve yeni fırsatlar elde etmede daha güçlüdürler (Woolcock, 2001: 67; Tüylüoğlu, 2006: 30). Sosyal ağlar daha fazla risk paylaşımı, gayri resmi sigorta ve sosyal güvenlik ağı sağlayarak sıkıntılı dönemlerde destekleyici kaynak görevi görürler ve üyelerden gelecek yardımlarla riskleri dağıtır ve bir bütün olarak grupların yeniliklere ve risklere daha fazla girişebilmesine olanak sağlar (Tüylüoğlu, 2006: 43). Sosyal sermayenin yüksek olduğu toplumlarda risklerin bölüşülmesiyle krizler daha hafif atlatılmakta, istikrarsızlıkların önüne geçilmektedir.

Her toplum yaşanan krizden farklı etkilenmektedir. Toplumların krizleri daha rahat ve kolay atlatmasında, toplumsal dayanışmanın yüksek, toplumun birlik ve beraberlik içinde olması ve güven düzeyinin yüksek olması etkili olmaktadır. Sosyal problemlerin derin ve toplumsal uzlaşmayı sağlayabilecek sivil toplum kuruluşlarının da yetersiz olduğu toplumlarda dış ekonomik şoklarla başa çıkmakta da yetersiz olunmaktadır (Gökalp, 2003: 169). Birlikteliği sağlayamamış, dayanışma içinde olmaya ve güvenin az olduğu toplumlarda krizler daha derin ve kalıcı hasarlar vermekte, krizin etkilerinden uzun süre kurtulmak mümkün olmamaktadır. Yatırım çekemeyen kendi iç

problemlerini çözemeyen toplumlarda gerek iç ekonomik süreç gerekse dışarıdan kaynaklı en ufak bir ekonomik dalgalanma da söz konusu ülkenin kırılgan yapısından ötürü krize girmesi daha kolay olmaktadır (Uğuz E., 2010: 83). Toplumda güvenin yüksek olması ekonomik belirsizlikleri ve kırılganlıkları azaltacak, toplumun krizlere daha dayanıklı olmasını ve kolay atlatmasını sağlayacaktır. Sosyal sermayenin yüksek olduğu toplumlar krizlerle daha iyi başa çıkabilmekte, dayanıklı olmakta ve daha az zararla atlatmaktadır.

Sosyal Sermaye- Yoksulluk

Yoksulluk çok boyutlu ve toplumu olumsuz olarak etkileyen, kişinin hayatını doğrudan etkileyen önemli unsurlardandır. Toplumdaki dayanışma, birlik ve beraberliğin fazla olması yardımlaşmayı arttırmakta ve yoksulluğun olumsuz etkilerini azaltmaktadır. Yoksulluğun artmasının topluma verdiği zararlardan birisi de suç oranlarını artırmasıdır. Yoksulluk sınırında ve sınırın altında kişiler hayatlarını devam ettirmek için veya gelir dağılımının eşit olmadığını düşüncesi gibi farklı motivasyonlarla hırsızlık gibi kanun dışı yollara başvurabilmektedirler. Suç oranlarının artması ise ekonomik büyümeyi negatif yönlü etkilemektedir.

Gelir dağılımının eşit olmadığı toplumlarda sosyal sermayenin geliştirilmesi farklı grupların bir araya getirilmesine ortam hazırlayacaktır. Bu nedenle sosyal sermaye, yoksulluğun azaltılması ve sosyal uyumun artırılmasında önemlidir (Altay, 2007: 348). Sosyal sermaye, birlik ve beraberliği, dayanışmayı artırırken, gönüllülük esasına dayanan birçok kuruluşları ve faaliyetleri de desteklemektedir.

Sosyal sermayenin unsuru olan sosyal ağlar ve normlar yoksulluğun giderilmesinde etkili olmaktadır. Sosyal ağları güçlü olan toplumun güçlü sosyal ağlara sahip olması beklenmektedir. Sahip olunan sosyal ağlar yoksulluk gibi olumsuzluklara sebep olan durumlarda kişiye yardım etmekte, olumsuz etkileri azaltmaktadır. Yardımlaşma ve dayanışma içeren normlara sahip toplumlarda yoksullukla mücadele için birçok kurum kurulmakta, hatta sosyal devlet anlayışını belirleyen hükümetler yoksulluk sınırında olan vatandaşına yardım sağlamaktadır. Sosyal sermayenin yüksek olması toplumun dayanışma ve yardımlaşmasını arttıracak ve yoksulluğun kişiler ve toplum üzerindeki olumsuz etkilerini azaltacaktır. Woolcock (2001), yoksul toplumların en önemli sorunlarından birinin sosyal sermaye eksikliği olduğunu, toplumun birlikte

hareket etmesi ve sosyal ağlarını güçlendirmesinin ekonomik büyüme için yapabilecekleri tek yol olduğunu ileri sürmektedir.

1.1.6.2. Sosyal Sermayenin Büyüme Üzerindeki Olumsuz Etkileri: “Negatif Sosyal Sermaye”

Sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkisi olduğu genel kabul gören bir gerçek olmakla birlikte, bu etki pozitif olduğu kadar negatif de olabilmektedir. Sosyal sermayenin ekonomik performansı engelleyebileceğini ve geriye gidişe neden olabileceğini ileri süren eleştiriler de bulunmaktadır (Annen, 2003: 449; Tüylüoğlu, 2006: 44). Sosyal sermaye topluma sağladığı yararların yanında, toplumdaki eşitsizliği pekiştirmeye ve anti-sosyal davranışlara neden olabilmekte, toplum yararına olan örgütleri desteklediği gibi toplumun zararına olacak örgütleri de destekleyebilmektedir.

Putnam her ne kadar sosyal sermayenin olumlu yönlerini öne çıkarsa da negatif etkilerinin olduğunu da kabul etmektedir. Putnam, daha çok sosyal sermaye yaratmanın, her ne kadar negatif iş birliğinin suç çetelerinde görülen karşılıklılığında olduğu gibi bazı riskleri olsa da genel olarak "iyi olacağını" her zamanki açık sözleriyle dile getirmiştir (Putnam, 2000: 414; Field, 2008: 101). Putnam (2000), sosyal sermayenin suç örgütlerinin ve çetelerin oluşumunu destekleyebildiğini “Bowling Alone” çalışmasında dile getirmektedir. Amerika’yı etkileyen ikinci büyük terörist saldırı (birincisi 11 Eylül 2001) olarak kabul edilen Oklahoma’daki patlamayı gerçekleştiren Timothy McVeigh’in saldırı planını diğer örgüt üyeleriyle birlikte bowling oynarken yaptığını söylemekte, fakat Putnam bu durumu sosyal sermayenin kötüye kullanılışı olarak nitelendirmektedir. Coleman (1988), sosyal sermayenin faaliyetleri kolaylaştırıldığını, fakat bir grup için yararlı olan bu durumun başka gruplar açısından olumsuz sonuçlar doğurabileceğini söylemektedir. Fukuyama (2001), sosyal sermayeyi arttıran dayanışmanın artmasının olumsuz etkileri olabileceğini, grup içindeki dayanışmanın arttırılmasıyla grup dışında kalanlara karşı düşmanlık vb. duygular beslenebileceğini ifade etmektedir. Sosyal sermayenin olumsuz sonuçlar doğurmaması için grubun “güven yarıçapı”nın grup üyelerinin ötesine geçmesi gerektiğini belirten Fukuyama, gruptaki güvenin sadece kendi üyeleri arasında sağlanması, grup dışındakilere güvenilmemesi halinde sosyal sermayenin olumsuz ve tehlikeli sonuçları olabileceğini belirtmiştir. Grup üyelerinin grup dışındakilere olan güveni arttıkça sosyal

sermayenin olumlu etkisinin artacağını ileri sürmektedir. Fukuyama'ya göre karanlık yüz, kendi sosyal sermaye tanımındaki en önemli unsur olan güvenin bölüşümünden kaynaklanmaktadır (Field, 2008: 105). Sosyal sermayenin kamu yararına katkıda bulunan söz konusu olumlu yönleri sosyal yapıda gömülükken, negatif yönleri ise güç ilişkilerinde ve sıkı bağlarda gömülü bulunmaktadır (Narayan ve Cassidy, 2001: 60; Uğuz E., 2010: 121). Sosyal olayların sonuçları genelde basit olmamakla birlikte, tahmin edilememekte, istenmeyen sonuçlar doğurabilmektedir.

Sosyal sermayenin unsurlarından olan normlar da her zaman ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilememektedir. Bazı gelenek veya normlar yeni tekniklerin kullanılması ve benimsenmesini sağlamak yerine başlatılmasını engelleyebilmektedir (Tüylüoğlu, 2006: 46). Orta çağ Avrupa'sında yaşanan ve "cadı avı" olarak adlandırılan süreç bu duruma örnek olarak verilebilmektedir. Cadı avlarının ilk kurbanları ebeler ve şifacı kadınlar olmuş, bitkileri çok iyi tanıyan bu kadınların, hatta zaman zaman erkekler ve çocukların dahi, büyücü oldukları iddia edilmiş ve bu insanlar tek bir ihbar ile tutuklanarak çeşitli işkencelere maruz kalmışlardır (Aksan, 2013: 355). Halkın geleneklerine ve normlarına bağlılığı ve kilisenin kontrol gücünün yüksek olması, yeniliklere kapalı olan toplumda, tıp alanında bilgili birçok insanın dışlanmasına hatta öldürülmesine sebep olmuştur. Yeniliklere kapalı normların olduğu toplumlarda birçok mucit yaşadığı zaman diliminde deli damgası yemiş ve toplumdan dışlanmıştır. Erkek egemen toplumlarda, toplumsal kurallar, gelenek ve görenekler erkeklerin üstün olduğunu kabul etmekte, cinsiyet ayrımı yapmakta, işe alım, yüksek maaş, yönetici pozisyonunda çalışma vb. durumlarda erkeklere öncelik sağlanmaktadır. Erkek egemen toplumların, normlarına bağlı kalması cinsiyet eşitsizliğini devam ettirmekte ve pekiştirmektedir. Wenneras ve Wold (1997) İsveç'te Tıbbi Araştırmalar Kurulu'na gelen ve seçilen başvuruları incelemiş, yapılan seçimlerde erkek adayların seçilme oranının kadın adaylara göre daha yüksek olduğunu ve aday seçiminde kuruldaki kişi veya kişiler ile yakınlığın etkisinin olduğunu görmüştür.

Sosyal sermaye düzeyinin yüksek olması, güçlü sosyal ağları beraberinde getirmektedir. Sosyal ağların güçlü olmasının olumlu sonuçlarının olmasıyla birlikte, suç oranının arttırması gibi topluma ve ekonomiye olumsuz etkileri de olabilmektedir. Sosyal ağların kişisel çıkarlara göre kullanılması, kişinin bireysel olarak fayda görmesini sağlarken, başkalarına zararlı olabilecek sonuçlar doğurabilmektedir. Belli bir grup içindeki hedef ve amaçları yerine getirmeye yardımcı olan güçlü sosyal ağlar, grup

dışındakilere negatif etki edebilmektedir. Sosyal ağları gelişmiş firmaların tüketiciyi olumsuz etkileyecek anlaşmaları olabilmekte, ayrıca kartel, lobi, mafya gibi örgütlenmiş sosyal ağı güçlü yapılar grubun lehine olarak verdikleri kararlar grup dışında kalanların için olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir (Knowles, 2005: 13).

Sosyal sermaye içerdiği güçlü sosyal ağlar ile sivil toplum örgütlerini desteklemekte, hatta sosyal sermaye ölçümünde sivil toplum örgütlerine üyelik bir değişken olarak dahil edilmektedir. Fakat sivil toplum örgütlerinin topluma ve ekonomik büyümeye negatif etkisinin olduğu durumlar gözden kaçırılmamalıdır. Sivil toplum örgütlerinin yaygınlaşması, çeteciliğe, mafyaya, toplumun birlik ve beraberliğini bozmaya yönelik örgütlere zemin hazırlayabilmektedir. Muram vd. (1995), aralarında güçlü sosyal ağlar ve bağlantılar bulunan kişiler arasındaki bağ nedeniyle suçun üstünün örtüleceğini ve şikayette bulunulmayacağını bildikleri için, cinsel istismar suçu işleyenlerin genellikle kurban ile bağlantısı olan kişiler olduğunu vurgulamaktadır. Güçlü sosyal ağlar, bağlantılar ve yüksek güven işlem maliyetlerini azaltmayı sağladığı gibi dolandırıcılığa da imkan vermektedir. Bağlantısı olan, tanıdığı kişilere duyduğu güvenin neticesinde oluşabilecek olumsuz durumlara karşı önlem alınmaması, kişiyi dışarıdan gelecek zararlara açık hedef haline getirmektedir. Warren (2001), Kolombiya'nın Antioquia bölgesinin, güçlü ve katı normlara, yüksek güvene ve güçlü sosyal ağlara sahip olduğunu, bölgede sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğunu belirtmektedir. Bu bölgedeki ekonomik faaliyetin ise kokain ticareti olduğunu belirten Warren, Medellin uyuşturucu kartelinin doğmasının nedeninin toplumun birbirine olan güveni olduğunu belirtmektedir. Güçlü sosyal ağlar ve kişinin sahip olduğu bağlar sosyal sermayeyi arttırırken suç oranının da artmasına neden olabilmektedir.

Callois ve Aubert (2005), sosyal sermayenin unsurlarından olan sosyal ağların, kişinin veya grubun rasyonel, ekonomik açıdan verimli kararlar vermesine ve fırsatları değerlendirmesine engel olabileceğini ifade etmektedir. Güçlü sosyal ağlara sahip kişi veya gruplarda, güçlü ilişkilere sahip oldukları kişiler ile kurdukları sıkı ilişki yüzünden daha fazla yarar elde edebilecekleri ağ dışında kalan ihtimalleri değerlendirmeyebilmektedirler. Böylece grup üyeleri arasındaki sosyal sermayenin sonucu, işgücü yanlış eşleştirilebilir ve kaynaklar çoğunlukla verimsiz dağıtılabılır (Keskin, 2008:40). Güçlü sosyal ağlar sonucu, tek bir yere bağlı kalınarak yapılan ticaret, yatırım, tek markaya veya markete bağlı yapılan alışveriş vb. ekonomik

faaliyetler piyasada daha fazla fayda sağlanabilecek seçeneklerin değerlendirilmemesine sebep olmakta ve verimliliği düşürmektedir.

Sosyal ağı güçlü kişiler iş arama sürecinde daha kısa zamanda ve mesleğine daha uygun işleri bulmaktadırlar. Fakat bu durum, işveren ve iş arayan kişinin maliyetlerini azaltırken, toplumdaki eşitsizliği de arttırmaktadır. Sosyal sermaye işgücü piyasalarında iş elde etme sürecinde, kim olduğunuzdan ziyade kimi tanıdığınızın iş elde etmede önemli bir süreç olduğunu ortaya koymaktadır. Sosyal sermaye teorileri bu durumu daha da geliştirerek kimin sizi bildiği yaklaşımının önemli olduğunu ortaya koymaktadır (Özgüler, 2007: 50). Bates (1994), ABD’de firma sahibi olan Asyalıların, genellikle aynı etnik kökene sahip kişileri, firmasında çalıştırdığı ve görev verdiği belirtmektedir. İşe alım sürecinde grup içindeki bireylerin tercih edilmesi, birçok iş arayanın açılan pozisyondan ve alımdan haberi olmamasına ve haksız rekabete sebep olmaktadır. Sosyal ağların güçlenmesi, sosyal sermaye düzeyini arttırmakta fakat aynı zamanda eşitsizliği, haksız rekabeti ve toplumdaki gruplaşmaları da arttırmaktadır. Yakınlarını kayırma, rüşvetçilik, akraba ve arkadaşlarından birini tercih etmedeki kötülük sadece daha kalifiye olan kişilerin hakkının yenmesi ile sınırlı değildir. Aynı zamanda ekonomi ve sosyal sisteme de zarar vermektedir (Keskin, 2008: 41; Mani, 2004: 5). Zararı yararından çok olan bu durum ekonomik büyümeyi olumsuz etkilemekte, büyüme ile sosyal sermaye arasında negatif bir ilişkinin olmasına sebep olabilmektedir.

Sosyal ağları fazla ve güçlü olan kişiler kendi çıkarları doğrultusunda ağları kullanabilmekte, eşitsizliklerin artmasına ve kalıcı hale gelmesine neden olabilmektedirler. Sztompka (1999), Polonya’da elit kesim üzerinde yaptığı araştırmada, başarı için eğitimden sonra en önemli faktör ağlara erişim olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Bourdieu (1977), sosyal sermayenin ayrıcalıklı grupların malı olduğunu, elit tabakadaki veya mali sermayesi daha düşük olan kişi ya da grupların konumunu belirlemede önemli olduğunu belirtmektedir. Toplumda orta sınıfın (ortalama gelire sahip, doktor, mühendis vb.) sosyal sermaye düzeylerini çocuklarına aktarırken, burjuva yaşam biçimi ve kültürel öğelerini de aktardığını, bu durumun sınıf farklarının gelecek kuşaklara aktararak devam etmesine neden olduğunu, eşitsizliği ürettiğini ve güçlendirdiğini ifade etmektedir (Bourdieu, 1977: 503; Field, 2008: 108-109).

Kişiler kendilerine benzeyenlerin (aynı etnik köken, benzer gelir düzeyi, aile, akraba vb.) tutum ve davranışlarını tahmin edebilmekte, fakat benzerlikleri ve tanışıklıkları olmayan insanların nasıl davranacağını bilememektedir. Bu durum kişileri kendilerine benzeyen ve tanıdığı kişilere yakınlaştırırken toplumun diğer üyeleriyle arasına mesafe koymasına neden olabilmektedir. Sosyal ağların güçlü olması bu bağı arttırmakta, farklılıklara sahip kişilerin dışlanmasına neden olmaktadır. Sosyal sermayesi yüksek olan, güçlü bağlara sahip bir ülkeye göç ile giden kişiler, bu bağlar yüzünden toplumda dışlanmaya maruz kalabilmekte, etnik grup ve örgütlerin zarar veren tutumlarına maruz kalabilmektedir. Aynı zamanda göç eden kişilerin, mültecilerin kendi arasında grup oluşturmalarına da sebep olabilmekte, birlik ve beraberliğin oluşmasını engellemektedir.

Sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu toplumlarda önemli olan noktalardan birisi de sosyal sermayenin sağladığı faydalardan herkesin eşit şekilde yararlanıyor olmasıdır. Faydadan belli grubun yararlandığı ve grup dışındakilere bu faydadan yararlanma imkanı tanınıp tanınmadığı, “kulüp malı” anlayışının benimsenip benimsenmediğinin bilinmesi önemli olmaktadır (Performance ve Innovation Unit, 2012: 12). Faydadan sadece belli bir kesimin yararlanması, grup dışındakilerin mahrum bırakılması toplumda eşitsizliği arttırmakta, toplumda gruplaşmalara ve dağılmalara sebep olabilmektedir. Sosyal sermaye düzeyi yüksek olan gruplar, sahip oldukları sermayeyi kullanarak, kendilerinden daha alt seviyede bulunan güçsüz grupların gelişmesine engel olabilmekte, faydanın eşit olarak kullanılmaması ve diğer grupların kısıtlama altına alınması toplumda eşitsizliğe neden olmaktadır. Mali ve kültürel sermayesi yüksek olan kişilerin daha fazla ve güçlü ağ yapılarına sahip olmaları, sosyal sermayesinin de yüksek olmasını sağlamaktadır. İngiltere’de yapılan bir araştırma daha çok derneğe üye olan kişilerin demografik olarak avantajlı olan kişiler (beyaz, erkek, iyi eğitim almış, üst tabakadan, yüksek gelir düzeyine sahip) olduğunu göstermektedir (Warda ve Tampubolon, 2002: 163). Segh ve Whitney (1992), İngiliz İşçi Partisi üyelerini incelemiş, parti üye alımlarında vasıflı işçilerin daha çok olduğu görülürken, temsil kadrosunun büyük çoğunluğunun öğretmen ve memurlardan oluştuğunu gözlemlemişlerdir. ABD’de yapılan anket çalışması sonucunda eğitim seviyesi ve gelir düzeyi yüksek kişiler arasında güvenin daha yüksek olduğu tespit edilmektedir (Glases vd., 2000: 815). Mali ve kültürel sermayesi yüksek kişilerin sosyal sermayesinin de yüksek olması, toplum üyeleri arasında eşitsizliğe neden olmakta, grup dışında kalan

kişilerin sosyal sermayeye ulaşımını ve kullanımını sınırlayabilmekte, sosyal sermayenin toplumda eşit olmayan bir şekilde dağılmasına neden olmaktadır.

Ekonomik büyüme üzerinde sosyal sermayenin etkisini belirleyen unsurlardan bir diğeri sosyal sermayenin türüdür. Özellikle bağlayıcı sosyal sermayenin görüldüğü toplumlarda sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisinin olabileceği gözlemlenmektedir. Bağlayıcı sosyal sermayede kişiler bağ kurdukları belli kişilere güven duymakta, yabancılara tedbirli ve mesafeli davranmaktadır. Grup, aile içindeki güven yüksek olmasına rağmen genel güven düzeyi düşüktür. Genel güvenin olmadığı, güvenin grup içindeki kişilerle sınırlandığı toplumlarda dışlanmanın artması beklenmektedir. Sabatini (2005), bağlayıcı sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisinin olduğunu belirtmektedir. Banfield (1958) de sosyal sermayenin büyüme üzerindeki negatif etkilerini bağlayıcı sosyal sermaye ile ilişkilendirmektedir. “Ahlakdışı ailecilik” kavramıyla aile, çıkarları doğrultusunda kendilerine yarar sağlayacak kararlar alırken, bu kararlar aile dışında kalanlara zarar verebilmektedir. Bağlayıcı sosyal sermaye, iş arama ve işe yerleşme sürecinde bağlara sahip olanların tercih edilmesine neden olarak, kalifiye elemanların işsiz kalmasına ve verimliliğin düşmesine sebep olmaktadır. Mitchell ve La-Gory (2002) da köprü kuran sosyal sermaye türünün olduğu şehirde ruhsal hastalıklar daha az görülürken, bağlayıcı sosyal sermaye türünün olduğu şehirde ruhsal hastalıkların daha fazla olduğunu saptamıştır. Warde ve Tampubolon (2002), aileyle veya toplumla sosyalleşmeden, geçirilen boş zamanların toplumsal bağlantı kurmaya olumlu etkisinin olmadığını ve az olduğunu belirtmiştir. Bağlayıcı sosyal sermaye yakın bağlar ve ilişkiler içerdiği için, hakim olduğu topluluktan, kişinin çıkışı zordur. Bağlayıcı sosyal sermaye aile, akrabalık gibi elimizde olmayan, seçim şansımız olmayan unsurlar sonucu oluşmaktadır, fakat köprü kuran sosyal sermayede kişilerin kendi rızalarıyla ve seçimleriyle bir araya gelmeleri söz konusu olmaktadır. Köprü kuran sosyal sermaye daha faydalı gözükmese de, uyuşturucu madde bağımlılığı olan kişilerin bir araya gelmesi gibi bireysel ve toplumsal zarara yol açabilecek davranışlar sergileyen kişilerin de bir araya gelmesini sağlayabilmektedir.

1.1.7. Sosyal Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişisine Yönelik Literatür

Sosyal sermaye konusundaki literatür incelendiğinde hem sosyal sermayeyi belirlemek için kullanılan değişkenlerin hem de ekonomik büyüme ile arasındaki ilişkiyi ölçmek için kullanılan analiz yöntemlerinin farklılıklar gösterdiği görülmektedir.

Türkiye de dahil birçok ülke ve bölgede yapılan araştırmalarda çoğunlukla sosyal sermaye ile büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmuş olmakla birlikte negatif yönlü bir ilişki ve ilişki bulunmadığı sonucuna ulaşan çalışmaların da varlığına rastlanılmaktadır.

Sosyal sermaye ve büyüme arasındaki ilişki ilk kez Kormendi ve Meguire (1985) tarafından ampirik olarak analiz edilmiştir. Kormendi ve Meguire ekonomik büyüme ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi 1950-1977 yılları arasında 47 ülkeyi içeren ekonometrik analiz ile test etmektedir. Araştırmanın temeli uluslararası mali istatistiklere dayanmakta, bağımlı değişken olarak, ekonomik büyüme ve yatırımların kullanıldığı regresyonlarda; gelir yakınsaması, nüfus artışı, hükümet büyüklüğü, ticari açıklık ve enflasyon ile ekonomik performans ve sivil özgürlükler arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Sosyal sermaye sivil özgürlükler değişkeni ile temsil edilmektedir. Yapılan analiz sonucunda sosyal sermaye açısından sivil özgürlüklerin önemine vurgu yapılmakta ve sivil özgürlüklerin artmasının yatırımları da artıracığı ifade edilmektedir.

Putnam (1995), sosyal sermaye ve büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu savunmaktadır. Amerika üzerinde yaptığı çalışmaların sonucunda sosyal sermayedeki artışların suç oranlarını azalttığını, işsizlik ve yolsuzluk oranlarını düşürdüğünü öne sürmektedir. Helliwell (1996) ise 1987-1994 yılları arasında Dünya Değerler Anketi verilerini kullanarak Asya Ülkeleri için yaptığı çalışmada sosyal sermaye ve kurumların büyüme üzerindeki etkisini incelemektedir. Sosyal sermayeyi güven değişkeni olarak ele alan çalışmada sosyal sermaye ve kurumların büyüme üzerinde bir etkisi olduğu sonucuna ulaşılamamaktadır.

1980-1992 yılları arasında 29 ülke için sosyal sermaye ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi inceleyen Knack ve Keefer (1997) ise sosyal sermayeyi normlar, güven ve cemiyet üyelikleri olarak ele alınmışlardır. Verilerin Dünya Değerler Anketinden elde edildiği çalışmada sosyal sermaye açısından güvenin en önemli gösterge olduğu vurgulanmaktadır. Sosyal sermayenin ekonomik performansla olumlu katkı sağladığı, güvenin ve normların gelir dağılımı adil olan ülkelerde daha güçlü olduğu, fakat cemiyet üyeliklerinin büyüme üzerinde etkisinin olmadığı saptanmıştır. Ayrıca etnik farklılıkların fazla olmadığı, gelir seviyesinin yüksek olduğu, gelir dağılımında eşitsizliğin az olduğu toplumlarda sosyal sermayenin daha güçlü olduğu ortaya koyulmaktadır.

Temple ve Johnson (1998), sosyal sermaye ve büyüme ilişkisini 74 gelişmekte olan ülke ve 1957-1962 dönemi için EKK yöntemiyle incelemektedir. Çalışmadan elde edilen bulgular, 74 ülkede sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif ve anlamlı olduğunu göstermektedir. Sosyal sermaye ile büyüme arasındaki ilişkiyi seçilen 27 ülke için araştıran Hjerppe (1998) ise sosyal sermayeyi güven ve sivil örgütlere katılım değişkeniyle ele almaktadır. Araştırma sonucunda büyüme ve güven arasında pozitif bir ilişki olduğu, bu durumun yatırımları da arttırdığı ve dolayısıyla güvenin ülkelerin büyümesinde önemli bir unsur olduğu vurgulanmaktadır.

Whiteley (2000), 1972-1992 yılları arasında 34 ülke üzerinde yaptığı araştırmada sosyal sermayeyi üretim faktörü olarak ele almakta, neo-klasik büyüme modeli kullanılan araştırmada ekonometrik analiz yöntemi olarak zaman serisi analiz yöntemi uygulanmaktadır. Araştırmanın sonucunda ise sosyal sermaye ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulmuştur. Çalışmasında güvene önem veren Whiteley, güvenin artmasıyla işlem maliyetlerinin ve yolsuzlukların azalacağını, teknolojik yeniliklerin yayılmasını sağladığını belirtmektedir.

Woolcock ve Narayan (2000), sosyal sermaye ve kalkınma ilişkisini ele alırken sosyal sermayenin kalkınmaya olumsuz etki etmekte olduğunu söylemekte, negatif sosyal sermayenin varlığına dikkat çekmektedir. Grupların birlikte hareket etmemesi, toplumsal kutuplaşma ve parçalanma sosyal sermayeyi zayıflatmaktadır. Yolsuzluk, eşitsizlik, farklı etnik gruplar arası çatışmalar, mülkiyet hakkının korunamaması ve sivil özgürlüklere uygulanana baskı kalkınmayı olumsuz etkilemektedir. Clercq ve Dakhli (2003), 59 ülkeyi baz alarak yenilikçi faaliyetlerin, sosyal sermaye ve beşeri sermaye ile ilişkisini incelemektedir. Güvenin ve beşeri sermayenin yenilikçi faaliyetleri desteklemekte olduğu bulunan çalışmada normların yenilikçi faaliyetler üzerinde negatif bir etkiye sahip olduğu gözlemlenmektedir.

Schneider vd. (2000), Putnam'ın İtalya üzerine yaptığı çalışmayı Avrupa Birliği içinde yer alan 58 bölgeye uygulamakta, bölgelerin 1980-1996 yılları arasındaki büyüme oranları üzerinde etkili olan unsurları incelemektedirler. Ekonomik unsurların büyüme üzerinde kültürel unsurlardan daha etkili olduğu ifade edilmekte, ayrıca güven değişkeni ile büyüme arasında negatif ilişki bulunan çalışmada, sosyal sermayenin bir başka belirleyicisi olarak kabul edilen tartışma değişkeninin büyümeyi pozitif olarak etkilediği ileri sürülmektedir.

Zak ve Knack (2001), 1970-1992 yılları arasında 41 ülke için yapılan araştırmada, sosyal sermaye belirleyicisi olarak güven değişkeni ele alınmakta, güven, yatırım ve büyüme ilişkisi araştırılmaktadır. Araştırmada, genel denge modeli üzerinden yaptığı analiz sonucunda güvenin büyüme üzerinde pozitif ve anlamlı bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Güvenin artmasının işlem maliyetlerini düşürdüğü, çıktı üretimini arttırdığı ve güvenin yüksek olmasının kalkınma için çok önemli bir unsur olduğu vurgulamaktadır.

Raiser vd. (2001), sosyal sermaye ve büyüme ilişkisini, 1990-1995 yılları arasında Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa'nın geçiş ekonomileri üzerinde incelemiş, sosyal sermayeyi güven ve sivil katılım olarak ele almıştır. Verileri Dünya Değerler Anketinden elde etmektedir. Geçiş ekonomilerinde sosyal sermayenin OECD ülkelerine kıyasla daha düşük düzeyde olduğu ve geçiş ekonomilerinde güvenin büyüme üzerinde anlamlı pozitif bir etkisinin olmadığını fakat sivil organizasyonların büyümeyi olumlu olarak desteklediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Karagül ve Akçay (2002), 1960-1995 ve 1980-1995 yılları arasında 36 ülkenin ekonomik kalkınması ve sosyal sermayesi arasındaki ilişkiyi yatay kesit analizi kullanarak incelemektedir. Sosyal sermayeyi sosyal güven değişkeni ile gösteren çalışmada, veriler Dünya Değerler Anketininin 1981, 1991 ve 1995-1996 yıllarındaki sonuçları kullanılarak elde edilmektedir. 1960-1995 yılları arasında yapılan analizde sosyal sermaye ve büyüme arasında pozitif bir ilişki tespit edilmemesine rağmen, 1980-1995 yılları arasında sosyal sermaye ve ekonomik kalkınma arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit edilmektedir. Gelişmekte olan sosyal sermayesinin düşük, gelişmiş ülkelerin ise sosyal sermayesinin yüksek olduğunu gözlemlemiştir. Çalışmada Türkiye geliştirmekte olan ülkeler arasında yer almakta ve sosyal sermayesinin düşük olduğu belirtilmektedir.

Paxton (2002), demokrasi ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi 46 ülke üzerinde araştırmış, sosyal sermayenin demokrasiyi olumlu etkilediğini, demokrasinin yayılmasında, uygulamasında, korunmasında ve geliştirilmesinde önemli katkılarının olduğunu söylemektedir.

Yetim (2002), çalışmasında Mersin ilini temel almakta, Mersin Esnaf ve Sanatkarlar Odasına kayıtlı 224 kadın girişimciye uygulanan anket ile kadın girişimcilerin niteliklerini ve yeterliliklerini sosyal sermaye kaynağı olarak belirlemeye

çalışmaktadır. Kadınların eğitim düzeyinin sosyal sermayeye önemli bir kaynak sağlamakta, kurumlar tarafından destelenmesi kadınlara iş hayatında kolaylık sağlamakta olduğu vurgulanmaktadır. Çalışmada Türkiye’de kadın girişimciyi desteklemek kadınların sosyal hayatta daha fazla yer almasını sağlamakta, toplumsal birlikteliği sağlamakta, kadınlar arasındaki dayanışmayı desteklemekte ve ekonomiye olumlu katkı sağlamakta olduğu ifade edilmektedir.

Knack (2002), çalışmasında sosyal sermayeyi ampirik olarak ele alan çalışmaları kamusal sosyal sermaye ve sivil sosyal sermaye olarak ikiye ayırarak incelemektedir. Kamusal sosyal sermaye konusu olarak; sivil ve politik özgürlük indeksini, politik istikrarsızlığın sıklığını, subjektif politik risk derecelerini, girişimcilere yönelik anketleri ve sözleşme yoğun parayı görmektedir. Sivil sosyal sermaye konusu olarak ise; genelleştirilmiş güven, grup üyelikleri, sosyal kutuplaşma ve kültürel ifadeleri ele almaktadır.

Bjornskov (2003), 46 üzerinde yaptığı araştırmada yolsuzluk ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi ele almaktadır. Bjornskov, sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu ülkelerde, sosyal sermayenin düşük olduğu ülkelere kıyasla daha düşük yolsuzluk oranına sahip olduğunu ve yolsuzluğun sosyal sermayeyi düşürdüğünü gözlemlemektedir.

Mubangizi (2003), çalışmasında Afrika kıtasındaki yoksulluğun azaltılması ve kalkınma için sosyal sermayenin nasıl kullanılması gerektiğinden bahsetmektedir. Çalışmada sosyal sermayenin güçlenmesi ekonomik kalkınmayı ve yoksulluğun azalmasını sağlamasının yanı sıra toplumdaki bireysel yetkilendirmenin artmasını, güvenin artırılması ve geliştirilmesi sağlayacağı saptanmaktadır.

Beugelsdijk ve Smulders (2003), 1950- 1998 yılları arası Avrupa Değerler Araştırması verilerini kullanarak Avrupa’da 54 bölgenin topluluk içi ağlar (aile, akraba ve arkadaşı içeren) ve topluluk dışı ağların (dernekler vb.) ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemiştir. Verilerin analizinde EKK analiz yöntemi kullanılmaktadır. Analiz sonucunda topluluk dışı bağlar ekonomik büyümeye pozitif etki ederken, topluluk içi bağların büyüme üzerinde negatif etkiye sahip olduğuna ulaşılmıştır.

Casey (2004), İngiltere üzerinde yaptığı çalışmada Güney İngiltere’nin Kuzey İngiltere’ye göre daha gelişmiş olma sebebini sosyal sermaye üzerinden açıklamaya çalışmaktadır. Sosyal sermaye düzeyini belirlemek için seçimlere katılım oranı, güven

düzeyi, gazete okuma sıklığı, ticari ve kamusal derneklere üyelik ve kamusal işlemlere katılım oranı değişkenlerini kullanmaktadır. Casey çalışmasında Putnam'ın İtalya üzerinde yaptığı araştırmadan etkilenmekte, bu araştırmayı İngiltere'ye uyarlamaktadır. Elde edilen sonuçlarda Güney İngiltere'de güvenin ve gönüllülük faaliyetlerinin Kuzey İngiltere'ye göre daha fazla olduğu görülmektedir. Sivil toplum örgütlerindeki iş birliği ve dayanışmanın yüksek olması büyümeye pozitif katkısı olmasını sağlamakta fakat iktisadi derneklere dayanışmanın az olması büyümeye pozitif katkı sağlamasını engellemektedir.

Iyer, Toh ve Kitson (2005), ABD üzerinde yaptığı araştırmada ABD'deki sekiz bölgeyi incelemekte ve bölgelerin sosyal sermaye düzeylerini ordered logitresresyon analiz yöntemini kullanarak karşılaştırmaktadır. Elde edilen sonuçlarda bölgeler arasında sosyal sermaye düzeylerindeki farklılıkların en önemli faktörünün eğitim olduğuna ulaşılmaktadır. Gelir ile sosyal sermaye arasında doğrusal bir ilişki bulunmazken, şehir yaşamının sosyal sermayeye olumsuz etkisinin olduğu tespit edilmektedir. Ayrıca bölgede farklı etnik kökene sahip kişilerin fazla olması sosyal sermayeyi düşüren bir unsur olarak ele alınmaktadır.

Arı Hareketi (2005) olarak adlandırılan sivil toplum örgütü, Türkiye'de 15 ilde 1216 kişi (18 yaş ve üzeri) üzerinde yaptığı ankette Türkiye'nin sosyal sermayesini belirlemeye çalışmıştır. Ankette toplumsal normlara uyma, güven düzeyi ve sosyal ağları belirlemeye yönelik sorular sorulmakta (sivil katılım, siyasi katılım, duyulan güven düzeyi, kurallar uyma vb.) ve verilen cevaplar yaş, yaşanılan yerleşim yeri (kentsel-kırsal) ve cinsiyete göre değerlendirilmektedir. Anket sonucunda Türkiye'de sosyal sermaye oranı düşük olduğu görülmekte, özellikle toplumsal güvenin az olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Baliamoune-Lutz (2005), 1975- 2000 yılları arasında, 39 Afrika ülkesi için yapmış olduğu çalışmasında panel veri ekonometrik analiz yöntemini kullanarak sosyal sermaye ve kurumların kalkınma üzerindeki etkisini incelemektedir. Yapılan çalışmada beşeri sermaye ve sosyal sermaye arasındaki ilişki kalkınmayı olumlu yönde etkilemekte ve sosyal sermayenin geliri arttırmakta olduğu fakat kurumların kalkınmayı negatif olarak etkilediği ifade edilmektedir. Çalışmaya konu olan ülkelerde sosyal sermaye ve kurumların birbirinin yerine geçmekten ziyade birbirini tamamladığı

görülmektedir. Ayrıca sosyal sermayenin gelir üzerinde önemli etkisinin bulunduğu belirtilmektedir.

Beugelsdijk ve Van Schaik (2005), bölgesel kalkınma ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi incelemek için, Avrupa'yı 54 bölgeye (7 ülke) ayırmış ve 1950-1998 yılları arasındaki verileri kullanmış, regresyon analizi yönteminden yararlanmışlardır. Araştırmada sosyal sermaye düzeyi belirlenirken güvene önem verilmektedir. Sosyal sermayeyi belirleyen değişkenlerden aktif grup üyeliklerinin büyüme üzerinde pozitif bir etkisi görülmesine rağmen, yatırım ve okullaşma oranının büyüme üzerinde önemli bir etkisi olduğuna ulaşılamamış, sosyal sermaye için önemli bir unsur olan güvenin büyüme ile arasında doğrudan bir ilişki tespit edilememiştir.

Sabatini (2005), çalışmasında İtalya'daki sosyal sermaye ve ekonomik kalkınma ilişkisini bulmak için İtalya'yı 20 bölgeye ayırmış 1998-2002 yılları arasını incelemiştir. Araştırma verilerini anket yöntemiyle elde etmiş, analiz için Temel Bileşenler Analizi yöntemini uygulamıştır. Araştırmasında sosyal sermayenin türlerini de (bağlayıcı sosyal sermaye, birleştirici sosyal sermaye, köprü kuran sosyal sermaye) ele almaktadır. Araştırma sonucunda birleştirici ve köprü kuran sosyal sermayenin kalkınmayı desteklediği, fakat bağlayıcı sosyal sermaye ve aktif siyasal katılımın kalkınmaya negatif etki ettiği tespit edilmiştir. Kalkınma seviyesi olarak geri kalmış Güney İtalya'da körü kuran ve birleştirici sosyal sermayenin düzeyi düşükken, bağlayıcı sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu görülmektedir. Dolayısıyla çalışma aile bağlarının güçlü olması, topluluk içi bağlar ve arkadaşlık bağlarının büyümeye negatif etkisinin olduğunu, fakat gönüllülük faaliyetlerinin ve zayıf aile bağlarının ise büyümeyi desteklediğini ortaya koymaktadır. Sabatini (2006), çalışmasında sosyal sermaye ve kalkınma ilişkisini inceleyen araştırmaları eleştirmekte, araştırmaların zayıflıklarından bahsetmektedir. Çalışmada sözü edilen zayıflıklar; sosyal sermayenin kesinleşmiş bir tanımı olmamasından kaynaklanan kullanılan farklı tanımlar ve göstergelerin kaynaklarının farklı olması genel değerlendirmeyi zorlaştırmakta, sosyal güvenin sosyal ve tarihsel bağlantısı dünya değerler anketi veri kullanılarak kaybedilmekte, sosyal sermayenin unsurlarının dolaylı göstergeler ile gösterilmekte olmasıdır.

Perez vd. (2006), 1965-2001 yılları arasında 23 OECD ülkesi üzerinde panel veri analiz yöntemi ile yaptığı araştırmada ekonomik büyüme ve sosyal sermaye arasında pozitif bir ilişki olduğunu ifade etmektedir. Çalışmada sosyal sermayeyi teorik ve

ampirik olarak incelenmekte, ele alınan ülkelerin sosyal sermaye düzeylerinin ölçülmesinde ise gelir artışı, iş birliği maliyeti, güven ağ genişliği ve sosyal sermaye yıpranma oranı değişken olarak kullanılmaktadır.

Öksüzler (2006), AB ülkeleri ve Türkiye'yi ele aldığı çalışmasında sosyal sermaye ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. AB ülkeleri için 1990 ve 1999 yıllarındaki verileri panel veri log likelihood ekonometrik analiz yöntemi kullanarak analiz etmekte ve sosyal sermayenin büyümeyi pozitif olarak etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca eğitimin sosyal sermayeyi ve dolayısıyla büyümeyi arttırdığını, kişinin yaşının artmasıyla sosyal sermaye birikiminin arttığını ve kişinin yaşadığı şehrin büyüklüğünün artmasının sosyal sermayeyi arttırdığına vurgu yapmaktadır. Türkiye için 1990, 1996 ve 2000 yıllarına ait veri kullanmakta analiz yöntemi olarak log likelihood kullanılmaktadır. Çalışmada Türkiye'deki sosyal sermayenin büyümeye üzerindeki etkisinin küçük fakat pozitif bulunmasına rağmen istatistiki olarak anlamsız çıkmaktadır. Türkiye'de de eğitim ve yaş sosyal sermayeyi arttıran değişkenler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Ergin (2007), Konya ilinde gerçekleştirdi çalışmasında, Konya sanayisinin sosyal sermaye seviyesini ölçmektedir. Konya sanayisindeki firma sahiplerine anket yaparak elde ettiği veriler sonucunda; aile, komşu ve arkadaşlık ilişkilerine verilen değerler fazla olduğu ve sosyalleşmenin bu çerçevede gerçekleştiği, ayrıca Konya'nın yerlisi olan yöneticilerin yerel halka olan güveninin yüksek olduğu saptanmaktadır.

Şan (2007), çalışmasında Türkiye'nin sosyal sermaye potansiyelinin yüksek olduğunu belirtmekte, fakat sosyal sermayenin etkili bir şekilde kullanılmadığını belirtmektedir. Türkiye'deki sosyal sermaye kaynaklarını güçlü aile bağları, dini ve kültürel değerlerin önemli olması olarak ifade etmektedir. Sosyal sermayenin etkili kullanılmamasının sebebi olarak sivil toplum örgütlerine katılımın düşük olmasına ve toplum-devlet çatışmasının olmasına bağlamaktadır, bu olumsuzlukların toplumda birlik ve beraberliğin sağlanamamasını ve birlikte hareket etmeyi kısıtladığını vurgulamaktadır.

Fidrmuc ve Gerxhani (2007), Avrupa'da sosyal sermaye düzeyini ölçmek için Türkiye'nin de içinde bulunduğu 28 ülkede (15 AB üyesi, 13 AB'ye aday ülke) 2004 yılında anket yapmıştır. Sosyal sermayenin güven unsuru için Dünya Değerler

Anketinden elde edilen veriler kullanılırken, ankette sosyal ağlar, fedakârlık ve kentsel katılım boyutları üzerine sorular yer almaktadır. Türkiye’de işsizlik oranının fazla olması, tarım istihdamının düşük olması, genç nüfusun fazla olması, eğitim düzeyinin düşük olması vb. nedenler yüzünden demografik analizlere dahil edilmemiştir. Araştırmada eski AB üyelerinin sosyal sermaye düzeyinin daha yüksek olduğu gözlenmektedir. Türkiye’nin sosyal sermaye seviyesi diğer ülkelere kıyasla daha düşük seviyede olduğu görülmektedir, gönüllülük faaliyetlerine katılımı ve sosyal ağlar yönünden zayıf olmakta, fakat fakirlere ve dışlanmış kişilere yardımda ortalamanın üstünde yer almaktadır. Araştırmada eğitim düzeyindeki ve gelirden artışın sosyal sermayeyi arttırdığı, kırsal alanlarda ve ilerleyen yaşlarda sosyal ağlara katılımın azaldığı saptanmaktadır.

Keskin (2008), çalışmasında bölgesel ekonomik kalkınmada sosyal sermayenin etkisini Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası üyeleri üzerinde yaptığı anket ile araştırmaktadır. Anket sorularını belirlerken literatürde kullanılan genel göstergelerden (güven, formal ve informal ağlara üyelik, yardımlaşma ve iş birliği) yararlanmıştır. Anket uygulanan bölgenin sosyal sermaye düzeyinin orta seviyede olduğu gözlemlenmiş, ayrıca Ki-Kare yöntemi kullanılarak demografik özellikler ve sosyal sermaye ilişkisi test edilmiş ve eğitim seviyesi ile sosyal sermaye arasında doğrudan bir ilişki tespit edilmiştir.

Kara (2008), Türkiye’deki bölgesel sosyal sermaye düzeylerini karşılaştırdığı çalışmasında, sosyal sermayeyi belirleyen değişkenler olarak 10 bin kişiye düşen dernek ve vakıf sayısı değişkenini kullanmaktadır. Sosyal sermayedeki farklılıkların temel noktasının hemşerilik ve kurumsallaşma olduğunu ortaya koymaktadır. Bölgelerin sosyal sermayesi incelendiğinde Batı ve Kuzey bölgelerinde sosyal sermaye düzeyinin yüksek olmasına rağmen Doğu ve Güneydoğu bölgesinde düşük olduğu görülmektedir.

Karaçay (2008), Türkiye üzerinde yaptığı çalışmasında Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün fiziki, beşeri ve sosyal sermaye yatırımlarının kalkınmaya etkisini incelemektedir. Kurumun yaptığı yatırımların sermaye türlerinin üzerindeki etkisinin boyutunu ölçmek için anket yöntemi kullanılmıştır. Çalışmada Vakıflar Genel Müdürlüğü’nün sermaye türleri üzerinde olumlu katkı sağladığı ifade edilmekte, özellikle devlete olan güvenin artmasını sağladığı vurgulanmaktadır.

Boulila vd. (2008), 1980-2000 yılları arasında 35 ülke üzerinde, yatay kesit ekonometrik analiz yöntemi kullanarak yaptığı araştırmada, büyüme ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Sosyal sermayeyi güven değişkeniyle ele alan araştırmada, toplumda güvenin yükselmesinden büyümenin pozitif olarak etkilendiği ortaya koyulmakta, sosyal sermaye ve büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu söylenmektedir.

Filiztekin (2009), Türkiye genelinde sosyal sermaye sermayeyi ölçen ilk çalışmalar içinde yer alan çalışmasında rekabet endeksi oluşturarak bölgeler arası rekabet edebilirlik düzeyini ölçmekte, oluşturduğu endeks; insan sermayesi, fiziki altyapı, ekonomik etkinlik ve canlılık, yaratıcı sermaye ve sosyal sermaye endekslerinin birleşiminden oluşmaktadır. Ankara, İstanbul ve Muğla Türkiye'deki sosyal sermayenin en yüksek olduğu yerler olarak belirlenmekte iken, Mardin, Ağrı ve Muş sosyal sermayenin en düşük olduğu yerler olmaktadır.

Eşki (2009), sosyal sermayeyi eğitim temelli incelemektedir, Selçuk Üniversitesi lisans öğrencileri üzerinden sosyal sermaye düzeyi ve başarı arasındaki ilişkiyi ölçmeye çalışmaktadır. Öğrencilerin sosyal sermaye düzeylerini belirlerken sosyal ağları ve aile ilişkilerine de yer vermektedir. Çalışmanın sonucuna göre sosyal sermayenin eğitim üzerinde pozitif bir etkiye yol açmaktadır. Eşki (2009), sosyal sermayenin kişilerin başarısını ve mutluluğunu arttırdığını, toplumun ise güven seviyesini ve kültürünü arttırdığını vurgulamaktadır.

Roth (2009), çalışmasında sosyal sermaye ve büyüme arasındaki ilişkiyi 1980-2004 yılları arasında yatay kesit analizini, havuzlanmış panel veri modelini ve sabit etkiler panel veri modelini kullanarak analiz etmektedir. Sosyal sermayeyi sosyal güven olarak ele almaktadır. Yatay kesit analizi ve havuzlanmış panel veri modelinde sosyal sermaye ve büyüme arasında pozitif bir ilişki elde etmektedir. Sabit etkiler panel veri modelinde ise sosyal sermaye ve büyüme arasında negatif bir ilişki olduğu saptanmaktadır. Roth, sosyal sermayenin büyümeyi olumsuz olarak yönde etkiliyor olmasının nedenini gelişmiş ülkeler olduğunu söylemektedir. Gelişmiş ülkelerde, çıkar gruplarının fazlalaşması sonucu sosyal sermaye artmakta fakat büyümeyi olumsuz olarak etkilemektedir. Gelişmekte olan ülkelerde ise düşük güven düzeyinin artmasıyla büyümede de artış görülmektedir.

Dzialek (2009), Polonya'nın 2000-2007 yılları arasındaki sosyal sermaye ve büyüme ilişkisini incelemektedir. Sosyal sermayeyi belirlemek için kullandığı değişkenleri Temel Bileşenler Analiziyle gruplamaktadır. Polonya'nın büyümesinde sosyal sermayenin etkisinin olmadığı tespit edilen çalışmada, Dzialek sonuç üzerinde ülkenin gelişmekte olan ülke olmasının ve büyüme üzerinde para ve insan sermayesinin sosyal sermayeden daha önemli olmasının etkili olduğunu ileri sürmektedir.

Kovacı vd. (2009), yaptıkları çalışmada 2006 yılı verilerini baz alarak 20 gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin sosyal sermayeleri, kurumlarının etkinliği ve kalkınma düzeyleri arasındaki ilişkiyi incelemektedirler. Sosyal sermaye düzeyini belirlemek için güven değişkeninin kullanmakta ve verileri Dünya Değer Anketi'nden elde edilmektedir. Çalışmanın sonucunda sosyal sermaye düzeyinin yüksek olduğu ve kurumların etkin olduğu ülkelerde kalkınmanın da yüksek olduğu tespit edilmektedir. Türkiye'de sosyal sermaye düzeyinin ve kurumların etkinliğinin diğer ülkelerle kıyaslandığında yeterli olmadığı ve kalkınmayla doğru orantılı olarak ilerlediği gözlemlenmiş, kalkınma için sosyal sermaye düzeyinin artırılması ve kurumların etkinleştirilmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Çalışkan (2010), Burdur İli özelinde yaptığı çalışmasında anket yöntemini kullanarak sosyal sermaye ve yenilik arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Güven ve iş birliğinin yenilikçilik üzerindeki etkisinin araştırıldı çalışmada, yenilikçiliğin sadece bireysel tecrübe ve çabalara bağlı kaldığı sonucuna ulaşılmaktadır. İlde birlik ve beraberliğin, kişilerin güven düzeyinin ve sivil katılımın düşük olduğu görülmekte, kişiler ve kurumlar arasındaki ilişkinin artırılmasıyla bilgi paylaşımının artacağı ve ilde kalkınma ve yenilikçiliğe olumlu katkı sağlayacağı ifade edilmektedir.

Özcan (2011), çalışmasında sosyal sermaye ve kalkınma ilişkisini 46 ülkeyi ele almaktadır. İlk regresyonda sosyal sermayenin göstergesi olarak güveni değişkeni kullanmaktadır. Kalkınma ve güven ilişkisi panel veri modeli metodu ile incelenmekte, veriler Dünya Değerler Anketinden elde edilmektedir. Analiz sonucundan güvenin kalkınma üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu ifade edilmektedir. Sosyal sermayeyi belirleyen diğer unsurların kullanıldığı regresyon sonuçlarına göre; cemiyet üyelikleri ve güvenin kalkınma üzerinde anlamlı ve pozitif etkisi olmakta, topluluk içi ağı (ailenin önemi değişkeni) ile kalkınma arasında negatif yönlü bir ilişki olmaktadır. Sosyal sermayenin kalkınma için gerekli olduğu ve güvenin sosyal sermayenin önemli bir

unsuru oluşturduğunu vurgulamaktadır. Sosyal sermayenin etkili olabilmesi için ülkenin belli bir gelişmişlik düzeyinde olması gerekmektedir, bu gelişmişliğin altında olan ülkelerin finansal sermaye arttırısına öncelik verdiği ifade edilmektedir.

Tüysüz (2011), Türkiye’de bölgesel olarak sosyal sermaye hesaplaması yapmakta ve kalkınmışlık seviyesi ile sosyal sermaye düzeyleri arasındaki ilişkiyi saptamaya çalışmaktadır. Türkiye’de 26 düzey-2 bölgesinin verilerini temel bileşenler analizi yöntemiyle karşılaştırmak için sosyal sermaye endeksi oluşturmuştur. Yapılan analiz sonucunda bölgelerin genel gelişmişlik seviyeleri ve sosyal sermaye düzeyleri karşılaştırıldığında ikisi arasında yüksek bir ilişki olduğu fakat bazı bölgelerin gelişmiş olmasına rağmen sosyal sermaye düzeyinin düşük olduğu gözlemlenmiştir. Ülke genelinde ise Batı kısmında yer alan bölgelerin sosyal sermayelerinin Doğuda yer alan bölgelere göre daha yüksek olduğuna ulaşılmaktadır. Gelişmişlik farkının kapatılması için sosyal sermaye verilen önemin artması gerektiğine vurgu yapılmaktadır.

Sözen (2012), Türkiye’de 18 il 158 şirket çalışanın katılımıyla TÜBİTAK’ın araştırma projesi kapsamında gerçekleştirdikleri çalışmalarında şirketlerin eleman alımında sosyal sermayenin etkisini araştırmışlardır. Genç işsizliğinin artması, iş bulma sürecinin uzaması veya niteliklerine göre iş bulamama şirketlerin sosyal sermaye oluşturulmasına bağlanmaktadır. Çalışma şirketlerin, güveni sağlayabilmek, belirsizlik azaltmak ve bağımlılığı kontrol altında tutmak, sosyal sermayelerini arttırmak için işe alım sürecini araç olarak kullandığı sonucuna ulaşmaktadır. Sosyal ağları kullanarak şirketlerde işe alım yapılması, diğer işsizlerin başvuru hakkını ortadan kaldırmakta, yeni mezunların iş bulmalarını zorlaştırmaktadır. Çalışmada bu gibi olumsuzlukların engellenmesi için; insan kaynaklarının uzmanlaştırılması ve adaletli davranması, üniversitelerin kariyer yönetimi merkezleri ile mezunlar arası iletişimin arttırılması önerilmektedir. Devletin, yeni kurulan firmalara vergi indirimi ve uygun kredi imkanı sağlaması ile dolaylı olarak müdahale edebileceğinden bahsedilmektedir.

Koç ve Ata (2012), 2008 yılı verilerini kullanarak Türkiye ve 27AB ülkesi üzerinde yaptıkları çalışmada, yatay kesit analiz yöntemi kullanılarak sosyal sermaye ve büyüme arasındaki ilişki incelenmektedir. Sosyal sermayenin doğrudan ve dolaylı yoldan büyüme üzerindeki etkisi araştırılmakta, büyümenin doğrudan ve dolaylı olarak sosyal sermayedeki artıştan pozitif yönde etkilendiğine ulaşılmaktadır.

Aydın (2016), AB ülkelerinde sosyal sermayenin ekonomik kalkınma üzerindeki etkisi incelemektedir. 2007-2012 yılları arasında yapılan çalışma panel ver ve EKK analiz yöntemini kullanmaktadır. Sosyal sermayeyi belirlemek için; sosyal dışlanma oranı, suç oranı, cinsiyete göre ücret farklılıkları oranı ve düzenli internet kullanımı oranı seçilmektedir. Sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu bulunmasına rağmen; suç oranlarının büyüme üzerinde etkisi olmadığı, internet kullanımının negatif, dışlanma oranı ve cinsiyete göre ücret farklılıkların ise pozitif etkisi olduğu görülmektedir. Çalışmanın sonucuna göre Avrupa Birliği üyesi ülkelerde, toplumda dışlanmaların ve cinsiyet eşitsizliklerinin artması büyümeyi arttırmaktadır.

Kartal, Acaroğlu ve Dura (2017), 2000-2015 yılları arasında Türkiye üzerinde yaptıkları çalışmada büyüme ve sosyal sermaye arasındaki ilişkiyi trend ve korelasyon analizi yöntemi ile incelemektedir. Çalışmada Türkiye'deki sosyal sermaye istatistiksel olarak ortaya konulmakta ve büyüme ile arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu ifade edilmektedir.

Akar ve Ay (2018), 52 ülke için 1990-2014 yılları arasında sosyal sermaye ve inovasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sabit etkiler panel veri analizi yöntemi ile incelemektedir. Analiz sonuçlarında sosyal ve inovasyon ilişkisinin, ayrıca sosyal sermaye ve inovasyonun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin pozitif olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Gündüz ve Yılmaz (2021), sosyal sermaye ve kalkınma ilişkisini 129 ülke üzerinde, yapısal eşitlik modellemesi yöntemi kullanarak araştırmaktadır. Çalışmanın sonucunda sosyal sermaye ve ekonomik kalkınma arasında pozitif bir ilişkinin olduğu belirtilmektedir.

1.2. Beşeri Sermaye

1.2.1. Beşeri Sermayenin Tanımı ve Teorik Çerçevesi

Beşeri sermaye, işgücü tarafından oluşturulan sermaye olup işgücünün bilgi, beceri, tecrübe ve niteliklerini göstermektedir. En genel ifadeyle beşeri sermaye, toplumdaki bireylerin, üretim süreciyle ilgili olarak, bir taraftan sahip oldukları bilgilerinin, becerilerinin, yeteneklerinin, tecrübelerinin, işine karşı duygusal bağlılığının, davranışlarının ve değerlerinin ulaştığı düzeyi; diğer taraftan bedensel ve zihinsel zindeliği ya da sağlamlığı ifade eden bir kavramdır (Keskin, 2011: 128). Üretime katılan kişinin sahip olduğu ve genel anlamda insanın niteliğini vurgulayan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi pozitif değerler, beşeri sermaye olarak kabul edilmektedir (Tansel; Güngör, 1997; 532).

Klasik iktisatçılar emeği fiziki sermayeye dahil etmekte, üretim malı olarak kabul etmektedirler. İnsan gücü ve emeği kar elde etmede faydalı olduğu müddetçe önem arz etmektedir. İnsan, ekonomik büyümede bir araç olarak ele alınmakla birlikte Smith, Marx, Mill ve Marshall, ekonomik büyüme ve kalkınmanın insan için olduğunu savunmaktadır. Bu nedenle de beşeri sermaye kavramının iktisat literatürüne Smith, Marshall ve Mill'in çalışmaları ile girdiği genel kabul görmektedir. Denison (1962), Schultz (1968) ve Becker (1964) gibi iktisatçılar ise bugünkü beşeri sermaye kavramını geliştirmişlerdir (Eser ve Gökmen, 2009: 43).

Adam Smith (1776) "Ulusların Zenginliği" adlı eserinde ulusların zenginliğini belirleyen unsurun emek olduğunu belirlemektedir. Emeğe değer vermesine rağmen Smith, emeği fiziki sermayenin içinde ele almakta, toplumun sabit sermayesinin bir ögesi olarak değerlendirmektedir. İnsanın üretim faktörlerinden biri olduğunu belirten Marshall, teoride insanların sermaye olarak kabul edilebileceğini fakat pratikte insanların sermaye olarak kabul edilemeyeceğini belirtmektedir (Schultz, 1971: 27). Marshall, beşeri sermayenin bir piyasasının olmaması ve etkilerinin ölçülememesi nedeniyle iktisadi olarak anlamlı olmayacağını ifade etmiştir (Koç, 2013: 244). Marshall'ın konuyu ele alış şekli ve diğer iktisatçıların Marshall'dan etkilenmesi sonucunda bir müddet farklı bir sermaye türü olarak ele alınmayan emek ile beşeri sermaye kavramı hakkında yapılan çalışmalar durağan bir döneme girmektedir. İşgücünün üretime yaptığı katkıyı gösteren beşeri sermaye birçok bilim insanı tarafından kabul görmekte fakat, beşeri unsurların büyüme üzerindeki etkisi hakkında çalışma yapmış olmasına rağmen Fisher, Thünen, Marshall, Mill gibi isimler insanın

sermayeye konu olmasını uygun bulmamaktadır. Solow'un (1957) çalışmalarıyla birlikte beşeri sermaye kavramı tekrar gündeme gelmektedir. Solow, ABD'nin ekonomik büyümesindeki unsurları incelediği çalışmasında büyümenin büyük bir kısmının açıklanmasında fiziki sermaye unsurlarının yetersiz kaldığı sonucuna ulaşmaktadır. Solow daha sonra üretimi hesaplamak için oluşturduğu fonksiyonda (Cobb-Douglas üretim fonksiyonu), üretimi belirleyen unsurlar olarak fiziki sermaye, işgücü ve zamana bağlı meydana gelen değişiklikler (teknik değişme) değişkenlerini kullanmıştır. Teknolojik gelişmeleri ve nüfus artış hızını ise dışsal faktörler olarak ele almaktadır. Daha sonra gelen Schultz, Denison ve Becker gibi iktisatçılar Adan Smith'in görüşlerini temel alarak beşeri sermayenin gelişmesine katkıda bulunmaktadır.

Beşeri sermaye düşüncesi ilk kez 1960'lı yılların başında, tarımsal üretimdeki artışları eğitime yapılan yatırımların katkılarıyla açıklayan Schultz tarafından kullanılmıştır (Şimşek ve Kadılar, 2010: 118). Denison ve Shultz ABD üzerinde yaptıkları araştırmada eğitimin büyüme üzerinde etkili olduğunu belirtmektedir. Denison, eğitim sayesinde artan beceri ve üretkenliğin ülke büyümesinin artmasına katkı sağladığını, Shultz ise eğitime yapılan yatırımların ekonomik büyümeyi arttırdığını ifade etmektedir (Han ve Kaya, 1999: 126-127). Neo-Klasik iktisatçıların beşeri sermaye üzerinde yaptıkları çalışmalar ile beşeri sermaye iktisat literatürüne dahil olmaktadır. Neo-klasik iktisada dayanan beşeri sermaye yaklaşımlarıyla birlikte, beşeri sermayenin ekonomide ve ekonomik büyümede fiziki sermaye kadar önemli bir üretim faktörü olduğu kabul edilmiş ve beşeri sermaye teorisine sistematik bir bütünlük kazandırabilmek için beşeri sermaye kavramı daha detaylı olarak incelenmeye başlanmıştır (Yaylalı ve Lebe, 2011: 31).

Beşeri sermayenin büyüme modellerine dahil edilmesi ve ekonomik büyümede bir faktör olarak ele alınması 1980'li yıllarda içsel büyüme modeli teorisiyle gerçekleşmektedir. İçsel büyüme modellerinde beşeri sermayenin ekonomik büyüme için önemli olduğu vurgulanmaktadır. Schumpeter'in icat [invention], yenilik [innovation], yaratıcı yıkıcılık [creative destruction] ve girişimci [entrepreneur] kavramlarını yeniden gündeme getiren ve böylece büyümeye niteliksel boyut da katan içsel büyüme teorileri, teknolojik gelişmenin diğer birimler üzerindeki taşıma/sirayet/yayımla etkisini [spillover effect] belirgin olarak öne çıkarmaktadır (Kibritçiöğlü, 1998: 210). İçsel büyüme teorisyenlerinden olan Lucas (1988), en çok bilinen içsel büyüme modelini oluşturmuş, modelde üretim düzeyini, sermaye stoku,

işgücü, sermaye stoku üretim esnekliğini ve kişi başına düşen sermaye değişkenleri ile açıklamaktadır. Lucas tarafından geliştirilen model Solow büyüme modelinden önemli bir farklılığa sahip olmaktadır. Solow büyüme modelinde ölçeğe göre sabit getiri varsayılmakta iken Lucas beşeri sermayenin üretim sürecine katılması ile üretimde ölçeğe göre artan getirinin geçerli olacağını savunmaktadır (Eser ve Gökmen, 2009: 50). Lucas eğitimi beşeri sermayede önemli bir unsur olarak ele almakta, eğitim ve teknolojiye yapılan yatırımların beşeri sermayeyi arttıracığını ve uzun dönemde ekonomik büyümeyi beşeri sermayenin fiziki sermayeye göre daha fazla etkilediğini belirtmektedir. Lucas, kişinin beşeri sermayesinin artmasının kişinin yararına olduğu kadar ülkenin de yararına olduğunu, ülkenin üretim düzeyinde artışa ve verimliliğe katkı sağladığını ve beşeri sermayesi güçlü olan ülkelerin ekonomik büyümesinin daha fazla olacağını belirtmektedir. İçsel büyüme teorilerinin öncülerinden Romer (1986), ilk kez Arrow (1962) tarafından ortaya atılan “yaparak öğrenme” kavramını temel alarak Neo-Klasik teori tarafından dışsal olarak kabul edilen teknolojiyi “içselleştirmeye” çalışmaktadır. Romer çıktısı sadece fiziksel ürün olarak ele almamakta, bilgiyi de yan ürün olarak kabul etmektedir. Üretimde yan ürün olarak elde edilen bilgi taşıma etkisi ile diğer firmaları ve bütün ekonomiyi olumlu olarak etkilemektedir (Koç, 2013: 249). Rebelo (1991) ise fiziki sermaye yerine beşeri sermaye yatırımlarının arttırılmasının ekonomik büyümeyi arttıracığını ifade etmektedir.

Beşeri sermayeyi oluşturan unsurlar olarak genellikle eğitim, sağlık ve istihdam kabul edilmekte, sermayeyi hesaplamak için bu unsurları gösteren değişkenler tercih edilmektedir. Eğitim işgücünü nitelikli, bilgili ve kalifiye hale getirmekte, beşeri sermayeyi arttırırken, verimliliğin de artmasında önemli rol oynamaktadır. Eğitim seviyesi yükseldikçe kişiler alanlarında uzmanlaşmaktadır. Sağlık işgücünün üretime olan katkısının devam edebilmesinde ve işgücü verimliliğinin artmasında önemli bir rol oynamaktadır. Sağlıklı kişiler işgücü piyasasında daha aktif rol oynamakta, üretime daha fazla katkıda bulunmaktadır. İşgücünün kalifiye, bilgili, yeniliklere adapte olabilen ve alanında uzmanlaşmış kişilerden oluşması ülkenin beşeri sermayesinin güçlü olmasını sağlamakta, üretimde verimliliği arttırmaktadır.

Beşeri sermayenin belirlenmesinde eğitim önemli bir unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Shultz (1992), beşeri sermayeyi eğitim ile açıklamakta, eğitim maliyetlerini ise beşeri sermayeye yapılan yatırım olarak değerlendirmektedir. Becker (1993), beşeri sermayeyi eğitim, sağlık ve kazanılan beceriler üzerinden açıklamakta;

eğitim, sağlık ve becerileri geliştirmek için yapılan yatırımların fiziki sermayeyi değil beşeri sermayeyi arttığını belirtmektedir. Saxton (2000), beşeri sermayeyi kişinin kazandığı bilgi ve beceriler ile işgücü değerinin artması olarak tanımlamaktadır. Stroombergen vd. (2002), beşeri sermayeye yapılan yatırımları; kişinin kendisinde ve ailesinde yapılan yatırımlar, işveren tarafından yapılan yatırımlar ve hükümet tarafından yapılan yatırımlar olmak üzere üç başlık altında incelemektedir. Eğitim gören kişinin eğitim masrafları ve zorunlu eğitiminin tamamladıktan sonra çalışmaması ve okumaya devam etmesiyle vazgeçilen gelir kişinin kendisinde ve ailesinde yapılan yatırımları oluşturmaktadır. Işveren tarafından çalışanın iş ile ilgili bilgi ve tecrübe kazanması için yapılan harcamalar ise işveren tarafından yapılan yatırımları, hkmetin eğitim için yaptığı masraflar ise hükümet tarafından yapılan yatırımları göstermektedir. Stroombergen vd. beşeri sermayeyi, beşeri sermaye için geçmişte yapılan yatırımlar ile ölçmektedir. Bireylerin yetenek, kültür ve bilgi yönünden yükselmesini ve insan kaynaklarının geliştirilmesini içeren beşeri sermayenin geliştirilmesi ve etkili kullanılmasının en önemli araçlarından biri eğitim faaliyetleridir. Eğitime önem veren ülkelerin dünya ortalamasının üzerinde kalkınma atılımı gösterebildikleri, eğitim seviyeleri düşük olan ülkelerin ise dünya gelir dağılımında daha aşağı sıralarda yer aldıkları görülmektedir (Karaçay ve Varol, 2015: 111).

Yapılan çalışmalarda birçok bilim insanı eğitimi beşeri sermayeyi belirlemede kullanmakta ve beşeri sermaye stok ve yatırım göstergeleriyle llmektedir. Eğitim düzeyini gösteren stok gösterge, kişilerin sahip oldukları eğitim düzeyi ve toplumun okuryazarlık oranı ile gösterilmektedir. Eğitim harcamalarının gösterildiği yatırım göstergesi, parasal olan ve olmayan olarak iki alt başlıkta incelenmektedir. Parasal olan göstergeler eğitim ve eğitimin geliştirilmesiyle ilgili özel ve kamu harcamalarını; parasal olmayan göstergeler ise, işle ilgili eğitime katılma ve eğitim süresi, eğitime ayrılan zaman ve okul- kayıt oranı gibi göstergelerden oluşmaktadır (Atik, 2006: 12–14). Bir ülkede eğitim düzeyini belirleyen temel kriterler; eğitim kayıtları, eğitim düzeyi, mali ve fiziki göstergeler ile okuryazarlık durumudur (Karagül, 2002: 39). Beşeri sermayenin göstergesi olarak kullanılan eğitim, ülkeler arası karşılaştırma yapılmasında kolaylık sağlamaktadır. Gelişmiş ve gelişmekte olan tüm ülkeler artan nüfusla birlikte yaşam ve refah düzeylerini yükseltme gayretlerini son yıllarda yoğunlaştırmışlardır. Bu amaca ulaşmak için insan gücü, finansman, teknoloji,

hammadde ve donanım gibi mevcut kaynaklarını en yüksek faydayı sağlayacak biçimde kullanmayı yani verimliliği arttırmayı hedeflemişlerdir (Yaylalı ve Lebe, 2011: 26).

Eğitim özellikle teknoloji verimliliğın artmasında stratejik bir öneme sahip olmaktadır. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte üretim adedinde daha kolay artış sağlanırken, üretim maliyetlerinde de düşme görölmektedir. Teknolojik gelişimleri yakından takip etmek ve hatta teknoloji alanında gelişim sağlamak için işgücünün bilgi, beceri ve tecrübesinin artırılması şarttır, dolayısıyla teknolojiyi etkin kullanabilmek için toplumların eğitime önem vermesi ve desteklemesi gerekmektedir. Teknolojik gelişme ve teknolojinin üretim sürecinde kullanımı ise ülkenin sahip olduğu beşeri sermaye ile yakından ilişkilidir; daha eğitimli ve deneyimli işgücü daha hızlı teknolojik ilerlemeye katkıda bulunmaktadır (Keskin, 2011: 127). Eğitim alanında gelişme sağlamak, toplumun işgücüne katkı yapmakta ve üretimi aynı zamanda da ekonomik büyümeyi arttırmaktadır. Eğitimin kalitesi beşeri sermayeyi, dolayısıyla verimliliği arttırmasında en önemli husus olmaktadır. Beşeri sermayenin güçlenmesinde eğitimin kalitesinin artması önem arz etmektedir.

Sağlık, beşeri sermayeyi oluşturan bir diğeri önemli unsur olmaktadır. Sağlıklı işgücü üretime daha fazla katkı sağlamakta, daha aktif olmaktadır. Eğitim unsuru da sağlık ile bağlantılı olmakta, sağlıklı bireyler eğitimini daha rahat tamamlarken, sağlık problemi yaşayan bireylerin hem yaşam hem de eğitim kalitesinin düştüğü görölmektedir. Beşeri sermaye yaklaşımının öncülerinden Schultz, sağlık hizmetleri için yapılan tesisleri beşeri sermaye yatırımı olarak kabul etmektedir. Schultz, sağlık hizmetlerini insanın çalışma yeteneğini koruyup geliştirerek çalışma verimini arttırmısından dolayı insana yapılan yatırım olarak değerlendirmiştir (Atik, 2006: 56). Literatürde sağlık unsurunu belirlemede kullanılan başlıca değişkenler sağlık harcamaları, kişi başına düşen sağlık görevlisi sayısı (doktor, hemşire vb.), doğum oranı, ölüm oranı, doğumda beklene yaşam, bebek ölüm oranı vb. olarak karşımıza çıkmaktadır.

İşgücü toplumun ekonomik büyümesi üzerinde önemli etkiye sahip, beşeri sermayeyi belirleyen unsurlardan biri olmaktadır. Kalifiye elemanların istihdam edilmesi işgücünün kalitesini, verimliliği ve beşeri sermayeyi arttırmaktadır. İşgücü toplum arasında transfer olabilmektedir. Beyin göçü olarak adlandırılan kalifiye elemanların göç etmesi olarak veya çok fazla vasıflı olmayan işgücünün göreceli olarak

bol oldukları ülkelerden kıt oldukları ülkelere çekilmesi şeklinde gerçekleşmektedir (Eser ve Gökmen, 2009: 46). Örneğin 1960'larda Türkiye ve Almaya arasında imzalanan Türk İşgücü Anlaşması'yla Türkiye'den pek çok işçi Almaya'ya çalışmaya gitmiş, Türkiye'de görece fazla olan vasıflı olmayan işgücü Almaya'ya transfer edilmiştir.

Beyin göçü toplumların beşeri sermayesini en çok etkileyen ve beşeri sermaye düzeyinde azalmaya sebep olan bir durum olarak ortaya çıkmaktadır. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere gelişmiş ülkelere göç eden kalifiye işgücü, bu ülkelerin gelişmesine ve beşeri sermaye düzeyine olumsuz etki etmektedir. İşgücünün yer değiştirmesinin fazla nüfus, savaş, yoksulluk, göç edilecek ülkedeki imkanlar, salgın hastalıklar vb. gibi nedenleri olabilmektedir. Beşeri sermayenin üretimdeki katkısının artması için onun sahibinin, yani çalışanın birçok yönden memnun edilmesi gerekmektedir. Çalışan kişinin hak ettiği ücreti aldığını düşünmesi, daha verimli çalışmasını sağlamaktadır. Çünkü üretime yapacağı katkıyı kişi kendisi belirlemektedir. (Karagül, 2003: 86). Dolayısıyla kişinin hak ettiği ücreti almadığına inanması üretimde verimliliğin düşmesine ve işgücünün transferine, beyin göçüne, neden olmaktadır.

Bilgi toplumunda beşeri sermayenin iktisadi faktör olarak önemi her geçen gün artmaktadır. 20. yüzyılın başlarında Schumpeter'in "yaratıcı girişimci" ve yine 1960'lı yıllarda Arrow'un "yaparak öğrenme" şeklinde dile getirdiği beşeri unsurun öneminin kavranması ve makroekonomik anlamda içselleştirilerek büyüme teorilerinde modellenmesi oldukça yenidir (Eser ve Gökmen, 2009: 45). Teknolojinin artmasıyla dijital ortam ekonomik faaliyetler için önemli hale gelmekte, bilgi sahibi olma ve AR-GE faaliyetleri ekonomik büyüme için gerekli olmaktadır. Bilgi ve AR-GE'nin öneminin artması ekonomik büyümede beşeri sermayenin önemini arttırmakta, fiziki sermayeden daha önemli hale getirmektedir. Beşeri sermaye; üretim faktörlerinin daha verimli kullanılmasına imkân vermekte ve mevcut insan gücünün niteliği, niceliği, mesleki bilgileri ve sağlık durumu ile sosyal ilişkiler toplamından oluşmaktadır (Karadeniz, 2007: 12).

1.2.2. Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Ekonomik büyüme, ülkenin ekonomik faaliyetlerinin ve üretiminin artmasıyla kişi başına düşen gelirin yükselmesi olarak tanımlanabilmektedir. Ekonomik büyüme hakkında yapılan çalışmalar, bir taraftan büyümenin kaynakları ya da hangi faktörlerin

büyüme üzerinde belirleyici olduğu, diğer taraftan ise gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasındaki büyüme ve gelir düzeyi farklılıklarının akıbetinin ne olacağı noktalarında yoğunlaşır (Keskin, 2011: 137). Ekonomik büyüme üzerinde, üretimde artışı ve verimliliği sağlayan beşeri sermayenin önemli etkisi bulunmaktadır. Literatürde yer alan çalışmalar incelendiğinde çalışmaların genelinde beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkisinin olduğu görülmektedir. Beşeri sermaye kavramı, iktisadi faaliyetlerle ilgili olarak bireylerde oluşan bilgi, beceri, tecrübe ve dinamizm gibi nitelikleri kapsamaktadır. Bu tanım geniş anlamda ele alındığında ise, insanın üretken olarak ortaya koyabileceği bütün nitelikleri içermektedir. Dolayısıyla, bu nitelikleri kazanmaya yönelik olarak yapılan faaliyetler yatırım olarak değerlendirilmektedir (Eser ve Gökmen, 2009: 42). Toplumların beşeri sermayeye yaptığı yatırımlar ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etki yapması beklenmektedir. Adam Smith'e göre; ekonomik büyümenin temel kaynağı iş bölümü ve uzmanlaşmadır. İşgücü daha spesifik bir alanda uzmanlaştıkça, o iş hakkında herkesten daha fazla bilgiye sahip olacak ve o işi daha iyi yaparak verimliliği artacaktır. Bu ise, toplumsal refahı arttırarak ekonomik büyümeyi olumlu etkileyecektir (Karadeniz, 2007: 20–21). Beşeri sermaye düzeyinin yüksek olması işgücünün bilgili ve alanında uzmanlaşmış bireyler olmasını sağlamakta, ekonomik büyümeyi arttırmaktadır.

Klasik büyüme teorisi büyümeyi emek ve sermaye artışı ile açıklarken, Neo-Klasik büyüme teorisi buna emek başına sermaye düzeyini ve teknolojik gelişmeyi (ya da verimlilik artışı sağlayan etkin emeği) ilave etmektedir. Ancak hiçbirisi “doğa” dediğimiz üretim faktörünün sonsuza dek kullanılacak sınırsız bir faktör olmadığını dikkate almamıştır (Keskin, 2011: 139). Sermaye gibi büyüme üzerinde etkili olan bazı unsurlar sınırsız kullanılma olanağı olmamaktadır. Özellikle fiziki sermaye zaman içinde yıpranan ve tükenen unsurlara dayanmakta, azalan verim göstermektedir. Beşeri sermaye ise fiziki sermayenin aksine artan verim göstermekte, ekonomide oluşabilecek durgunluğun önüne geçmekte ve ekonomik büyümeyi sürekli olarak desteklemektedir. Demir (2002), ekonomik büyümenin ve gelişmenin sadece fiziki sermayeye ve doğal kaynaklara bağlı olması durumunda yer altı kaynakları bakımından zengin olan Arap ülkelerinin en gelişmiş ülke ve ekonomik büyümesi en fazla olan ülke olması gerektiğini belirtmektedir. Fakat Arap ülkelerindeki doğal kaynak zenginliğinin işgücünü zahmetten kaçtığını ve az zahmetli, verimsiz işleri tercih ettiğini, ayrıca yabancılara daha düşük ücretle çalışmayı kabul etmesinden yabancı işgücüne

bağımlılık oluştuğunu ifade etmektedir. Demir, zengin doğal kaynaklara sahip Arap ülkelerinin en gelişmiş ülkeler arasında yer almamasının nedeninin beşeri sermayelerindeki fakirleşme olduğunu vurgulamaktadır. İçsel büyüme modellerinde beşeri sermaye ekonomik büyümeyi etkileyen bir faktör olarak kendi başına ele alınmakta ve teknoloji gibi diğer girdilerin etkinliğini artırarak büyümeyi desteklediğini belirtmektedir. Uygulamalı çalışmalarda başlangıçta sadece artık faktöre açıklama getirmede beşeri sermayenin etkisi sorgulanmakla yetinilirken, sonraları beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin birçok farklı boyutu irdelenmiştir. Gerçekte birbirinin rakibi olmaktan çok, birbirinin tamamlayıcısı olan söz konusu çalışmaların temel ortak noktası, ekonomik büyümede beşeri sermayenin fiziki sermaye kadar hatta ondan daha fazla etkin olmaktadır (Çakmak ve Gümüş, 2005: 63-64).

Beşeri sermaye yatırımları içinde genel olarak eğitime önem verildiği görülmekte, eğitim beşeri sermayenin niteliğini belirleyen unsurlardan olmaktadır. Eğitim ile bilgi seviyesi yükselen toplum, değişimlere ve yeniliklere daha kolay adapte olmaktadır. Eğitime yapılan yatırımlar toplumun geleceğine yatırım yapılması demektir, toplumların gelecekte beşeri sermayelerinin artması, işgücünün gelişmesi için eğitime yatırım yapılması gerekmektedir. Eğitim ile işgücü piyasasındaki kalifiye eleman sayısı artmakta, eğitim yılı arttıkça işgücünün kalitesi yükselmektedir. Shultz (1961), ABD üzerinde yaptığı araştırmada, 1929-1957 yılları arasındaki ekonomik büyümeyi etkileyen faktörlere bakıldığında, büyümenin neredeyse 2/3'sinin fiziki sermaye (üretim faktörleri) ile açıklanamadığı sonucuna ulaşmaktadır. Fiziki sermaye ile açıklanamayan bu kısımda eğitimin önemli bir etkisinin olduğunu belirtmektedir. Eğitim genel olarak okul hayatı ile ölçülmekte olmasına rağmen, Harbison ve Myers (1964) eğitimin üç türde ele almaktadır. İlki okulda okuyarak elde edilen eğitim, ikincisi iş başında öğrenilen, tecrübe ile elde edilen eğitim, üçüncüsü kişinin kendi kendini geliştirmesi olarak ifade etmektedir (Harbison ve Myers, 1964: 2; Yaylalı ve Lebe, 2011: 26). İşgücünün vasfı veya niteliği özellikle okullardaki ve işyerlerindeki eğitimler sayesinde geliştirildikçe, ülkenin beşeri sermayesi (human capital) de "artmış" olmaktadır (Kibritçioğlu, 1998: 207).

Beşeri sermayenin unsuru olan eğitim, beşeri sermayeyi dolayısıyla ekonomik büyümeyi teknolojik gelişmeyi destekleyerek de arttırmaktadır. Ülke tecrübeleri, ağırlıklı olarak beşeri sermayeye yatırım yapan ülkelerin çok hızlı bir büyüme trendi yakalayabileceği şeklindeki iddiaları haklı çıkarmaktadır. Bunun en önemli nedeni,

yüksek teknoloji ürünleri nitelikli beşeri sermayenin daha kolay ve daha hızlı kullanarak, üretim ve çalışma süreçlerinde etkinliği ve verimliliği artırabilmesidir (Çoban, 2004: 132). Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki farkın açılmasının asıl nedeni teknolojik gelişmeler olmakta, ileri teknolojinin kullanıldığı gelişmiş ülkelerde üretimde daha kolay artış ve verimlilik sağlanmakta ve ekonomik büyüme daha fazla artmaktadır. Fakat teknolojinin az kullanıldığı veya kullanılmadığı az gelişmiş ülkelerde, üretimde artış kolay sağlanmamakta ve verimliliğin düşük olduğu görülmektedir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini arttırmada beşeri sermaye önem arz etmektedir. Teknolojik gelişmeler kadar toplumun beşeri sermaye düzeyinin belirlenmesinde etkili olan bir diğer unsur AR-GE çalışmalarıdır. Türkiye'de 4691 sayılı Teknoloji Geliştirme Bölgeleri Kanununa göre Ar-Ge; bilim ve teknolojinin gelişmesini sağlayacak yeni bilgileri elde etmek ya da var olan bilgilerle yeni malzeme, ürün ve araçlar üretmek, yazılım üretimi dahil olmak üzere yeni sistem, süreç ve hizmetler oluşturmak veya var olanları geliştirmek amacı ile yapılan düzenli çalışmalardır (Yıldırım ve G. Kaya, 2019: 793). AR-GE çalışmaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi inceleyen Genç ve Atasoy (2010); Altın ve Kaya (2009); Taban ve Şengür (2014) vb. akademisyenler AR-GE çalışmalarının ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşmaktadır. Kırankabeş ve Erçakar (2012), AR-GE harcamaları ve patent başvurusu arasındaki ilişkiyi incelemekte ve aralarında pozitif bir bağ olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ülkedeki AR-GE çalışmalarının artması, beşeri sermayeyi güçlendirmekte ve aynı zamanda kalifiye işgücünün yer değiştirmesini engellemekte, beyin göçünü azaltmaktadır. Ayrıca AR-GE'nin gelişmesinin patent başvurularını arttıran bir sonuç doğurduğu söylenebilmektedir. Teknolojik gelişmeler AR-GE faaliyetlerinin önemini arttırmakta, başarılı AR-GE faaliyetleri ise ülkedeki patent başvurusunun ve alınan patent sayısının artmasına neden olmaktadır. Beşeri sermayenin güçlü olduğu ülkelerde teknolojik gelişmeler takip edilmekte, AR-GE faaliyetlerine önem verilmekte ve patent sayısının yüksek olması beklenilmektedir, tüm bu gelişmeler ekonomik büyümede artış sağlamaktadır.

Eğitim ve sağlık gibi unsurlar azalan değil artan verimler yasasına tabi olmakta, beşeri sermaye düzeyini arttıran beşeri sermayenin unsurlarına yapılan yatırımlar, ülkenin gelişiminde doğrudan etkili olmaktadır. Aktan ve Tunç (1998), ABD, Batı Avrupa ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerin bilgiye ayalı teknolojiye önem verdiklerini ve teknolojiyi tarım, sanayi ve hizmet gibi sektörlerin yanı sıra eğitim, sağlık ve

iletişimde de kullandıklarını, bu sayede kısa sürede üretimde verimlilik sağlayarak ekonomik gelişmelerini arttırdıklarını belirtmektedir. Mushkin (1962), eğitim ve sağlığa yapılan yatırımların ekonomik büyümeyi arttıracığını, kişilerin sağlıklı ve eğitilmiş olmasının ekonomik faaliyetlerde daha etkin olmalarını sağlayacağını belirtmektedir. Sağlık alanına yapılan yatırımların eğitim yatırımlarının daha kalıcı olmasını sağlamaktadır. Sağlık alanında yapılan yatırımlar da tıpkı eğitim alanına yapılan yatırımlar gibi ekonomik büyümenin artmasında etkili olmaktadır. Sağlık alanındaki gelişmeler işgücünü olumlu yönde etkilemekte sağlıklı bireylerden oluşan işgücü beşeri sermayenin kalitesini ve verimliliği arttırmakta, dolayısıyla ekonomik büyümeye katkı yapmaktadır. Hastalıkların sürekli ve çok sayıda olması, çalışan kişileri zayıflatacağı için, emek verimliliği düşecek ve ekonomik büyüme yavaşlayacaktır. Aynı şekilde bebek ve çocuk ölüm oranları ile ortalama ömür göstergeleri emek arzıyla doğrudan bağlantılı olduğu için, bu göstergeleri pozitif olan toplumlarda beşeri sermaye kaliteli olacağından verimlilikte artış yaşanacak ve sonuçta ekonomik büyüme gerçekleşebilecektir (Özyakışır, 2011: 65).

1.2.3. Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisine Yönelik Literatür

Bilginin ve nitelikli işgücünün ekonomik hayattaki rolünün yanı sıra, beşeri sermayenin iktisadi gelişme üzerindeki etkilerini ölçmeye yönelik teorik ve ampirik çalışmalar hız kazanmakta ve bu çalışmalardan elde edilen sonuçlar, beşeri sermayenin ekonomik büyümenin en önemli faktörlerinden biri olduğunu göstermektedir (Eser ve Gökmen, 2009:42). Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde birçok çalışmada beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif bir etkiye yol açtığı gözlemlenmektedir.

Denison (1962), ABD üzerinde yaptığı çalışmada 1929-1959 yılları arası beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmasında beşeri sermayeyi eğitim değişkeni üzerinden ele almakta ve analiz yöntemi olarak içsel büyüme modelini kullanmaktadır. ABD’de 1929-1959 yılları arasında ortalama büyümenin yaklaşık olarak %70’i eğitime dayalı verimlilik artışı ile açıklanmakta, emek ve sermaye girdisinin ekonomik büyümeye etkisinin daha az olduğu görülmektedir.

Mankiw, Romer ve Weil (1992), farklı ilkeler üzerinde 1960-1985 yılları arasında fiziki sermaye ve beşeri sermaye yatırımlarının, ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmakta, beşeri sermaye düzeyini belirlemede eğitimi değişkenini kullanmaktadır. Çalışmada içsel büyüme modelinden yararlanılmaktadır. Ekonomik

büyüme üzerinde fiziki ve beşeri sermayeye yapışan yatırımların aynı oranda etki ettiği sonucuna ulaşılmakta, beşeri ve fiziki sermayenin ekonomik büyümeyi arttırdığı gözlemlenmektedir.

Lau vd. (1993), çalışmalarında Brezilya’da 1970-1980 yılları arasında ekonomik büyümeyi etkileyen faktörleri araştırmaktadır. Ekonomik büyümenin %40 teknolojik gelişmelere, %24’ü beşeri sermayeye, %19’u fiziki sermayeye ve %17’sininde emeğe bağlı olarak arttığı sonucunu elde etmektedir.

Barro ve Lee (1993), 129 ülke kapsamında 1960-1985 yılları arasında beşeri sermayenin ekonomik büyümeye üzerindeki etkisini incelemektedirler. Beşeri sermaye göstergesi olarak 25 yaş üzeri tamamlanmış okul yılı değişkeni kullanılmaktadır. Çalışmada ilkokul mezuniyetinin her iki cinsiyet içinde ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğu gözlemlenmekte, ortaokul ve yüksek eğitim mezuniyetinde kadınların ekonomik büyüme üzerinde etkisi olurken fakat erkeklerin ekonomik büyüme ilişkisi bulunmamaktadır. Barro ve Lee (2001) yılında yaptıkları çalışmada 142 ülkeyi ele almış 25 yaş ve 15 yaş üzeri eğitime katılma oranını ele almaktadır. Eğitim verileri üzerinden değerlendirilen beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi olumlu etkilediğini gözlemlenmektedir.

Barro (1998), 1960-1995 yılları arasında 100 ülkenin beşeri sermayesi ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, beşeri sermayeyi belirlemek için, ortalama eğitim yılı, cinsiyet farkı ve eğitim seviyesi değişkenlerinin kullanılmaktadır. Beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki yatay kesit analizi yöntemi ile incelenmektedir. Çalışmanın sonucunda eğitim süresinde bir yıllık artışın, ekonomik büyümeyi yılda %0,44 arttırdığını; ortaokul, lise düzeyinde okula gitme yılı ve 25 yaş üzeri yükseköğrenim görmüş erkelerin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğuna ulaşılmaktadır. Kadınların eğitiminin ise ekonomik büyümede önemli bir etkiye sahip olmadığı ifade edilmektedir.

Canpolat (2000), 1950-1990 yılları arasında Türkiye’de beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmasında, beşeri sermaye düzeyini belirlemek için lise ve yüksekokul öğrenci sayılarındaki artış değişkenlerini kullanılmaktadır. Analiz sonucunda 1950-1990 yılları arasında lise ve yüksekokul öğrenci sayısının artmasına rağmen, işçi başına düşen beşeri sermaye miktarında ciddi bir artış olmamakta; 1965-1990 yılları arasında ise ekonomik büyümenin %40’ının

beşeri sermaye ile açıklanmakta olduğu gözlemlenmektedir. Çalışmada Türkiye’de ekonomik büyüme üzerinde beşeri sermayenin olumlu katkı sağladığı saptanmaktadır.

Doğan ve Bozkurt (2003), Türkiye’de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada 1983-2001 yılları arasındaki verileri kullanılmıştır. Beşeri sermayeyi eğitim temelinde ele alan, okullaşma oranı ve eğitimin bütçedeki payı değişkenleriyle açıklayan çalışmada, ekonometrik analiz için birim kök testi, koentegrasyon ve VEC analizi ve granger sebep-sonuç ilişkisi yöntemleri kullanılmaktadır. Çalışmada eğitimin ekonomik büyümeyi etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır.

Ağır ve Kar (2003), Türkiye üzerinde yaptığı araştırmada 1926-1994 yılları arasında beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Eğitim ve sağlık harcamalarının GSMH içindeki oranı değişkenleri beşeri sermayeyi belirlemek için kullanılmakta, ampirik analiz için ise Johansen Eşbütünleşme Testi kullanılmaktadır. Yapılan analiz sonucunda beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişkinin varlığı ortaya koyulmaktadır.

Çoban (2004), 1980-1997 yılları arasında Türkiye’de ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Beşeri sermayeyi eğitim odaklı inceleyen çalışmada, beşeri sermaye göstergesi olarak ilkökul, ortaokul, lise ve yüksekokul okullaşma oranları ve eğitim harcamaları kullanılmaktadır. Birim kök testleri ve Granger nedensellik analizi yöntemi kullanılarak ekonometrik analiz yapılmaktadır. Çalışmada beşeri sermaye ile ekonomi büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Çakmak ve Gümüş (2005), 1960-2002 yıllarını incelendiği çalışmalarında Türkiye’de beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmıştır. Çalışmada ekonomik büyüme değişkeni olarak GSMH alınmıştır, beşeri sermaye ise ilk, orta ve yükseköğretim mezun sayısı ile oluşturulan endeks ile gösterilmiştir. Yükseköğretim mezunu kişilerin işgücündeki verimliliği daha fazla olduğu için ağırlığı yüksek alınmıştır, daha sonra sırasıyla ortaöğretim ve ilköğretim gelmektedir. Analizde bağımsız değişken olarak GSMH alınırken, bağımlı değişken olarak beşeri sermaye endeksinin yanı sıra fiziki sermaye olarak sabit sermaye yatırımları ve işgücü değişkenleri kullanılmıştır. Değişkenler arası ilişkinin belirlenmesinde Johansen Eşbütünleşme Analizi kullanılmıştır. Analiz sonucunda ise beşeri sermayenin büyüme

üzerinde pozitif yönlü etkisi olduğu görülmüştür. Ayrıca sabit sermaye yatırımlarının büyümeyi arttırdığı fakat işgücü ile büyüme arasında negatif yönlü ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kar ve Ağır (2006), 1926-1994 yılları arasında Türkiye’de beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Beşeri sermayeyi belirlemek için sağlık ve eğitim harcamalarının GSMH’deki payı kullanılmaktadır. Ekonometrik analiz için birim kök testlerinden, granger nedensellik testinde ve eşbütünleşme analizinden yararlanılmaktadır. Yapılan analizler sonucunda beşeri sermaye ve ekonometrik büyüme arasında uzun dönemli ve birbirini etkileyen bir ilişki olduğu elde edilmektedir.

Gökçen (2006), beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini Adana çerçevesinde incelemektedir. Adana ilinde imalat sanayi ücretli çalışanlarına anket uygulanarak elde edilen veriler probit analizi yöntemi kullanılarak analiz edilmektedir. Analiz sonucunda çalışmaların kadın olması ve çalışma sürelerinin arttırılması karlılığı çoğaltmaktadır.

Şimşek ve Kadılar (2009), beşeri sermaye birikimi, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki nedensel ilişkiyi incelemiştir. 1960-2004 yılları arası Türkiye verileri ile yapılan çalışmada, Johansen, ARDL Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik Analizi kullanılmıştır. Çalışmada oluşturulan modelde bağımsız değişken olarak ekonomik büyümeyi temsilen reel GSYİH, bağımsız değişkenler olarak ise; beşeri sermaye birikimi için yükseköğretime kayıt sayısı ve reel ihracat kullanılmıştır. Elde edilen ampirik sonuçlara dayanarak beşeri sermayeye yapılan yatırımların ve ihracattaki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığı söylenebilmektedir.

Eser ve Gökmen (2009), beşeri sermayeyi teorik olarak inceledikleri çalışmalarında, beşeri sermaye ile ekonomik büyüme ilişkisini ele almaktadır. Beşeri sermayenin tarihçesi ve geçirdiği süreçler anlatılmakta, Dünya ve Türkiye’de yapılan analizler karşılaştırılmaktadır. Çalışmada beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu bir etkisinin olduğu görüşü desteklenmektedir.

Şimşek ve Kadılar (2010), çalışmasında ARDL sınır testi yaklaşımı, Johansen Eşbütünleşme, Engle ve Granger nedensellik analizi ekonometrik analiz yöntemleri kullanılarak 1960-2004 yılları arasında Türkiye’nin beşeri sermayesi, ihracatı ve ekonomik büyümesi arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Beşeri sermaye düzeyini belirlemek için yükseköğretime kayıt sayısı kullanılmaktadır. Eşbütünleşme analizi

sonucunda değişkenler arasında uzun dönem ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Yapılan nedensellik analizi sonuçlarında ise, uzun dönemde Türkiye’de ihracat ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi arttırdığı, GSYH’deki artışın da beşeri sermayeyi arttırdığı tespit edilmektedir.

Yaylalı ve Lebe (2011) tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de beşeri sermaye ve büyüme arasındaki ilişki ekonometrik olarak sınanmıştır. 1938-2007 yılları verileri kullanılarak yapılan çalışmada Türkiye için beşeri sermaye endeksi oluşturulmuştur, endeks eğitim verilerini (ilköğretim, ortaöğretim, meslek lisesi, yükseköğretim öğrenci sayısı) içermektedir; büyüme ise GSMH (1987 fiyatları) ile gösterilmiştir. Çalışmada analiz yöntemi olarak Johansen & Juselius Eşbütünleşme ve VAR modeli kullanılmıştır. Analiz sonucunda beşeri sermaye ve büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif yönlü ilişki bulunmuştur. Ayrıca yapılan nedensellik testi sonucu büyüme üzerinde en büyük etkinin ilköğretim seviyesinde sağlandığı ve beşeri sermayenin büyüme üzerindeki etkisinin yıllar geçtikçe daha da arttığı görülmüştür.

Keskin (2011), 177 Birleşmiş Milletler üyesi ülkenin verileri kullanılarak ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişki bulunmaya çalışılmaktadır. Çalışmada analitik analiz için çoklu doğrusal regresyon modeli kullanılarak kesit çalışması kullanılmaktadır. Analiz için kullanılan modelde bağımlı değişken olarak kişi başına düşen GSYİH (2004 yılı verisi); bağımsız değişken olarak ihracat/GSYİH (2004), R&D faaliyetlerindeki araştırmacı sayısı (1990-2003), kamunun sağlık harcaması/GSYİH (2003), kamunun eğitim harcaması/GSYİH (2002-2004), yetişkin okur-yazar oranı (2004), ortalama ömür (2004), beşeri kalkınma endeksi (2004), gelir dağılımı endeksi (2004) değişkenleri kullanılmaktadır. Çalışmada beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Özyakışır (2011), çalışmasında beşeri sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisini teorik olarak incelemektedir. Çalışmada beşeri sermayenin tanımı, tarihçesi ve beşeri sermayenin ekonomik büyümeye etkisi teorik olarak ele alınmakta, kalkınmaya yönelik eleştirel değerlendirme yapılmaktadır. Beşeri sermayenin eğitim ve sağlık unsurlarına yapılan yatırımın ekonomik büyümeyi arttıracığı görüşü desteklenmektedir.

Koç (2013), AB ülkeleri üzerinde yaptığı çalışmasında beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 27 AB ülkesinde yapılan çalışmada 2012 verileri ve yatay kesit analiz yöntemi kullanılmıştır. Beşeri sermaye, beşeri

kalkınma endeksi ile gösterilmiş olup, endekste; doğumda yaşam beklentisi, beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı değişkenleri kullanılmıştır. Yatay kesit analizi sonucunda AB ülkelerinde beşeri sermayenin büyümeyi arttırdığı görülmüştür. Ayrıca doğumda yaşam beklentisi, beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı arttığında AB ülkelerinde ekonomik büyüme de artmaktadır.

Karaçay ve Varol (2015), beşeri sermayeyi teorik olarak ele aldıkları çalışmalarında, sermaye kavramı ve Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün fiziki, beşeri ve sosyal sermayeye olan katkısından bahsetmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün fiziki, beşeri ve sosyal sermaye yatırımlarının incelenmekte ve ülkenin sosyoekonomik büyümesine katkı sağladığı ifade edilmektedir.

Şahin ve Gökdemir (2016), Türkiye'de üzerinde 1981-2013 yılları arasındaki verileri kullanarak insani gelişme endeksi bileşenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmada yaşam beklentisi, kişi başına GSMH, ilköğretimde okullaşma oranı, ortaöğretimde okullaşma oranı ve yükseköğretimde okullaşma oranı değişkenleri incelenmektedir. Çalışmada incelenen değişkenler ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki ARDL Sınır Testi kullanılarak sınanmaktadır. Analiz sonucunda uzun dönemde yaşam beklentisi ile GSMH'deki artış ve yükseköğretimde okullaşma oranı arasında pozitif yönlü bir ilişkinin olduğu; kısa dönemde ise yaşam beklentisi ile ilköğretimde ve yükseköğretimde okullaşma oranları arasında negatif yönlü bir ilişki gözlemlenmektedir.

Ayrıca Romer (1989), Freire-Serén (2001) ekonomik büyüme ve beşeri sermaye arasındaki ilişkiyi ele almakta, beşeri sermayeyi eğitim değişkeniyle ölçmektedir. Çalışmaların sonucunda beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilediğine ulaşılmaktadır.

1.3. Fiziki Sermaye

1.3.1. Fiziki Sermayenin Tanımı ve Teorik Çerçevesi

Fiziki sermaye üretim için kullanılan bina, makine, araçlar vb. fiziksel bir varlığa sahip üretim faktörlerini ifade etmektedir. Ülke içerisinde fiziki sermaye tanımı içerisine binalar, yollar, barajlar, makine ve teçhizat benzeri, üretim sürecinde kullanım ömrü uzun yıllar süren araçlar bulunmaktadır (Turna, 2017: 55). Fiziki sermaye maddi fiziki olarak bir varlığa sahip kaynakları içerdiği için ölçümü, düzeyinin belirlenmesi, en kolay olan sermaye çeşidi olmaktadır. Fiziki sermayenin açıklanmasında yatırımların esas itibariyle sabit sermaye yatırımları, envanter yatırımları ile konut yatırımları olarak değerlendirilmesi mümkündür (Karaçay ve Varol, 2015: 108). Sabit sermaye yatırımları; tarım, madencilik, imalat, enerji, ulaştırma, turizm, konut, eğitim ve sağlık sektörlerindeki üretim araçlarını ifade etmektedir.

Klasik iktisatçılar nüfusun büyümesi ve sermaye birikimini ekonomik büyümenin şartları olarak görmekte ve ekonomik büyümenin en önemli unsurunun fiziki sermayedeki artış olduğunu belirtmektedir. Klasiklere göre, azalan getiriler ve teknolojik gelişmeler ekonomik büyüme hızını belirleyen önemli unsurlardır (Çetin, 2012: 213). Solow'a (1956, 1957), sermayede azalan verimler yasaının varlığını benimsemekte ve çalışmalarında ekonomik büyümeyi işgücü başına sermaye birikiminin bir fonksiyonu olarak ele almaktadır. Üretimde azalan verimler yasası geçerli olması nedeniyle, uzun dönemde sermaye birikiminin ekonomik büyümenin temel belirleyicisi olamayacağı kabul edilmektedir. (Şahbaz, 2014: 1). Solow'a göre fiziki sermaye yatırımları uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkisini kaybetmekte, uzun dönemde ekonomi durağan duruma gelmektedir. Ekonominin durağan duruma gelmesini teknolojik gelişmeler engellemekte, teknolojiyi dışsal bir kaynak olarak ele alınmaktadır. Fakat daha sonra gelen ve içsel büyüme kuramını kabul eden iktisatçılar tarafından fiziki sermaye Klasik ve Neo-Klasik iktisatçılardan farklı ve daha geniş kapsamlı olarak ele alınmaktadır. İlk kuşak içsel büyüme modelleri temel olarak iki yapı üzerinden yükselmektedir: Birincisi, büyümenin fiziksel ya da beşeri sermaye yatırımları yoluyla yaparak-öğrenme sürecine dayanmakta ve AK tipi büyüme modelleri olarak tanımlanmaktadır. İkinci tür yapıda ise doğrudan yenilik geliştirme yoluyla büyüme süregelen tutulmakta ve firmalar bilinçli AR-GE yatırımları yoluyla yenilik yaratmakta ve büyüme oranları durağan durum düzeylerine düşmemektedir

(Ateş, 2013: 64). Romer, Lucas ve Rebelo gibi iktisatçılar tarafından geliştirilmiş olan içsel büyüme modelleri, kişi başına fiziksel sermaye yatırımlarının uzun dönemli büyüme sürecinin asil belirleyicisi olduğunu öne sürmekte olup, sermaye stoku artarken sermayenin getirisinin azalmayacağı varsayımı üzerine kurulmaktadır (Arısoy, 2011: 285).

Romer (1986), Neo-Klasik büyüme modelinin dışsal kabul ettiği teknolojiyi ilk defa büyümeyi etkileyen bir faktör olarak üretim fonksiyonuna dahil etmektedir. Romer, teknolojiyi “içselleştirerek” içsel büyüme teorilerinin gelişmesinde önemli bir adım atmakta, teknolojinin gelişmesi için ekonomide bilgi birikimi artması gerektiğini savunmakta, bilgi birikiminin artması ile ortaya çıkacak yeni ürün ve teknolojilerden diğer firmaların da faydalanacağını (taşma/yayıma etkisi), dolayısı ile tüm ekonominin olumlu etkileneceğini belirtmektedir. Romer bilgi birikiminin fiziksel sermaye stokunun artmasıyla artacağını ileri sürmektedir (Songur, 2017: 203). Kısaca fiziki sermayenin azalan verimler yasasına bağlı olmadığını kabul eden bu modeller, sermayedeki artışın yaparak öğrenme ve bilginin taşıma etkisiyle ekonomide pozitif dışsallıklara sebep olduğunu ve bu sayede sermaye birikimindeki artışın ekonomik büyümeyi sürekli olarak arttıracaklarını savunmaktadır.

Son dönemde beşeri ve sosyal sermaye gibi farklı sermaye çeşitlerinin öneminin artması fiziki sermayeyi geride bırakmasına rağmen, birçok iktisatçı tarafından ekonomik büyümenin belirleyici bir faktörü olarak kabul edilmektedir. Fiziki sermaye ekonomik büyümenin temel taşlarından biri olmaktadır. Özellikle az gelişmiş ülkeler veya sermaye sıkıntısı yaşayan ülkeler için ekonomik büyümede büyük bir önem arz etmektedir.

1.3.2. Fiziki Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi

Fiziki sermayenin ekonomik kalkınmayı pozitif yönde etkilediği pek çok iktisatçı tarafından kabul edilmektedir. Smith ve Harrod-Domar gibi farklı iktisat geleneğinden gelen iktisatçılar fiziki sermayenin ekonomik büyüme için önemli olduğunu dile getirmektedir. Harrod, Domar, Lewis, Rostow, Rebelo, Uzawa ve Lucas gibi pek çok iktisadi büyüme ve kalkınma teorisyeni uzun dönemde hızlı bir ekonomik büyümenin (sabit) sermaye yatırımlarında bir gelişme olmadan gerçekleşmeyeceği konusunda aynı kanıyı paylaşmaktadır (Çetin, 2012: 212). Ülkeler arasındaki ekonomik büyüme farklılıklarının nedeni fiziksel sermaye stokundaki farklılıklar olarak karşımıza

çıkmaktadır, dolayısıyla -ceteris paribus- yüksek tasarruf/fiziksel sermaye stoku oranına sahip ülkeler, daha zengin olma eğilimindedirler (Songur, 2017: 202).

Fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Klasik iktisatçılardan beri araştırılmakta, çalışmalara konu olmaktadır. Smith ekonomik büyüme üzerinde sermaye birikiminin önemli bir faktör olduğunu dile getirmekte, ekonomide verimliliğin artmasını sermaye birikime gereklilik duyan uzmanlaşma ve iş bölümüne dayandırmaktadır. Klasiklerden sonra Neo-Klasikler, Keynesyen ve Post-Keynesyen iktisadi akımları içinde yer alan iktisatçılar da sermaye birikiminin ekonomik büyüme üzerinde önemli etkili sahip olduğunu vurgulamaktadır. Post-Keynesyen yaklaşımda talepteki artış yatırımları uyarmakta, yatırımlar sonucu ortaya çıkacak içsel ve dışsal ekonomiler dolayısıyla verimlilik ve ekonomik büyüme ivmelenmektedir. Diğer taraftan, bu yaklaşımda yatırımların yeni teknolojilerin ortaya çıkmasında ve/veya yayılmasında önemli bir işlev gördüğü kabul edilmektedir (Saygılı vd., 2005: 6). İçsel büyüme modellerine kadar fiziki sermayenin azalan getiriye sahip olduğu kabul edilmektedir, fakat içsel büyüme modellerinde fiziki büyümenin pozitif dışsallıklara sahip olduğunu ve ekonomik büyüme üzerinde uzun dönemde de pozitif etkisinin olacağı öngörülmektedir.

Bulutay (1995), yatırımların; ölçek ekonomilerinin ve artan getirinin temelini oluşturarak, teknolojik yeniliklerin kullanılmasını sağlayarak, deneyim kazandırarak ve yaparak imkanı sunarak, beşeri ve sosyal sermayenin temelini oluşturarak, pozitif dışsallıklar sağlayarak, verimliliği yüksek çalışma alanları sağlayarak ekonomik büyümeyi arttırdığını belirtmektedir (Saygılı vd., 2005: 7). Fiziki sermaye yatırımları, tarım, madencilik, imalat, enerji, ulaştırma, turizm, konut, eğitim ve sağlık sektörlerindeki üretim faaliyetleri için gerekli olan makine, bina gibi fiziksel materyalleri geliştirmeyi veya arttırmayı hedeflemektedir. Ekonomik faaliyetlerin gerçekleştiği birçok sektörün temeli fiziki sermayeyi gerektirmektedir. Fiziki sermaye yatırımları eğitim, sağlık, tarım gibi sektörlerin varlığını sürdürebilmesi için gerekli olan binalar, makine ve teçhizatları sağlamakta, sektörlerin oluşum ve gelişiminde önem arz etmektedir. Fiziki sermaye üretime konu olan fiziki varlıkların değeri olarak tanımlanmış olsa da araştırma geliştirme, sağlık ve eğitim gibi fiziksel olmayan unsurların etkisini de dolaylı olarak içinde barındırmaktadır (Turna, 2017: 55). Örneğin yeni açılan bir üniversite ile hem istihdam artmakta hem de daha eğitilmiş ve kalifiye işgücüne sahip olunmaktadır, fiziki sermaye ekonomik büyümeyi pozitif arttırırken,

beşeri sermayenin gelişmesine de katkı sağlamaktadır. Ayrıca üniversite okuyan öğrencilerin sosyal sermayesinin de artması beklenmektedir. Ulaşılabilir yapılan yatırım ile gelişen yollar ticaret, turizm gibi pek çok alanda gelişmeyi sağlamaktadır. Fiziki sermaye yatırımlarının artması ile tarımda makineleşme sağlanmakta, modern tarım ile verimlilik artmaktadır. Sağlık alanında yapılan fiziki sermaye yatırımları, yeni hastanelerin açılmasına ve sağlık sektöründeki teknolojik yeniliklerin kullanılmasını ve yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Yeni yapılan hastaneler hem sağlık sektöründeki istihdamı arttırmakta hem de toplumun sağlık düzeyinin yükselmesini, sağlıklı kişilerin artmasını sağlamaktadır. Fiziki sermaye yatırımlarının artmasıyla sağlık sektöründeki teknolojik yeniliklerin birçok hastanede kullanılmasının toplum sağlığına olumlu etkileri olmaktadır. Özetle fiziki sermayenin artması ekonomide verimliliği, üretim kapasitesini ve istihdamı arttırmakta, teknolojik yeniliklerin yaygınlaşmasını sağlamaktadır. Sektörlerdeki teknolojik aletler, makineler ve teçhizatların yaygınlaşması kişilerin deneyim ve uzmanlıklarının artmasını sağlamaktadır. Fiziki sermaye yatırımlarının artması ekonomik büyümeyi doğrudan arttırmakla beraber, beşeri sermaye vb. diğer sermaye türlerine de olumlu katkı sağlayarak ekonomik büyümenin artmasına dolaylı olarak da etki etmektedir.

1.3.3. Fiziki Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişisine Yönelik Literatür

Fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerine pozitif etkisinin olduğu literatürde genel kabul görmekte, birçok çalışmada bunu destekler sonuçlar elde edilmektedir. Fiziki sermaye üzerine yapılan çalışmalar birçok ülkeye, farklı analiz yöntemleri kullanılarak yapılmakta ve etki düzeylerinde farklılık görülmesine rağmen genel olarak ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki sağladığı vurgulanmaktadır.

Blomström vd. (1993), 100 ülkede 1965-1985 yılları arasında fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin incelendiği çalışmada fiziki sermayeyi belirlemek için sabit sermaye yatırımlarının GSYH'deki oranı kullanılmakta, ilişki panel regresyon ve panel nedensellik analizleri ile test edilmektedir. Fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu ve ekonomik büyümeden fiziki sermayeye doğru bir nedensellik tespit edilmiştir.

Jones (1995), çalışmasında OECD ülkelerini 1950-1988 yılları arasında fiziki sermayenin ekonomik büyümeye etkisini zaman serisi analiz yöntemi ile araştırmaktadır. Fiziki sermayedeki artışın kısa ve orta dönemde ekonomik büyüme

üzerinde pozitif etkisi olduğu sonucuna ulaşan Jones, bu artışın sürekli olmadığını belli bir müddetten sonra ülkenin büyüme oranının durağan döneme girdiğini belirtmektedir.

Barro ve Sala-i Martin (1995), ele aldığı çalışmada yapılan analizin sonucunda G-7 ülkelerinin ekonomik büyümesinde sermaye birikimi ve teknolojinin önemli bir yeri olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sermaye birikimi G-7 ülkelerinin ekonomik büyümesinin %50'sinden fazla etki etmektedir.

Feasel vd., (1998), 1956-1996 dönemi için Güney Kore'de fiziki sermaye (sabit sermaye yatırımları), ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri incelediği çalışmasında VAR analiz yöntemini kullanmaktadır. Çalışmada Güney Kore'de fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki olduğu tespit edilmektedir.

Şıklar ve Kaya (1998), Türkiye'nin 1963-1996 yılları arasında ekonomik büyümesinde etkisi olan faktörleri üzerine yaptıkları çalışmada, fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerinde olumlu etkisinin olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ayrıca devlet tarafından yapılan fiziki sermaye yatırımlarının büyüme üzerinde etkisinin olmadığı fakat özel sektör tarafından yapılan fiziki sermaye yatırımlarının büyümeyi arttırdığı gözlemlenmektedir.

Berber vd. (2001), Türkiye üzerinde yaptığı çalışmada, Türkiye'de 1968-1998 yılları arasında ekonomik büyüme üzerinde imalat, enerji ve ulaştırma yatırımları ve yatırım harcamalarının etkisini incelediği çalışmasında, değişkenlerin skolastik veya deterministik olup olmadığını AK tipi modelin geçerliliği ile analiz etmektedir. Fiziki sermaye yatırımlarının artmasının ekonomik büyümeyi sürekli olarak arttıracığı tahmini için yapılan analizin Türkiye için geçerli olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Çakmak ve Gümüş (2005), Türkiye'de 1960-2002 yılları arasındaki verileri kullanarak, işgücü, fiziki sermaye, beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, değişkenler arasındaki ilişkiyi Johansen Eşbütünleşme ve Granger Nedensellik testi yöntemi aile analiz etmektedir. Çalışmada Türkiye'de ekonomik büyüme ile fiziki ve beşeri sermaye arasında Eşbütünleşme ilişkisine ve uzun dönemli ilişkiye rastlanmaktadır.

Lee ve Yu (2005), işgücü, fiziki sermaye, beşeri sermaye ve teknolojik gelişme oranlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi Kore örneklemini üzerinden

incelenmektedir. 1975-1993 yılları arasındaki verilerin kullanıldığı çalışmada, basit doğrusal regresyon analiz yönteminden yararlanılmaktadır. Çalışmada yapılan analiz sonucunda fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasında bir ilişki bulunmaktadır.

Terzi ve Oltulular (2006), 1976-2003 yılları arasında Türkiye’de enflasyon, büyüme ve fiziki sermaye arasındaki ilişkiyi inceleyen çalışmada, fiziki sermayeyi toplam, kamu ve özel sektör sabit sermaye yatırımları olmak üzere 3 farklı şekilde ele almaktadır.

Bayraktutan ve Arslan (2008), 1980-2006 döneminde Türkiye’de fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi korelasyon, zaman serileri analizleri ve eşanlı denklem sistemiyle incelediği çalışmada, fiziki sermayeyi sabit sermaye yatırımlarının payı ile göstermektedir. Fiziki sermaye ve ekonomik büyümenin koentegrasyon ilişkisinin araştırıldığı çalışmada, sabit sermayenin gelişmesinin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu tespit edilmektedir. Analiz sonucunda Türkiye’de fiziki sermaye ve büyüme arasında pozitif bir ilişkiye rastlanmaktadır.

Ay ve Yardımcı (2008), fiziki ve beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1950-2000 döneminde Türkiye örneği üzerinden incelemektedir. VAR ekonometrik analiz yöntemi kullanılarak yapılan analizde, uzun dönemde fiziki ve beşeri sermayenin Ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu ifade edilmektedir.

Romero-Avila (2009), fiziki yatırımlar ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmada 61 ülkenin 1950-1992 yılları arasındaki verilerini gecikmesi dağılmış regresyon yöntemi ile analiz etmektedir. Yapılan analizde fiziki yatırımların artmasının ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Arısoy (2011), Türkiye’de yatırım harcamaları ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelendiği çalışmada 1968-2006 yılları arasındaki verilerini kullanmaktadır. AK modeli çerçevesinde yapılan analizde, büyüme oranı ve yatırım oranında deterministik ya da skolastik bir trende rastlanılmamakta, dolayısıyla fiziki sermayenin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde etkisinin olmadığına ulaşılmaktadır.

Çetin (2012), 1980-2009 yılları arasında Arjantin, Brezilya, Bulgaristan, Malezya, Meksika, Panama, Romanya ve Türkiye olmak üzere yüksek – orta gelir grubuna

dahil olan sekiz ülke üzerinde yaptığı çalışmada fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki incelenmekte, fiziki sermaye sabit sermaye yatırımları ile temsil edilmektedir. Çalışmada Johansen-Juselius eşbütünleşme analiz sonuçlarına göre, incelenen ülkeler arasından sadece Malezya’da sabit sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme arasında uzun dönemli ve pozitif bir ilişkiye rastlanmaktadır.

Ateş (2013), Türkiye’de fiziki sermaye yatırım oranlarındaki değişimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırdığı çalışmasında 1981-2007 dönemi verilerini kullanmaktadır. ARDL sınır testi analiz yönteminin kullanıldığı çalışmada, Türkiye’de fiziki sermaye yatırımlarının kısa dönemde uzun dönemden daha etkili olduğu gözlemlenmektedir.

Şahbaz (2014), fiziki sermaye ve işgücünün ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında 27 AB ülkesi ve Türkiye’den 1991-2011 yılları arasındaki veriler kullanılmaktadır. Fiziki sermaye göstergesi olarak sabit sermaye yatırımlarının kullanıldığı çalışmada panel birim kök, panel eşbütünleşme ve nedensellik analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Kısa dönemde işgücünden ekonomik büyümeye doğru nedensellik bulunamazken, işgücü ve fiziki sermaye yatırımları arasında çift yönlü ilişki tespit edilmektedir. Uzun dönemde ise fiziki sermaye ve işgücünden ekonomik büyümeye doğru nedensellik ilişkisine ulaşılmaktadır.

Gövdere ve Can (2016), çalışmasında 1970-2011 yılları arasında Türkiye’deki ekonomik büyüme ile finansal gelişme, enerji tüketimi, dışa açıklık ve fiziki sermaye (sabit sermaye yatırımları) arasındaki ilişkiyi incelemektedir. Çalışmada ARDL Sınır Testi analiz yöntemleri kullanılmaktadır. Çalışma sonucunda Türkiye’de sabit sermaye ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişkiye rastlanamamaktadır.

Edress (2016), 1974-2013 yılları arasında 20 Arap ülkesi üzerinde Granger Nedensellik Testi ile beşeri ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında, beşeri ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasında nedensellik ilişkisi olduğunu sonucuna ulaşılmaktadır.

Romer (1987), De Long ve Summers (1991), Stem (1993), Chow (1993), Kwan vd., (1999), Ghali ve Al-Mutawa (1999), Li (2002), Sıddıquı (2004) yaptıkları çalışmalarda ekonomik büyüme fiziki sermaye arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğunu belirtmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SOSYAL, BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYENİN BELİRLEYİCİLERİ

2.1. Sosyal Sermayeyi Belirleyen Değişkenler

Sosyal sermaye bölgedeki, toplumdaki insanların ortak bir amaç çerçevesinde bir araya gelebilme ve bu amaçla gerekli kurumsal yapıları oluşturma düzeyidir (Kara, 2008: 194). Ayrıca sosyal sermayenin unsurları olan güven, sosyal ağ ve normlar toplumun sosyal sermaye düzeyinin belirlenmesinde kullanılmaktadır. Literatürde sosyal sermayeyi ölçmek için farklı değişkenler kullanılmıştır. Bu durumun temel nedeni sosyal sermayeyi hesaplamak için genel kabul gören ortak bir yöntemin olmamasıdır. Hesaplama yöntemleri farklı olsa da araştırmacılar sosyal sermayenin hesaplanmasının güç olduğu konusunda hem fikir olmaktadır.

Çalışmada literatüre paralel olarak sosyal sermaye değişkenlerinin seçilmesinde insanların bir araya gelmesi, toplumdaki güven ortamı, toplumsal normlar, sosyal ağlar ve ilişkiler göz önünde bulundurulmuştur. Değişkenlerin seçilmesinde literatür yanında Türkiye'nin geleneksel değerleri de dikkate alınmıştır. Toplumu olumlu ve olumsuz yönde etkileyen durumlar ayırt edilerek sosyal sermayenin genel durumunun hesaplanmasına dikkat edilmiştir. Seçilen değişkenlerin bazılarında toplumdan topluma farklılık görülmektedir. Örneğin, şehir nüfusundaki artış gelişmiş ülkelerde genellikle sosyal sermayeyi arttıran bir etmen olarak görülmekte fakat gelişmekte olan ülkelerde geleneklere bağlı olarak şehir nüfusundaki artış sosyal sermayeyi negatif etkileyebilmektedir. Sosyal sermayeyi hesaplamak için kullanılan Dünya Değerler Anketine Türkiye, 1990'dan sonra dahil olmuştur ve bu veriler periyodik olarak yayınlanmaktadır. Ancak çalışmanın analiz dönemi ile uyumlu olmadığı için bu verilerin kullanılması mümkün olmamış ve sosyal sermayenin hesaplanması yoluna gidilmiştir.

Sosyal sermayenin hesaplanmasına ilişkin incelenen çalışmalardan bazıları aşağıda verilmiş olup bu çalışmaların çoğunluğu Türkiye için yapılan çalışmalardan oluşmaktadır. Bunun nedeni sosyal sermayeyi etkileyen etmenlerin toplumsal olarak farklılık göstermesidir. Toplumların gelenekleri ve sosyal yapıları sosyal sermayeyi ölçerken dikkate alınması gereken önemli unsurlardandır.

- Putnam tarafından sosyal sermayeyi ölçmek için kullanılan sosyal sermaye endeksi bileşenleri (Putnam aracı) şu şekildedir (Altay,2007: 342):
 - Bireylerin geçen bir yılda yerel örgütlerin komitelerinde çalışıp çalışmadıklarını,
 - Herhangi bir örgütün, derneğin ya da vakfın yönetiminde görev alıp almadıklarını,
 - Katıldıkları dernek ve vakıf sayısını,
 - Üye olunan grup sayısını,
 - Okul ya da kent işleriyle ilgili halk toplantılarına katılım oranını,
 - Herhangi bir projede çalışma oranlarını,
 - Gönüllü faaliyetlere ayrılan zamanı,
 - Arkadaşlara ziyaret zamanı,
 - Evde eğlenceye ayrılan zamanı
 - 1000 kişiye düşen sosyal ve sivil örgüt sayısını ve
 - 1000 kişiye düşen kar amacı gütmeyen örgüt sayısını kullanmıştır.
- Ekonomik İş birliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) (2001) tarafından belirlenen sosyal sermaye ise; suç oranları, boşanmalar, bürokratik işlemlerin az olması, hükümetlerin istikrarlı olması, ekonomik akitlerin yerine getirilme oranının yüksek olması, şirket yapılanmalarının genelde aile şirketi değil, anonim şirket şeklinde olmasıdır.
- Dünya Bankası (World Bank) (2002), sosyal sermayenin belirleyicisi olarak; demokrasi, rüşvet oranı, mahkemelerin bağımsızlığı, grevler, öğrenci hareketleri, protestolar, her 100.000 kişide kişi başına düşen tutuklu sayısı, hükümete ve sendikalara olan güvenin derecesi, kredi kullanılabilirliği, kişisel özgürlük, seçmen mevcudu, yerel topluluklara katılım, kişisel özgürlük, seçmen mevcudu, yerel topluluklara katılım, sosyal bağlamda etkinliklere katılım, yetkilendirme, temsil yetkisi oranları, komşuluk ve mahalle bağları, aile ve arkadaşlık bağlantıları, iş bağlantıları, çeşitliliğe (farklılığa) tolerans değişkenlerini kullanmaktadır.
- Iyer vd. (2005), sosyal sermayeyi belirlemek için; sosyal güven, irki güven, kamusal katılım, etnik farklılık, grup bağlılığı ve cemiyet üyelikleri kullanılmış, eğitim, ikamet yeri, yaş, gelir, istihdam oranı, ev sahipliği, etnik farklılık, kent-kır farklılığı ve bölgedeki etnik farklılıklar değişkenleri ise hayalet değişkenler olarak ele alınmıştır.
- Karagül ve Masca (2005) sosyal sermaye ve ekonomik büyümeyi incelemiş, Türkiye'nin sosyal sermayesini değerlendirmek için;

protestolu senet sayısı, tutuklu ve hükümlü sayıları, karşılıksız çek sayıları, boşanma oranları, genel mutluluk düzeyi, dernek sayıları ve dernek üye sayıları değişkenlerini kullanılmıştır

- Saeed (2005); siyasi kuruluşlara güven, siyasi katılım, gazete tirajı, sosyal etkinlikler, ağlar, gönüllük, yardımlaşma değişkenleri ile sosyal sermaye endeksi oluşturmuştur.
- Öksüzler (2006), sosyal sermayenin belirleyicileri olarak; yaş, eğitim, gelir ve şehir büyüklüğü kabul edilmiş, bu değişkenlerin güven üzerindeki etkisi incelenmiştir.
- Kara (2008), sosyal sermayeyi insanların ortak bir amaç etrafında bir araya gelmeleri olarak tanımlamıştır ve sosyal sermayeyi ölçmek için 10.000 kişiye düşen vakıf ve dernek sayısını kullanmıştır.
- Filiztekin (2009), Türkiye’de sosyal sermayeyi bölgesel olarak incelemiştir. Sosyal sermayeyi belirlemek için kullandığı endeksi oluştururken; hane halkı büyüklüğü, kız okullaşma oranı, okuma yazma oranı, kişi başına konut elektrik tüketimi, net göç oranı, kişi başına doktor sayısı, kişi başına sinema sayısı, kişi başına gazete tirajı, kişi başına STK sayısı değişkenlerini kullanmıştır.
- Tüysüz (2011), sosyal sermaye endeksi oluşturarak Türkiye’de Düzey 2 bölgeleri arasında sosyal sermayeyi incelemiştir. Sosyal sermaye endeksi değişkenleri olarak; seçimlere katılım oranı, on bin kişi başına dernek sayısı, intihar oranı, boşanma oranı, kişi başına gazete ve dergi tirajı, vergi tahsilat-tahakkuk oranı, net göç hızı, elektrik kayıp-kaçak oranı ve yükseköğrenim mezunu nüfusun toplam nüfus içindeki oranını kullanmıştır.
- Aydın (2016), 24 AB ülkesi üzerinde yaptığı çalışmada sosyal sermaye ve kalkınma arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sosyal sermaye göstergeleri olarak; sosyal dışlanma oranı, suç oranı, cinsiyete göre ücret farklılıkları oranı ve düzenli internet kullanımı oranı değişkenlerini kullanmıştır.
- Kartal, Acaroğlu, Dura (2017) tarafından Türkiye’de sosyal sermaye kapasitesini belirlemek için; protestolu senet sayısı, tutuklu ve hükümlü sayısı, karşılıksız çek sayıları, boşanma oranları, genel mutluluk düzeyi, dernek sayısı ve dernek üye sayısını ele alınmıştır.

- Güney (2017), sosyal sermayenin, tüketimin, ithalat ve ihracat toplamının GSYH'ye oranının, nüfusun ve şehirli nüfus oranının sürdürülebilir kalkınma üzerindeki etkisini incelemiş, sosyal sermaye değişkenini Dünya Değerler Anketi verilerinden elde etmiştir. AB ülkeleri ve Türkiye'yi ele alan çalışmada GEKK analiz yöntemi kullanılmış ve sosyal sermaye ile sürdürülebilir kalkınma arasında pozitif yönlü bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca şehir nüfus oranının, hane halkı tüketim miktarının, dış ticaret hacminin sürdürülebilir kalkınma üzerinde pozitif etkisi olduğu da bulgulanmıştır.
- Karataş ve Seki (2017), sosyal sermayenin bölgesel kalkınma üzerindeki etkisini incelemiştir. Sosyal sermayenin güven endeksi, network endeksi ve karşılıklı yardımlaşma ve ortak iş birliği endeksi olarak 3 endeksin birleşimi olarak ele alındığı çalışmada, veriler anket yöntemi kullanılarak elde edilmiştir.
- Kılıç ve Koçyiğit (2017), sosyal sermayenin inovasyon üzerindeki etkisini incelemiştir. Sosyal sermayeyi, sivil katılım endeksi (mahalli idareler seçimlerine katılım oranı, sendika/dernek faaliyetleri ile ilgili olanların oranı ve siyasi partilere üyelik oranı) ve sosyal yaşam endeksi (sinema ve tiyatro seyirci sayısı, sosyal hayatından memnuniyet oranı, bin kişi başına düşen alışveriş merkezi alanı (m²), sosyal ilişkilerinden memnuniyet oranı) olarak hesaplamıştır.

Bu çalışmada, literatürde yapılan çalışmalar ve araştırmalar sonucu elde edilen bilgiler doğrultusunda sosyal sermaye endeksini oluşturan değişkenler; hükümlü sayısı, lisanslı sporcu sayısı, kültürel etkinliklere katılım sayısı, gazete ve dergi sayısı, cep telefonu kullanıcı sayısı, şehir nüfusu, yerli turist sayısı, vakıf sayısı, evlilik sayısı, boşanma sayısı, intihar eden kişi sayısı, işsiz kişi sayısı, üniversite okuyan kişi sayısı olarak seçilmiştir.

1. Hükümlü ve Tutuklu Sayısı

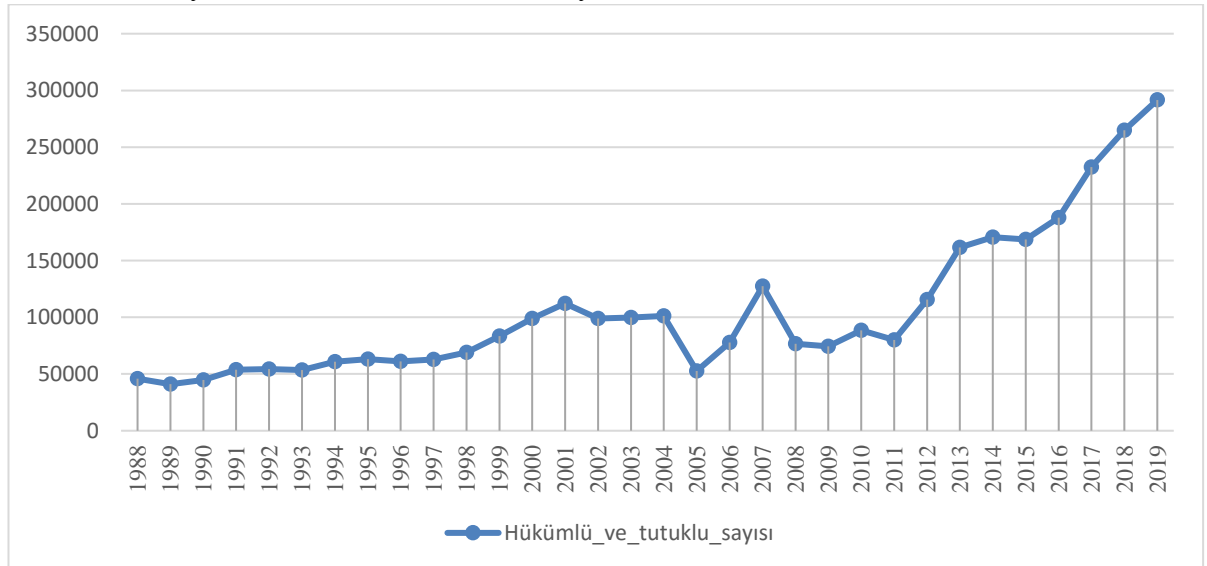
Sosyal sermayenin üç temel unsurundan (sosyal ağlar, güven ve normalar) olan güven, sosyal sermayenin temelini oluşturmaktadır. Toplumdaki suç oranlarının artması toplumsal güveni azaltmakta, toplumdaki sosyalleşme ve bir araya gelme isteğinin zedelemekte, bireylerin birlikte hareket etme ve ortak paylaşımında bulunma isteğini azaltmaktadır. Bu durum sosyal sermayeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Toplumdaki

suç oranları arttıkça insanlar canlarının ve mallarının güvenliğinden endişe duymakta ve bireysel yaşam biçimini tercih etmektedir. Artan suç oranları ve terörizm gibi bölücü faaliyetler kişilerin sosyalleşme isteklerini azaltmakta, kültürel faaliyet ve etkinliklere katılımını olumsuz yönde etkilemektedir. Yüksek suç oranları düşük güven ortamlarının göstergesidir (Polat vd., 2016: 402). Düşük güven ortamları ise toplumun birbirine yabancılaşmasına neden olmaktadır.

Sosyal sermaye ve suç oranı arasında karşılıklı bir ilişki bulunmaktadır. Suç oranlarının artması sosyal sermayeyi olumsuz olarak etkilerken, sosyal sermayeye yönelik yapılan yatırımlar ile suç oranları azalmaktadır. Sosyal sermayenin ile suç arasındaki ilişki ekseninde yapılan çalışmaların çoğunda sosyal sermayenin suçu önlemede yeni bir kaynak olabileceğine dair bulgular elde edilmektedir (Altun ve Hira, 2011: 117). Sosyal sermayenin artması sosyal kontrolü arttıracığı için suç oranlarını azaltması beklenmektedir.

Çalışmada suç oranları hükümlü ve tutuklu sayısı değişkeni ile ifade edilmektedir. Veriler TÜİK'ten alınmıştır ve Türkiye'deki hükümlü ve tutuklu sayısı Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1: Türkiye'de Hükümlü ve Tutuklu Sayısı

Kaynak: TÜİK

Hükümlü sayısı yıllık olarak incelendiğinde, dönemsel azalmalar olsa da genel olarak artan bir trend göstermektedir. 1994 ve 2001 krizlerinde hükümlü sayısında da artış olduğu görülmektedir. 22 Aralık 2000'de çıkarılan 'Şartlı Salıverme Yasası' (Rahşan Affı) sonrası yapılan 'Yeni Türk Ceza Kanunu' 2005 yılında kabul edilmiştir.

Düzenlenen konun ile hükümlü sayısında azalma görülmektedir. Kanunda yapılan düzenlemeler ve af ile azalan hükümlü sayısı 2006 ve 2007 yılında tekrar artmış, af ile çıkan hükümlülerin büyük kısmının tekrar cezaevine girdiği görülmüştür. 23 Ocak 2008’de TBMM kabul edilen 5728 sayılı “Temel Ceza Kanunlarına Uyum Amacıyla Çeşitli Kanunlarda ve Diğer Bazı Kanunlarda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile hükümlü sayısında azalma olmuştur. Terör saldırıları ve bölücü faaliyetler sonucu hükümlü sayısında artışlar görülmektedir. Şekil 1’de 2016 yılından itibaren hükümlü ve tutuklu sayısında artış olduğu görülmektedir. 2016 yılındaki artışta 15 Temmuz darbe kalkışması etkili olmakta, bu etki 2017 yılında da görülmektedir. 2018 yılı sonrası yaşana döviz ve borç krizi ise hükümlü sayısının artmasında etkili olmaktadır, TÜİK 2018 yılı ve 2019 yılı ceza infaz kurumu bültenleri incelendiğinde bu yıllarda en çok işlenen suçun hırsızlık olduğu görülmektedir (TÜİK, 2019; TÜİK, 2020).

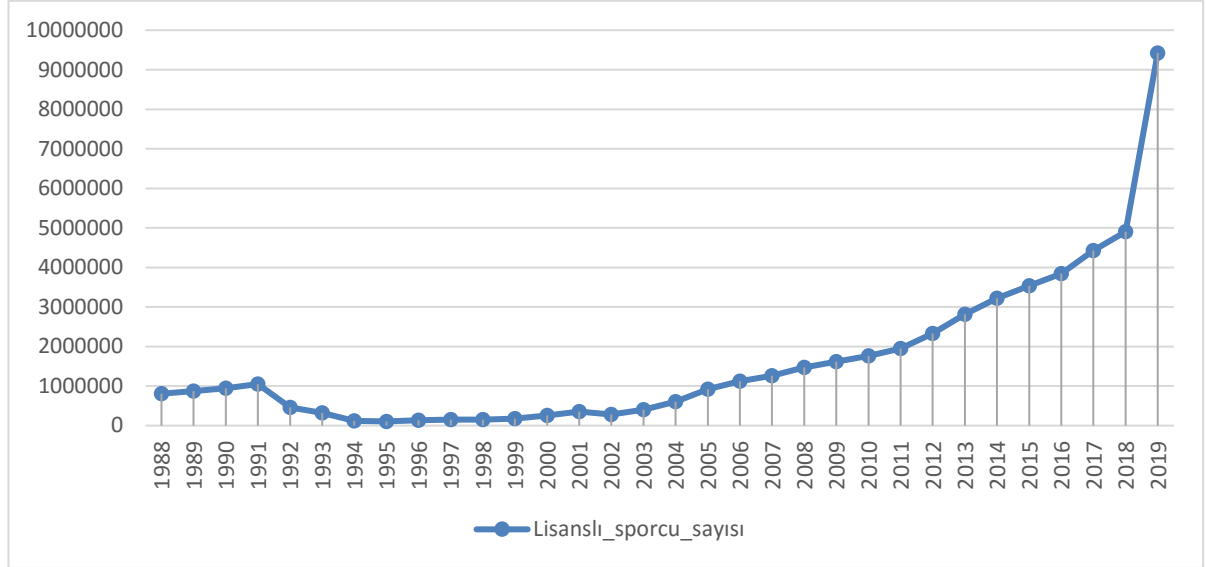
Hükümlü sayısı literatürde J. F. Helliwell ve R. D. Putnam (1995), N. Kangal (2013), M. Karagül ve M. Masca (2005), H. İ. Aydın (2016) tarafından sosyal sermayeyi belirleyen ölçütler arasında kullanılmıştır. Ayrıca OECD ve Dünya Bankası raporlarında da sosyal sermayeyi belirleyen bir faktör olarak kabul edilmiştir.

2. Lisanslı Sporcu Sayısı

Toplumdaki birlik ve beraberliği, iletişim ve etkileşimi arttıran faaliyetler sosyal sermayenin üzerinde pozitif etkisi bulunmaktadır. Renno (2000), evde televizyon izlemek yerine spor yapmayı tercih eden bireylerin sosyal etkinliklerde bulunma eğilimlerinin daha fazla olduğunu söylemektedir. Spor faaliyetleri yapı itibariyle birçok insanın ortaklaşa yaptığı faaliyettir gerek toplu gerekse bireysel olarak yapılan sporlar hem sporcuyu hem de izleyiciyi içermekte bu yönüyle toplumsal birlikteliği sağlamaktadır. Çaha (1999), sporun bireyin dar dünyasından çıkarak başka görüş ve inançtan insanlarla etkileşime girmesini sağladığını dolayısıyla sosyal kaynaşmayı desteklediğini söylemektedir. Spor yapısı itibariyle farklı birçok toplumsal tabakayı (sosyoekonomik, dini, ırksal vb. grupları) kapsamakta, pasif olarak katılım yapan farklı toplumsal tabakalardaki seyircileri bir araya getirmektedir. Spor, dinlerin, politikacıların, coğrafi koşulların ve her çeşit insanca özelliklerin ayrılıklarını ortadan kaldıran insanları ve ulusları birleştiren bir semboldür (Hacıköylü. 2001:4). Almanya’nın Bavyera Eyaleti’nde gençler üzerinde yapılan “Spor Sayesinde Uyum” programında eyalete göç ile gelen gençlerin spor faaliyetleri ile sosyal uyumunun arttığı, spor yapan gençlerde ve çocuklarda toplumla bütünleşmenin daha yüksek olduğu

gözlemlenmiştir (Alumniportal Deutschland, 2012). Şahan (2007), Gazi Üniversitesi ve Selçuk Üniversitesini baz alarak yaptığı çalışma sonucunda spor faaliyetlerine katılımın toplumsal bütünleşmede etkili olduğunu, farklılıklara olan saygıyı ve sosyalleşme düzeyini arttırdığını gözlemlemektedir. Duman (2008), Almanya’da yaşayan göçmen aileler üzerinde yaptığı araştırmada spor faaliyetlerine katılanların sosyal katılımının ve uyumunun daha yüksek olduğu sonucuna ulaşmaktadır.

Ülkemizde spora verilen önem arttıkça sporcu sayısında da artış görülmekte, bu artış toplumun ortak paydalarından biri haline gelen sporun günlük yaşamdaki yerinin arttığını göstermektedir. Türkiye’deki lisanslı sporcu sayısını gösteren Şekil 2 incelendiğinde, 1992 de yapılan özelleştirmenin ve ekonomik krizin lisanslı sporcu sayısını etkilediği görülmektedir. Kriz döneminden sonra görülen azalış sonrasında, ekonominin düzelmesi ve spora verilen önemin artması (kalkınma planlarında önemli yer verilmesi ve spor faaliyetlerinin artırılması) ile sporcu sayısında artış meydana gelmekte ve bu artış günümüzde de devam etmektedir. 2019 yılında lisanslı sporcu sayısında ciddi bir artış görülmektedir. 2019 yılındaki artışta Gençlik ve Spor Bakanlığının amatör spor kulüplerine yaptığı maddi destek önemli bir rol oynamaktadır (Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2019a Amatör spor kulüplerine verilen maddi destek ve teşvik sporcu sayısının artmasını sağlamaktadır. 2019 yılında Bakanlık tarafından uluslararası başarı gösteren sporculara verilen destek ve ödüller de (altın, gümüş ve bronz madalya kazanan 1053 sporcuya, 785 antrenöre ve 23 spor kulübüne toplam 41 milyon 209 bin TL ödül) sporcu sayısının artmasında, insanların spora yönelmesine teşvik etmektedir. Ayrıca milli sporcu belgesi verilen sporcu sayısındaki artış (2019 yılında 5 bin 102 milli sporcu belgesi verdi) ve şeref aylığı verilen sporcu sayısındaki artış gibi destekler toplumda spora verilen önemin artmasına ve sporla ilgilenen kişi sayısından yükselmeye neden olmaktadır (Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü, 2019b. Sporcu sayısındaki artışta kadın sporcu ve lisanslı satranççı sayısındaki artış da etkili olmaktadır (Anadolu Ajansı, 2020). Resmi Gazetede (2019) yayınlanan okullardaki spor faaliyetlerine verilen önemin artırılmasına yönelik karar ve lisanslı sporcu olan öğrencilere sınavlarda verilen ek puan da Türkiye’de sporcu sayısının artmasında önemli rol oynamaktadır (Resmi Gazete, 2019).

Şekil 2: Türkiye’de Lisanslı Sporcu Sayısı

Kaynak: Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü

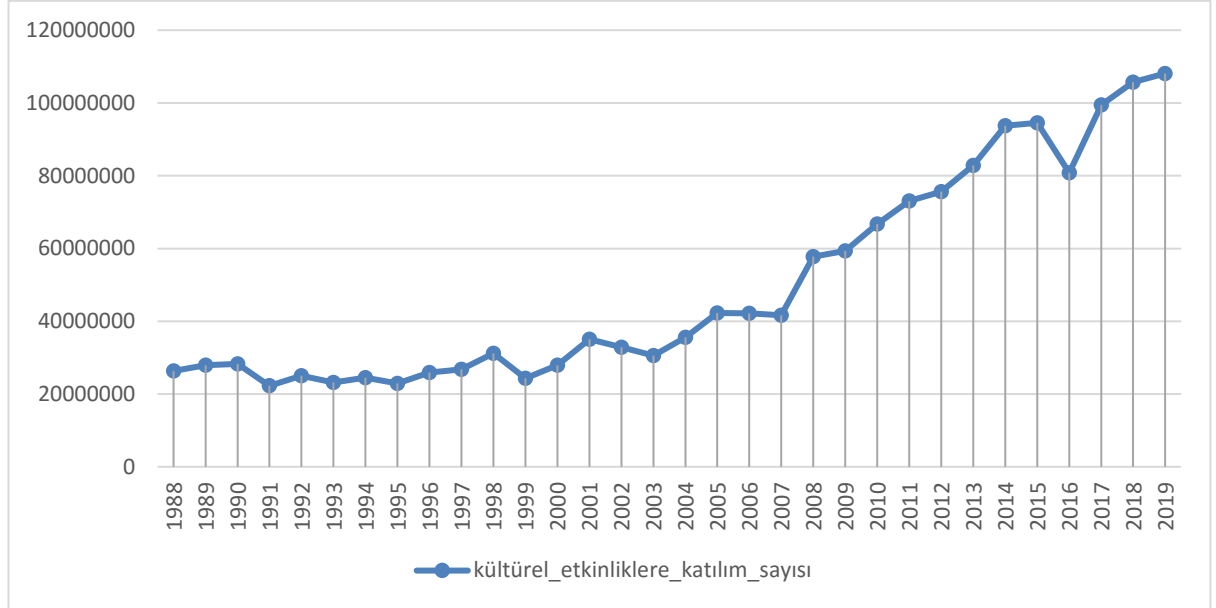
Jamieson (2014), Duman (2008), Şahan (2007), Bulgu vd. (2003), Koparan ve Öztürk (2002), Yetim (2000), Renno (2000), Çaha (1999), Tiryaki (1996), Erkal (1986), Zülkadıroğlu vd. (1987), Larson (1975), Webb (1969) yaptıkları çalışmalarda sporun sosyal ilişkileri geliştirdiği, spor yapan bireylerin spor yapmayan bireylere göre sosyal hayatta daha etkin oldukları, spor faaliyetlerinin toplumsal bütünleşmeye faydalı olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Ayrıca Başbuğa ve Yılmaz (2019) sporun desteklenmesinin sosyal sermayeyi arttırdığını ve sporun toplum kültürünün oluşmasında önemli olduğunu belirtmektedir.

3. Kültürel Etkinliklere Katılım Sayısı

İnsanların bir araya geldikleri aktivitelerin içinde sinema, tiyatro vb. etkinlikler önemli yer tutmaktadır. Bu tür etkinlikler insanları bir araya getirmekte sosyal ağların gelişmesini sağlamak ve toplumda beraberlik hissiyatını arttırmaktadır. Aynı filmi izleyen, aynı müzeye veya gösteriye giden insanlar arasında birliktelik oluşmaktadır. Kültürel etkinlikler değişkeni altına topladığımız veriler sosyal ağları geliştirdiği ve beraberlik duygusunu arttırdığı için sosyal sermayeyi belirleyici özellik taşımaktadır. Özellikle sinema aratan seyirci kitleleriyle sosyal yaşamda en çok tercih edilen aktivelerden olmakta ve grafikteki değişimleri önemli ölçüde etkilemektedir. Sosyal sermaye endeksine dahil edilen kültürel etkinlikler değişkeni sinema seyircileri, müze ziyaretçileri, opera ve bale seyircilerini kapsamaktadır. Tiyatro seyircisi verisi 2000 yılına kadar sadece devlet tiyatrosu izleyicilerini 2000 yılından sonra ise özel ve devlet tiyatrolarının seyircilerini toplu hesaplanması yöntemiyle oluşturulduğu için verilerde

2001 yılında ciddi bir artış görülmektedir. Veriler stabil bir hesaplama yöntemine tabii olmadığı için oluşturulan değişkene dahil edilememiştir. Seyirci ve ziyaretçi sayıları sadece Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarını kapsamaktadır. Veriler TÜİK'ten temin edilmiştir. Değişkende ele alınan etkinlikler; Kılıç ve Koçyiğit (2017) ve Filiztekin (2008) tarafından da sosyal sermayenin ölçülmesinde kullanılmıştır. Sosyal faaliyetler toplumu bir araya getiren etkinlikler olduğu için sosyal sermayeyi pozitif olarak etkilemektedir.

Değişkenin yıllar içindeki değişimleri Şekil 3'te verilmektedir. Grafiğin yıllar içindeki değişimine bakıldığında artan bir trend gösterdiği gözlemlenmektedir. Opera ve bale izleyicisi yıllar içerisinde küçük değişimler göstermekle birlikte artan bir seyirci kitlesine sahip olmaktadır, seyirci sayısı diğer etkinliklere göre daha az olduğu için değişkende etkisi en az olan veri setidir. 2008 yılındaki artışın en temel nedeni sinema seyircisinde yaşanan değişimdir. 2008 yılında vizyona giren 'Recep İvedik' ve 'AROG' filmleri Türkiye'de en çok izlenen yapımlar arasında yer almaktadır, bu yapımlar sayesinde artan seyirci sayısı, değişkenin de artmasını sağlamaktadır (Box Office, 2020). 2016 yılında bilet satış fiyatlarına artış yapılması sinema, bale, opera seyirci ve müze ziyaretçi sayısında azalmaya neden olmaktadır. Ayrıca vizyona giren film sayısındaki azalış ve ücretsiz gezilen müzelerin bir kısmının ücretli hale getirilmesi de azalışta etkili olmaktadır. 2016 yılındaki düşüşün ardından 2017 yılında toparlanma olmuş etkinliklere katılım artmıştır. 2017'de meydana gelen değişimde ise sinema izleyici sayısındaki artış için; sinema salon sayısının artması, sinema salonu olmayan il sayısının yediden dörde düşmesi, gösterilen film sayısının ve seans sayısının artması (TÜİK, 2018) ayrıca yine 'Recep İvedik 5' filminin (tüm zamanların en çok izlenen filmi) vizyona girmesi etkili olmuştur (Box Office, 2020). Müze ziyaretçi sayısında da artış görülmektedir, bu durum 2017 yılında müze sayısında yapılan artıştan kaynaklanmaktadır. Genel olarak bakıldığında değişken; bilet fiyatları dolayısıyla ekonomi, eser gösterim sayısı, müze ve sinema salonu sayısı gibi etmenlerden etkilenmektedir ve bu etkilere bağlı olarak yıllar içinde düşüş veya artış göstermektedir.

Şekil 3: Türkiye’de Kültürel Etkinliklere Katılım Sayısı

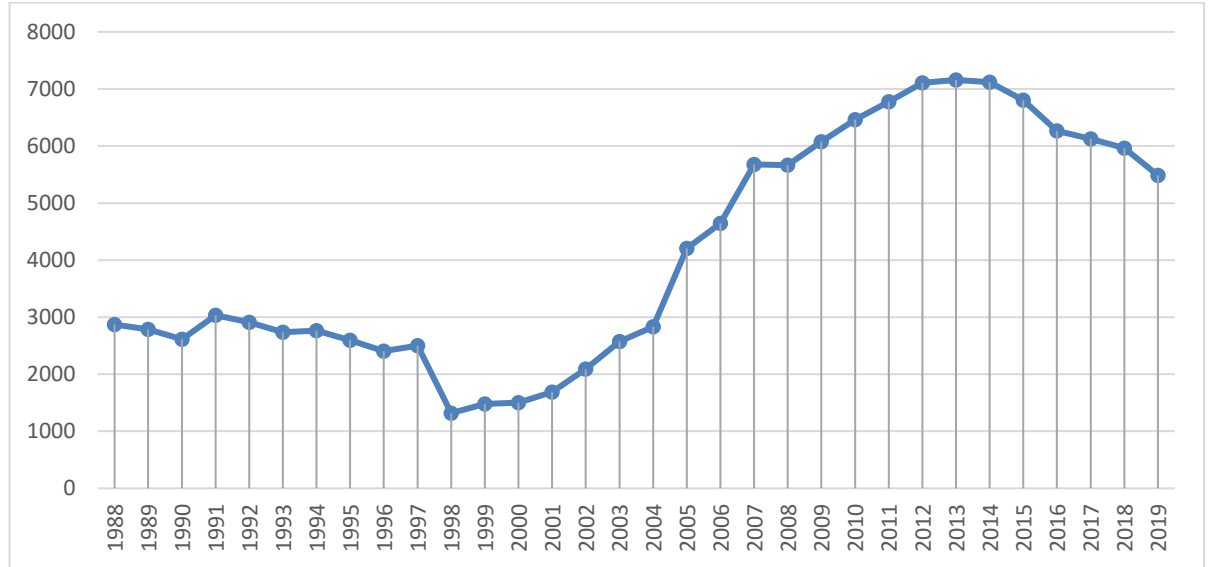
Kaynak: TÜİK

4. Gazete ve Dergi Sayısı

Sosyal sermayeyi oluşturan unsurlardan olan sosyal ağlar iletişimi de içine almaktadır. Putnam (1995), gazetenin sosyal sermayeyi arttırdığını ve toplumda sosyal sermaye düzeyinin belirlenmesinde etkili olduğunu vurgulamaktadır. Son yıllarda iletişimde cep telefonu ve internet önemli rol oynamasına rağmen yazılı basın iletişimdeki önemini hala korumaktadır. Son yıllarda artan internet kullanımı aynı zamanda bilgi kirliliğini doğurmakta, bu durum bilgi kaynağı ve iletişim aracı olarak gazete ve dergilerin önemini korumasına neden olmaktadır. Halk gazete ve dergiler sayesinde ülke bazında ve yöresel bazda olayları öğrenebilmektedir. Gazete ve dergiler kitle iletişim araçlarının temelini oluşturmaktadır. Ayrıca gazete ve dergiler toplumsal bilinç oluşmasında büyük rol oynamaktadırlar. Gazete ve dergiler haber verme ve iletişim aracı olarak kullanılmasının yanı sıra belli görüş ve düşüncelerin yayılmasına da aracılık etmektedir. Toplumdaki gazete ve dergilerin çeşitlerinin fazla olması, farklı görüş ve düşüncelerin temsil edilebildiğini göstermektedir. Sınırlı ticari amaç ötesinde, kitlelere yönelik kitle iletişim aracı olarak kullanımı, ekonomik gücü elde etmiş fakat siyasal güçten mahrum bırakılmış burjuvaların egemen siyasal sisteme karşı özellikle demokrasi ve özgürlük mücadelesinin popüler silahı olarak önümüze çıkar (Erdoğan,2015:151). Erdoğan (2015) tarafından belirtilen gazete ve dergilerin çıkış nedeni doğrultusunda, gazetelerin demokrasiyi destekleyerek toplumdaki birlik ve beraberliği de arttırdığını söyleyebiliriz.

Şekil 4'teki grafikte Türkiye'deki gazete ve dergi sayıları gösterilmekte olup veriler TÜİK'ten alınmaktadır. Gazete ve dergi tirajı verisi 1988 yılında başlamadığı için kullanılan veri setine uygun olmadığı için kullanılamamıştır. Teknolojik yeniliklerin de etkisiyle fiyatları gittikçe düşerek ancak cari giderleri karşılayabilecek seviyede seyrettiği düşünüldüğünde, gazetelerin gelir kaynaklarının daha ziyade reklama dayandığı söylenebilir (Karagöz, 2015: 116). 1991 yılında yaşanan körfez krizi sonucu yaşanan ekonomik krizden etkilenen firmalar harcamalarını azaltmış, reklam gelirleriyle devamlılığını saylayan gazeteler ve dergiler bu durumdan olumsuz etkilenmiştir. 1991 yılından sonra gazete ve dergi sayılarında azalma olmuştur. Azalmakta olan gazete ve dergi sayısı 1998 krizi ile daha da azalmıştır. Ekonominin düzelmesi ve 2000 yılından sonra gazete ve dergi sayısının artışında dergilerin abonelik sistemine geçmesi etkili olduğunu söyleyebiliriz, yıllık alım garantisi sağlayan bu sistem dergilerde çeşitliliğin artmasına neden olmuştur. Son yıllarda dijital medyanın artmasıyla birlikte gazete ve dergi sayılarında düşüş görülmektedir. Gazete ve dergi sayısı sosyal sermayenin belirleyicisi olarak; Putnam, Leonardi, Nonetti (1993), Helliwell ve Putnam (1995), Putnam ve Leonardi (1995), Filiztekin (2008), Tüysüz (2011), Erbaşı (2015) tarafından kullanılmıştır.

Şekil 4: Türkiye'deki Gazete ve Dergi Sayısı

Kaynak: TÜİK

5. Cep Telefonu Kullanıcı Sayısı

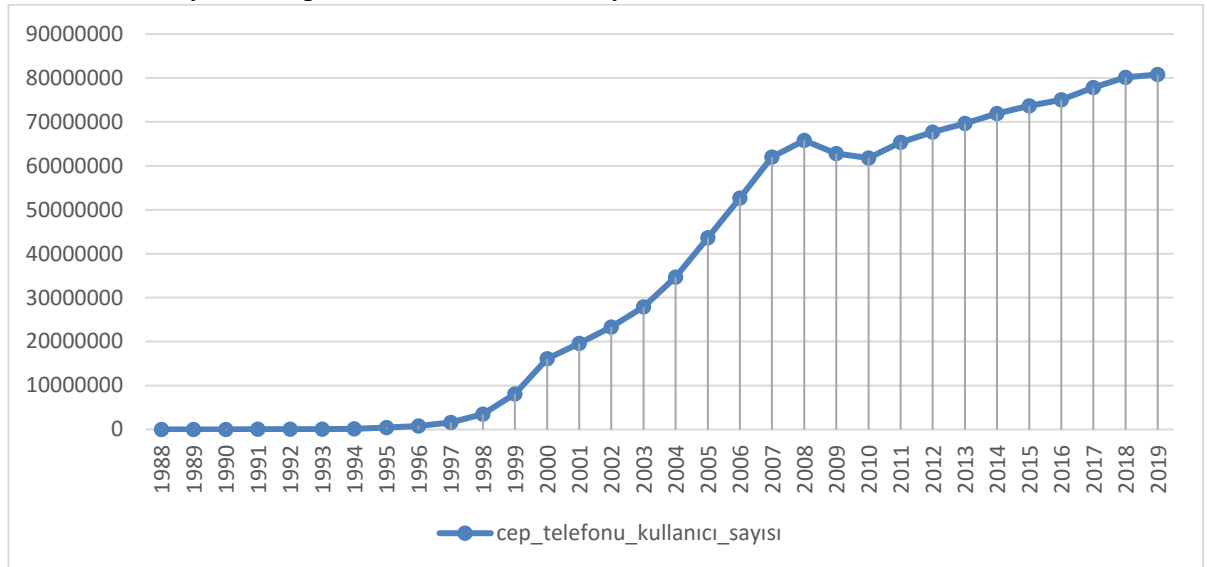
İletişim sosyal sermayeyi belirleyen önemli bir faktördür. Aynı zamanda sosyal yaşam ile doğrudan ilişkilidir. Sosyal sermayeyi oluşturan 3 temel olgu güven, sosyal

ağlar ve normlar iletişimle bağlantılıdır. İletişim toplumdaki güvenin tesis edilmesinde kilit noktalardan olmakla beraber, normların kuşaklar arası aktarımını sağlamaktadır. İletişim ayrıca sosyal ağlarla doğrudan etkileşim içindedir. Teknolojinin gelişmesiyle birlikte iletişim için kullanılan en yaygın araç telefonlardır. Çalışmada sosyal sermayeyi belirlemede önemli bir etken olan iletişim endekste mobil telefon hattı kullanıcı sayısı ile gösterilmektedir. Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Sektörel Rekabet Dairesi Başkanlığı tarafından 2013 yılında hazırlanan “Sabit-Mobil İkamesi Raporu”nda yapılan anket sonucunda sabit telefonların mobil telefonlar tarafından ikame oranı yüksek çıkmış, gelecek yıllarda sabit telefon kullanımının giderek azalacağı öngörülmüştür. Ayrıca Srivastava “The Mobile Makes Its Mark” adlı çalışmasında mobil telefon kullanımının giderek yaygınlaştığını ve internetin olmadığı kırsal alanlarda bile mobil telefonun kullanıldığını gözlemlemiştir. Sabit telefon kullanımındaki azalma ve internetsiz kırsal alanlarda dahi mobil telefon kullanımının olması ayrıca ülkemizde internetin kullanımı geç başladığı için 1988 yılına ait internet kullanıcı sayısı bulunmaması mobil telefon hattı kullanıcı sayısının seçilmesinde etkili olmuştur. Mobil telefonlar ve onlar ile sağlanan internete kolay erişim imkânı sosyal sermayeyi etkilemektedir fakat bu etkinin olumlu veya olumsuz olacağına dair görüş birliği bulunmamaktadır. Putnam, yüz yüze olmayan ilişkilerin karşısındakini aldatmayı kolaylaştırdığını ayrıca internet ile inanların küçük gruplar oluşturup kendisi gibi düşünmeyenleri dışlayarak toplumda ayrışmaya sebep olduğunu, farklılıklara olan hoşgörüyü yok ettiğini söylemektedir. Bu durum toplumdaki güven duygusunu zedelemekte ve toplumsal birlik ve beraberlik duygusunu olumsuz etkilemektedir. Fukuyama’ya göre de internet ilişkileri yok etmektedir. Wellman, hızlı iletişimin örgütlerin, hanelerin dağılmasına teşvikte bulunduğunu ve bireyselliği arttırdığını savunmuştur. Tüylüoğlu ise teknolojinin gelişmesiyle imkân eşitsizliklerin giderileceğini, bilgi paylaşımının ve sosyal etkileşimin artacağını savunmuştur. Ito ve Okabe, mobil telefonların toplumu parçaladığını söylemenin yetersiz bir tanım olduğunu, geleneksel toplumsal durumları zayıflatırken, toplumda yeniden yapılandırma yaptığını, sosyal normları ve coğrafi altyapıları kaynaştırdığını ileri sürmüştür. Jensen, Hindistan’da yaptığı araştırma sonucu mobil iletişimin piyasadaki asimetrik bilgi akışını engellediğini ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Tacci vd.’nin UNESCO ile birlikte yaptığı çalışmada iletişim teknolojisi sayesinde toplumsal dışlanmanın ve eşitsizliklerin giderilmesinde önemli olduğunu belirtmektedir. Kısacası, mobil telefon teknolojisi

paradoksal biçimde hem bağların zayıflamasına hem de sürdürülmesine katkıda bulunuyor (Ergün, Gökalp ve Cangöz, 2017; Castells vd. 2004: 195).

Türkiye’de mobil telefon hattı kullanıcı sayısı şekil 5’teki grafikte gösterilmektedir. Grafik 1988-2019 yıllarını kapsamaktadır ve veriler TÜİK’ten elde edilmiştir. Grafik incelendiğinde 2009 yılındaki düşüş haricinde kullanıcı sayısında yıllar içinde ciddi bir artış görülmektedir. 2008 yılı sonunda uygulamaya geçirilen mobil numara taşınabilirliği düzenlemeleri ve mobil işletmecilerin tüketicilere sunmaya başladıkları her yöne tarifeler ile birlikte birden çok mobil hat sahibi olan tüketiciler sahip oldukları ikinci hatlarını iptal ettirmiş olup, bu durum mobil penetrasyon oranlarını bir miktar aşağıya çekmiştir (Yıldırım, 2011).

Şekil 5: Türkiye’de Cep Telefonu Kullanıcı Sayısı

Kaynak: TÜİK

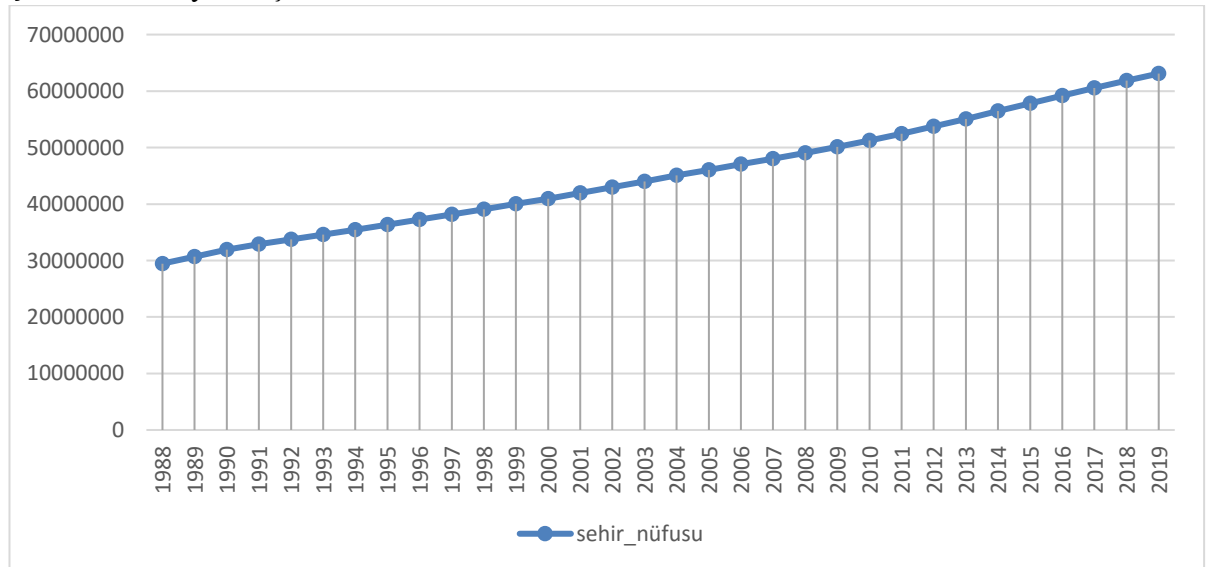
6. Şehir Nüfusu

Putnam sosyal sermayeyi norm, sosyal ağ ve güven unsurlarıyla bir arada hareket eden toplum olarak tanımlamaktadır. Türkiye’de nüfusun dağılışı incelendiğinde, nüfus yoğunluğunun şehirlerde topladığı görülmektedir. Ayrıca sinema, tiyatro, sportif imkanlar, üniversite gibi eğitim ve kültürel etkinlikler şehirlerde gerçekleşmekte, bu durum şehirlerdeki nüfusun artmasına neden olmaktadır. Artan nüfusu ve sosyal etkinlikleri ile şehir nüfusu sosyal sermayenin belirlenmesinde önemli etkenler içinde yer almaktadır. Şehir nüfusunun artmasının ve dolayısıyla daha fazla insanın beraber yaşamasının topluma pozitif ve negatif etkileri olmakta, bu etkiler toplumda kabul gören normlara ve kişilerin davranışlarına göre değişmektedir. Türkiye’de kentleşmenin önemli bir özelliği akılcı bir şekilde gerçekleşmemesidir.

Yani, kişiler kentte iş bulup, ailesi için uygun ev bakıp, çocukların okul durumlarını belirleme gibi konuları dikkate almadan, “önce bir gidelim/ sonra başımızın çaresine bakarız” olarak tanımlanabilecek bir anlayışla kentlere göç etmektedir (Zencirkıran, 2019: 34). Şehre yeni gelenler akrabalarının yanına yerleşmekte ve akrabalık bağları güçlenmekte fakat bu durum aynı zamanda farklı olanın dışlanmasına sebep olmakta, toplumda gruplar oluşturmaktadır. Şehir nüfusunun artmasıyla birlikte, işsizlik artmakta, işsiz kalan kişiler suça yönelmekte, artan suç oranları ise toplumdaki güveni azaltmaktadır. Ayrıca şehir nüfusunun artması komşuluk gibi kavramları yok etmekte insanları yabancılaştırmakta, artan nüfus ile gelir grubuna göre yaşanan yerler oluşmakta ve sınıflar arası farklar açılmaktadır. Ancak sosyal aktiviteler ve sportif faaliyetler şehirlerde yaygın olarak yapılmakta, birlikteliğin artmasına fayda sağlamaktadır.

Şekil 6 incelendiğinde, Türkiye’de şehir nüfusunun yıllar içinde her zaman artış gösterdiği görülmektedir. Sosyal sermayenin göstergesi olarak şehir nüfusu; Güney (2017), Günkör ve Özdemir (2017), Öksüzler (2006), Iyer vd. (2005) tarafından kullanılmıştır, ayrıca sosyal sermaye kavramına büyük katkılar sağlamış Fukuyama tarafından sosyal sermayeyi belirlemede gerekli bir ölçüt olarak gösterilmektedir.

Şekil 6: Türkiye’de Şehir Nüfusu

Kaynak: TÜİK

7. Yerli Turist Sayısı

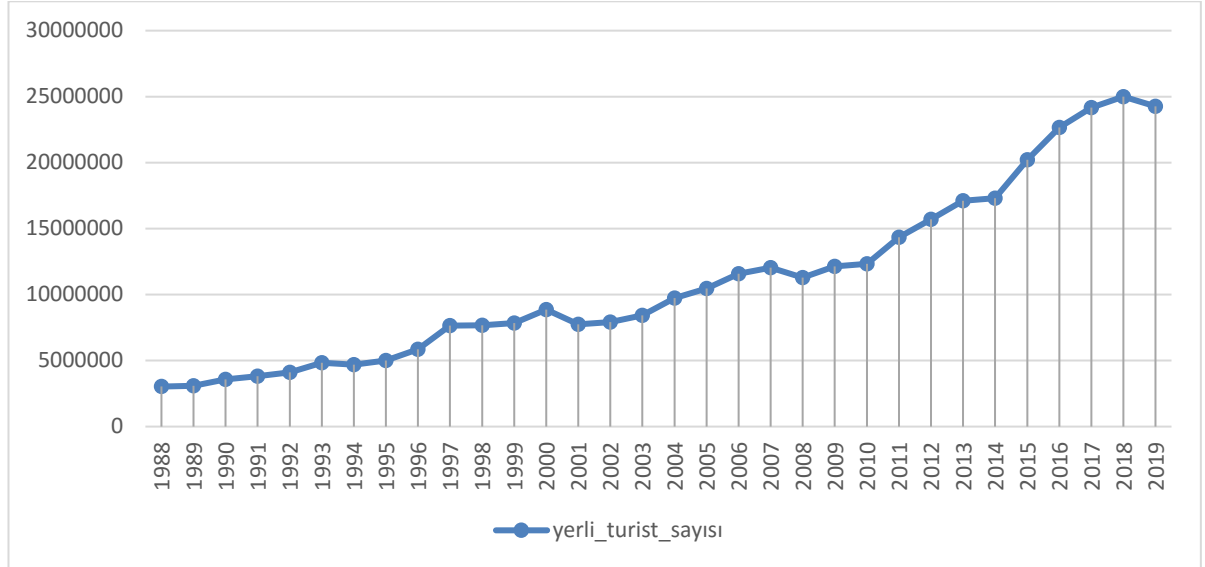
Turizm, çeşitli amaçlarla insanların, kendi ortamlarından ayrılarak farklı ülke ve bölgelere hareketliliğini konu alan ekonomik ve sosyokültürel bir olgudur (UNCWTO, 2014: 1). (Polat ve Polat, 2015: 767). Turizm; güven, normlar ve sosyal ağları

etkilerken, aynı zamanda etkilenmektedir. Turist olarak gidilen bölgelerde yerel halk ile kurulan ilişkiler sosyal ağları geliştirmekte ayrıca kültürün aktarımını sağlamaktadır. Turistler gidecekleri bölgeyi seçerken suç oranlarını dikkate almakta ve güvenli olan bölgeleri tercih etmektedir. Turizm ve sosyal sermaye arasındaki ilişki yerel halkın ve turistlerin tutumuna göre değişiklik göstermektedir. Literatürde sosyal sermaye ve turizm arasında olumlu ilişki olduğunu yönünde yapılan çalışmalar olduğu gibi, turizmin sosyal sermayeyi olumsuz olarak etkilediğini savunan çalışmalar da yer almaktadır. Mura ve Tavakoli (2014), çalışmalarında turizmin toplumdaki sosyal ağları ve güveni arttırdığını dolayısıyla sosyal sermaye üzerinde olumlu etkisi olduğunu savunmuştur. Casado-Diaz (2012), turist olarak gidilen yerlerin daha sonra emeklilikte kalıcı yerleşim yeri olarak seçildiğini, böylece artan iletişimin sosyal sermayeyi arttırdığını, ayrıca erken emeklilik ile sahip olunan boş vaktin sosyal faaliyetlere ayrılmasının da sosyal sermayeyi olumlu etkilediğini savunmuştur. Park, Lee, Choi ve Yoon (2012), sosyal sermaye ve turizm ilişkisinde yerel halkın tutumu üzerinde durmuş, sosyal sermayesi yüksek olmasına rağmen toplumların turizmden olumsuz yönde etkilenebileceklerini belirtmişlerdir. Polat ve Polat (2015) ise, turizmin toplumda birleştirici bir etki göstermek yerine ayrıştırıcı etki gösterebileceğini, yerel halkın turist olarak gelenleri ötekileştirebileceği belirtmiştir. Ayrıca yerel halk ile iletişim kurulmayan ve belli destinasyonların ziyareti şeklinde gerçekleştirilen turizm, turistler ile halkın etkileşimini kısıtlamakta ve ayrışmalara yol açmaktadır. İncelenen çalışmalarda görüldüğü üzere turizmin sosyal sermaye hangi yönde etki edeceği değişmekte, fakat sosyal sermaye ile ilişkili olduğu görülmektedir. Çalışmada yerli turist sayısının kullanılmasının nedeni Türkiye'deki sosyal sermayenin belirlenmesi yabancı turistlerin genel olarak kalıcı olmaması, kalıcı olanların da sayısının bilinmemesi. Yerli turist ülke vatandaşı ve ülkede yerleşik olduğu için alınması daha uygun. Verilerin arasında bayram tatili gibi akrabalık ilişkilerini arttıran, sosyal ağların gelişmesini sağlayan durumlar da dahildir.

Türkiye'deki yerli turist sayısını gösteren Şekil 7'deki grafik incelendiğine yerli turist sayısının yıllar içinde artmaktadır. Grafik ayrıca yerli turist sayısı ile ekonominin doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. Kullanılan değişken yerli turist sayısı olduğu için Türkiye'deki ekonomik krizden doğrudan etkilenmektedir. Kriz dönemlerinde yerli turist sayısında azalma görülmekle birlikte ekonominin düzeldiği dönemlerde sayının arttığı görülmektedir. Turizm ile sosyal sermaye ilişkisi; Arcodia ve Whitford (2006), Grangsjö ve Gummesson (2006), Casado ve Diaz (2012), Park vd. (2012), Zahra ve

McGehee (2013), Lee vd. (2013), Mura ve Tavakoli (2014), Polat ve Polat (2015-2016) tarafından yapılan çalışmalarda incelenmiştir.

Şekil 7: Türkiye’de Yerli Turist Sayısı

Kaynak: Kültür ve Turizm Bakanlığı

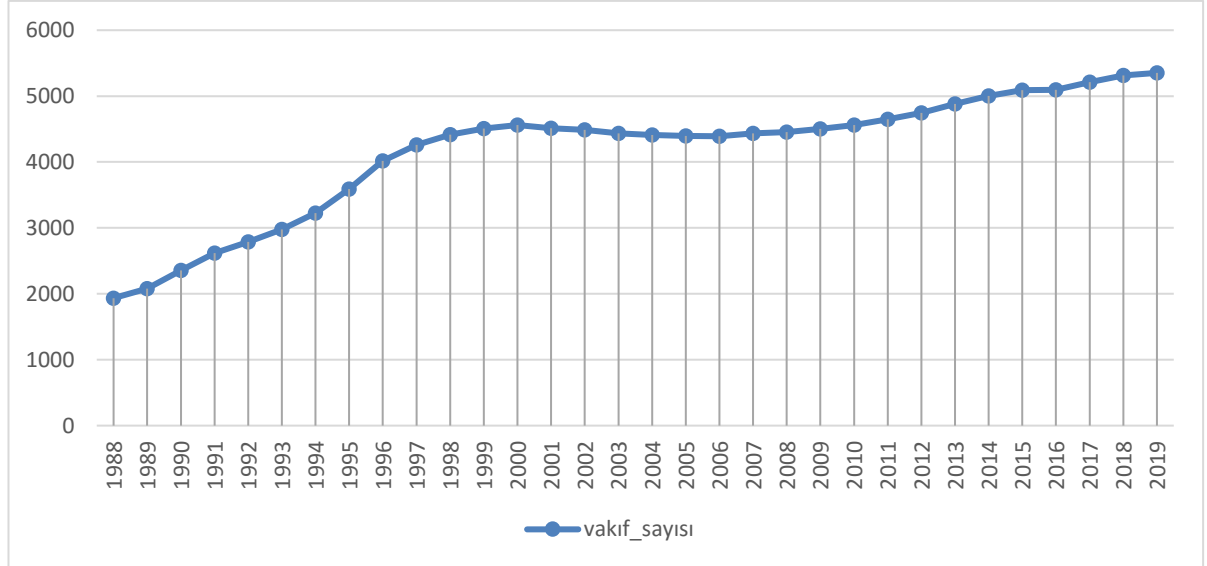
8. Vakıf Sayısı

Sosyal sermayenin ölçümünde önemli bir etmen olan dernek ve vakıf sayısı ve üye sayıları, toplumda birlik ve beraberliğin göstergesi olarak kabul edilmektedir. Literatürde birçok çalışmada sosyal sermaye düzeyinin belirlenmesinde vakıf ve dernekleri ile ilgili değişkenler kullanılmaktadır. Vakıflar insanların bir araya gelmeleri etkileşim halinde olmalarına olanak sağlamaktadır. Sivil toplumun dernekler, birlikler gibi örgütler (vakıf vb.) ile farklı sosyal tabakalardan bireyleri bir araya getirmesi ve farklı kökenlerden insanları bütünleştirmesinin yanı sıra hoşgörü, işbirliği ve karşılıklılık gibi değerlerin yaygınlaşmasına ve zengin bir toplumsal altyapının oluşmasına katkıda bulunmaktadır (Karaçay ve Varol, 2008: 114). Sosyalleşme ve birlik sağladığı için vakıf sayısının sosyal sermayeyi olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir.

Çalışmada Türkiye’deki vakıf sayısı kullanılmıştır, dernek sayısının ve üye sayılarının olmamasının nedeni 1988 yılı ile 2000 yılları arasındaki verilere ulaşamamasıdır. Türkiye’de vakıf sayısının yıllar içindeki değişimi Şekil 8.’de gösterilmektedir. Veriler Vakıf Genel Müdürlüğünden elde edilmiştir. Türkiye’de vakıf sayısı incelendiğinde yıllar içinde arttığı görülmektedir. 1988 yılında ülke genelinde 1985 vakıf bulunurken 2017 yılına geldiğimizde bu sayı 5083’e çıkmaktadır. Vakıf ve dernek sayısı literatürde en çok kullanılan değişkenlerden biridir; Tüysüz (2011), Kılıç

ve Koçyiğit (2017), Kartal, Acaroğlu ve Dura (2017), Kara (2008), Filiztekin (2009), Lyer vd. (2005) tarafından kullanılmıştır. Ayrıca Dünya değerleri anketinde geçmekte, Putnam ve Fukuyama tarafından sosyal sermayenin ölçümünde kullanılmaktadır.

Şekil 8: Türkiye’de Vakıf Sayısı

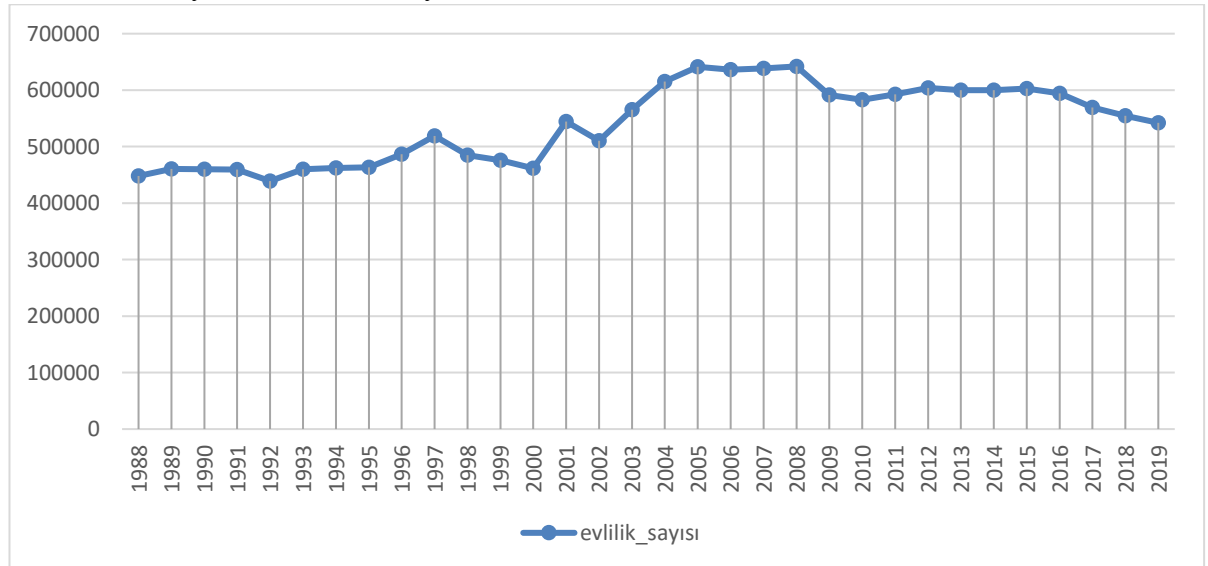
Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü

9. Evlilik Sayısı

Evlilik pek çok ülkede olduğu gibi Türkiye’de de birliğin kurulmasının yanında ekonomik, toplumsal ve demografik faaliyetlerin yürütülmesi açısından önemli bir durumdur (Başkaya ve Ünal, 2017: 338). Ülkemizde evlilik, birliktelik ve beraberliğin eğlence ve törenle kutlanması anlamına gelmektedir. Yapılan törende kişiler bir araya gelmekte aileler arası beraberlik sağlanmaktadır. Evlilikler toplumda birlik ve beraberliği arttırdığı gibi grupların keskin olarak ayrılmasına da neden olabilir. İç evlilik olarak adlandırılan evlilikler aynı grup, soy ve sosyal sınıfın içinde gerçekleştirilmektedir ve bu tür evlilikler toplumda oluşan grupların daha belirgin hale getirilmesine olmaktadır. Evlilikle kurulan akrabalık bağları ise toplumsal bağı arttırmaktadır. Türkiye’de akrabalık kurumu geniş sosyal ağları içeren ve ailenin ekonomik, toplumsal ve kültürel yaşamını doğrudan etkileyen bir işleve sahiptir (Güneş, 2015: 33). Akrabalık ilişkileri sosyal ağları arttırırken, aynı zamanda güvenin de artmasına neden olmaktadır. Karşılaşılan zorlukların giderilmesinde, özellikle büyük şehirlere göçlerde akrabalık ilişkileri dayanışma ve destek sağlamaktadır, bu durum güveni de arttırmaktadır.

Evlilik toplumun yapı taşını oluşturan aileyi tesis etmek anlamına geldiği için toplumsal önem arz etmektedir, Türkiye’de evlilik ve akrabalık bağına önem verilmektedir bu yüzden Türkiye’nin sosyal sermayesinin hesaplanmasında endekse evlilik değişkeninin de eklenmesi gerekmektedir. Dünya Değerler Anketi 2011 yılı sonuçlarına bakıldığında sadece %6’nın evliliğin modası geçen bir kurum olduğunu belirtmekte, evlilik toplumda önemli bir yerde bulunmaktadır. Evlilik sayısındaki artışın sosyal sermayeyi olumlu yönde etkilemesi beklenmektedir. Verileri TÜİK’ten alınan evlilik değişkeni, Şekil 9’da gösterilmektedir. Evlilik sayılarının yıllar içindeki değişimine bakıldığında 2005 yılına kadar kırılmalar olmasına rağmen artmakta olan evlilik sayısı, 2005 yılından sonra azalmakta, 2009 ve 2016 yıllarında stabil sonrasında düşüşe geçtiği görülmektedir. Türkiye’de evlilik ekonomik kriz, kadınların iş hayatına girmesi gibi etkenlerden etkilenmektedir. 2002 yılında kanunlarda yapılan değişiklikle kadınları evlenme yaşı 15’ten asgari 17’ye yükseltilmiştir, bu durum özellikle doğu bölgelerinde evlilik sayılarının azalmasına sebep olmakla birlikte ülke genelinde etkili olmaktadır. 2005 yılından sonra evlilik sayısında gerçekleşen azalma, şehirleşmenin artması ve kadınların iş hayatında daha etkin olmaya başlamasının sonucu olarak görülmektedir. Evlilik töreni, maddi olarak yük oluşturan eylem olduğu için ekonomiden doğrudan etkilenmektedir, 2009 yılında yaşanan resesyona evlilikleri de etkilemiş ülke genelinde yapılan evlilik sayısında azalma gerçekleşmiştir.

Şekil 9: Türkiye’de Evlenme Sayısı

Kaynak: TÜİK

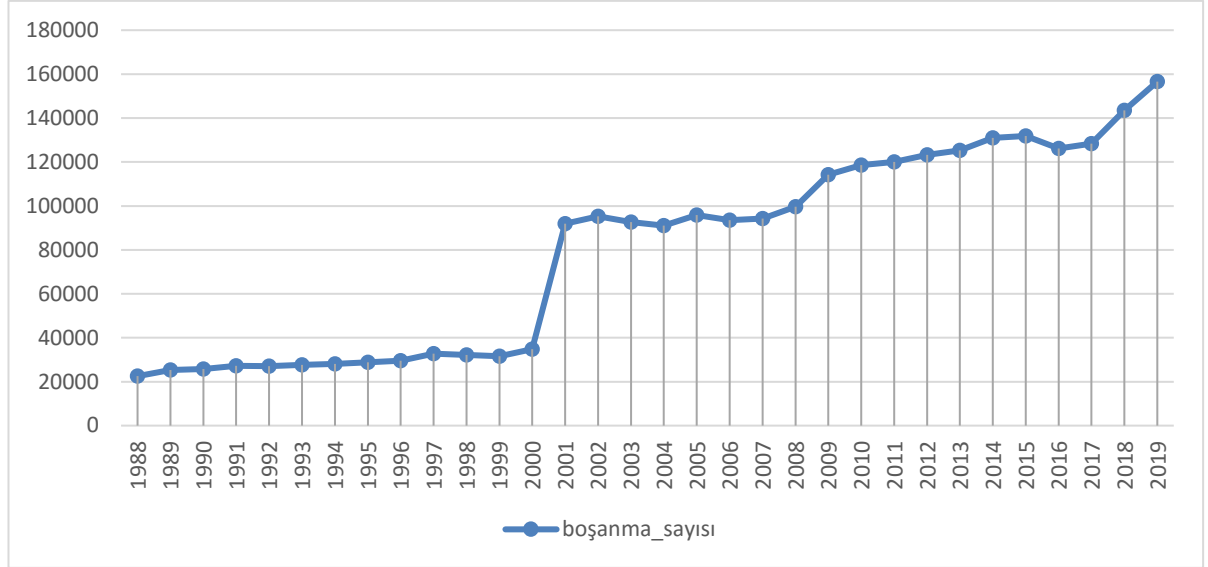
Sosyal sermayenin kaynaklarını; aile, sivil toplum örgütleri, firmalar, kamu sektörü, etnik ve diğer sosyal gruplar oluşturmaktadır. Görüldüğü üzere söz konusu

gruplar, toplumun en küçük temel taşı olan aileden en geniş hali olan millete kadar uzanmaktadır (Karagül ve Masca, 2005: 43).

10. Boşanma Sayısı

Çalışmada sosyal sermayenin hesaplanmasında kullanılan bir diğer değişken ise 1988-2019 yılları arası ele alınan 'boşanma sayıları'dır, veriler TÜİK'ten elde edilmiştir. Boşanma, taraflardan birinin veya her ikisinin kendi arzusu ile toplumda geçerli olan norma ve adetlere göre evlilik birliğini sona erdirmesidir (Özkalp, 2011: 141). Aile toplumun temelini oluşturmaktadır ve ailede meydana gelen değişimler toplumu doğrudan etkilemektedir. Aile birliğinin bozulması, akrabalık ilişkilerinin zedelenmesi, toplumdaki birliği de etkilemekte ve kişileri bireyselleştirmektedir. Toplumda bireyselliğin artması ise sendika ve işyeri bağlarının zayıflamasına sebep olmaktadır. Boşanmalar bireyselliği arttırırken, kişiler var olan bireysellik isteği de boşanmalar neden olmaktadır, aralarında çift yönlü ilişki olduğu görülmektedir. Ayrıca gelecek kaygısı, güvensizlik belirsizlik ve ekonomik krizler de boşanmayı etkileyen önemli faktörler arasında yer almaktadır.

Türkiye'de boşanma verileri TÜİK'ten alınmış ve Şekil 10'da gösterilmiştir. Türkiye'de boşanmalar ekonomik krizlerden doğrudan etkilenmektedir. Özellikle 2001 krizinde boşanmalar yüksek oranda artmaktadır, 2008-2009 krizinde de boşanma sayısında artma görülmektedir. 1988 yılından itibaren Türkiye'de boşanma sayısı artmaktadır. Boşanmaların yüksek düzeylere ulaştığı ülkelerde boşanmaların neden olduğu olumsuzluklar, çözümü en zor sosyal problemler arasında sayılmaktadır (Başkaya ve Ünal, 2017: 358). 2018 yılında başlayıp devam eden döviz ve borç krizinin boşanmayı arttırdığı, 2018 yılında sonra boşanma sayılarında yıllar içinde artış olduğu görülmektedir. Sosyal sermayeyi oluşturan birlik ve beraberliği doğrudan ve olumsuz olarak etkilemektedir. Nitekim Kartal, Acaroğlu ve Dura tarafından hazırlanan çalışmada da boşanma ve ekonomik büyüme arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki tespit edilmiştir. Sosyal sermayenin hesaplanması ve ölçülmesinde boşanma sayısı; Kartal, Acaroğlu, Dura (2017), Tüysüz (2011) ve OECD tarafından hesaplanan endekste kullanılmıştır.

Şekil 10: Türkiye’de Boşanma Sayısı

Kaynak: TÜİK

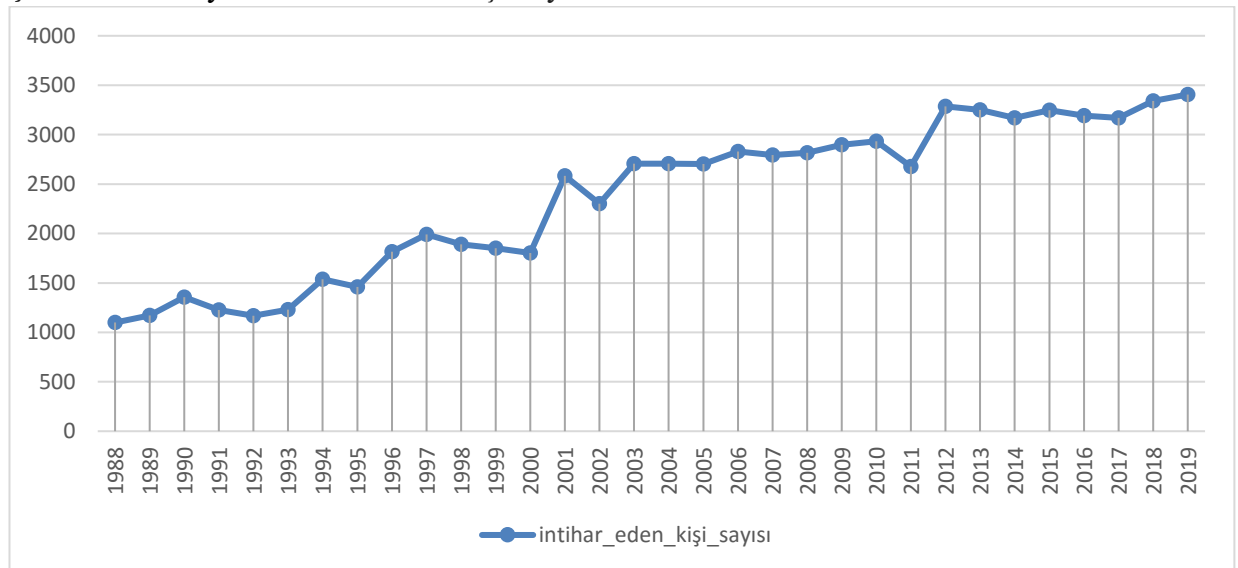
11. İntihar Eden Kişi Sayısı

Sosyal sermaye içinde barındırdığı güçlü bağlar aracılığıyla sosyal entegrasyonu sağlamakta ve toplumsal problemlerin çözümünü kolaylaştırmaktadır. Toplumsal entegrasyonun az olduğu ve bireyler arası güvenin zedelendiği toplumlarda ise sosyal problemler ve bunların yansımaları daha ağır olabilmektedir. Bu yansımalarından bir tanesi intihar olaylarıdır (Tüysüz, 2011: 44). Ülkedeki intihar sayısı, toplumla bağ kuramamış, dışlanmış veya dışlanmış hissedilen, güven duygusunu yitirmiş birey sayısını göstermektedir. İntihar eden bireyler güven duygusunu yitirmiş, sosyal ağlar kuramamış ve toplumca dışlanmış bireylerdir. Sosyal sermayeyi oluşturan güven, sosyal ağ ve normların işleyişinde sorun olması ülkedeki intihar sayısının artmasına neden olacaktır. İntihar, dünya genelinde toplumların karşılaştığı önemli sosyolojik bir sorun olarak görülmektedir (Ayas, 2016, 102). Bireylerin umutsuz, çaresiz ve güvensiz hissetmesi sonucu kendi canına kıymalarının sosyolojik olduğu kadar ekonomik etkileri de vardır. Ülkemizde işsizlik ve maddi eksiklikler yüzünden intiharlar artmaktadır. Ekonomik kriz dönemleri ile intihar sayıları arasında ilişki gözlemlenmekte, maddi yetersizlikler ve iş bulamama özellikle genç ve orta yaş grubu bireyleri intihara sürüklemektedir. İntihar sayısı dışlanmış ve güveni yitirmiş bireyleri gösterdiği için sosyal sermaye ile negatif ilişkili olması beklenmektedir.

Türkiye’deki intihar eden kişi sayısı (Şekil 11) incelendiğinde yıllar içinde kırılma olmasına rağmen yükselmekte olduğu görülmektedir. İntihar nedenleri arasında sosyal faktörler arasından; aile geçimsizliği ve geçim zorluğu diğer değişkenlere göre

öne çıkmıştır (Poyraz ve Çalışkan, 2019: 2971). Ayrıca ekonomik kriz dönemlerinde ticari başarısızlıklar yüzünden intihar sayısında artma olmaktadır. 1994 ve 1997 yıllarında yaşanan krizler intihar sayısının artmasına neden olmuştur. 2001 yılındaki ekonomik kriz intihar sayılarını da etkilemiş 2001 yılında intihar sayısında büyük bir artış meydana gelmiştir. 2009’da artan işsizlik 2009 ve 2010 yıllarında intiharların artmasına sebep olmuştur. Daha sonraki yıllarda ise işsizliğin azalmasıyla, intiharlarda da azalma görülmektedir. 2012 yılı intihar nedenlerine bakıldığında ise bir önceki yıla göre geçim zorluğu ve ticari başarısızlık nedenleriyle yapılan intiharlarda artış olmaktadır. Verilere bakarak 2011 krizinin etkisinin intihar verinde 2012 yılında görüldüğünü söyleyebiliriz. 2018’de yaşanan kriz intihar eden kişi sayısında artışa sebep olmakta ve bu artışın 2019 yılında da sürdüğü görülmektedir. Grafiğe bakarak Türkiye’de intiharların, ekonomik krizler ve işsizlik ile doğrudan ilişkili olduğunu söyleyebiliriz. İntiharın ekonomi ve sosyallik ile ilgisi literatürde birçok çalışmada yer almakta olup, intihar ve sosyal sermaye endeksi verisi olarak; Tüysüz (2011), Zengin ve Ayaz (2014) tarafından kullanılmıştır.

Şekil 11: Türkiye’de İntihar Eden Kişi Sayısı

Kaynak: TÜİK

12. İşsiz Kişi Sayısı

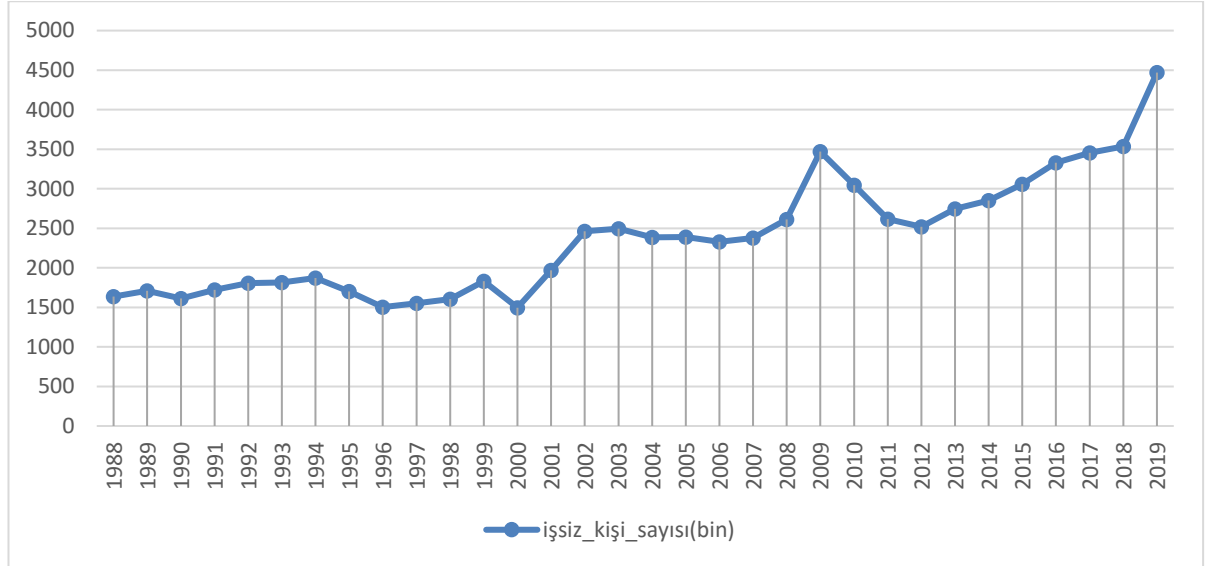
İşsizlik, çalışma isteğine ve yeteneğine sahip olup, mevcut iş kanunlarına göre ve geçerli cari ücret düzeyinde çalışma sürelerinin şartlarını kabul etmesine rağmen, iş aradığı halde iş bulamama durumuna “işsizlik” denilmektedir (Yıldırım ve Karaman, 2003: 311-312). Bireyin işsizlik sonucu gelir kaybı yaşaması hem sosyal hem de ekonomik açıdan çıkmaza girmesine neden olmaktadır. Bu durum, bireyin, psikolojik

açından yıpranmasına, sosyal açıdan ise toplumdan dışlanmasına neden olmasının sonucunda hem yakın çevresi hem de tüm toplumu olumsuz bir şekilde etkilemektedir (Bayrak, 2017: 126). Özellikle uzun dönemli işsizlik sorunu kişileri psikolojik olarak derinden etkilerken, aile yapısına ve topluma da zarar vermektedir. Çalışmak isteyen fakat iş bulamayan bireyler maddi sıkıntı çekmekte ve bunun birlikte zaman içinde toplumdan dışlanmış hissetmektedir. Toplumdaki işsizliğin artması ve kişilerin dışlanmış hissetmesi sosyal ağlarda azalmaya neden olmaktadır. İşsizlik hakkında yapılan araştırmalar incelendiğinde işsizliğin, suç oranları, intihar ve boşanmalar ile ilişkili olduğu görülmekte, işsizliğin arttığı dönemlerde intihar, boşanma ve suç oranlarında artış olmaktadır. Yüksel (2003) tarafından yapılan çalışmada ailede işsiz kalan erkelerin daha fazla toplumsal baskıya maruz kaldığını, erkeğin işsiz kalmasının aile bütünlüğünün bozulmasında daha etkili olduğunu belirtmiş işsizliğin toplumsal sıkıntılara sebep olduğunu savunmuştur. Maddi yetersizliklerden dolayı boşanmalar artmakta, aile birlik ve beraberliği bozulmaktadır. Adak (2010) da işsizliğin bireylerin güvenini, ümidini kaybetmesine neden olduğunu söylemektedir. Sümer, Solak ve Harma (2013) tarafından yapılan çalışmada Türkiye’de depresyon ve kaygı bozukluğu gibi psikolojik rahatsızlıkların işsizlerde çalışanlardan daha oranla olduğunu ortaya koyulmuştur. Özellikle üniversite mezunu gençlerde işsizlik yüzünden yaşanan intiharlar artmaktadır. İşsizlik faktörü, fertlerin toplumsal norm ve değerlere olan bağlılığını zayıflatan, kişinin erdemlerini azaltan ve suça yönlendiren bir faktördür (Aksu, 2018: 60). Yapılan çalışmalar incelendiğinde işsizliğin, suç oranlarındaki artış, boşanmalar, intihar gibi toplumu, ekonomiyi olumsuz yönde etkileyen olayların kaynağı olduğu ve sosyal sermayeyi negatif olarak etkilediğini görmekteyiz.

Türkiye’de işsiz kişi sayısı Şekil 12’de gösterilmektedir. İşsizlik sayısının giderek arttığı Türkiye’de, ekonomik büyümenin görüldüğü dönemlerde bile işsizlik artmaktadır, bu durumun temel nedeni iş imkanlarının nüfus ile aynı hızda büyümemesi, nüfusun, iş olanaklarından daha fazla artmasıdır. Türkiye’de işsizlik sayısı incelendiğinde genellikle ekonomik krizden etkilendiğini görmekteyiz. 1999 yılı “Asya Krizi” sonucu işsizlikte artış olmuştur. 2008 yılında meydana gelen kriz 2009 yılında etkisi göstermiş ve işsiz kişi sayısında artış olmuştur, ekonominin düzelmeye başlaması ile işsizlik sayısı da azalma görülmüştür. 2014 yılında yaşanan ekonomik kriz de aynı şekilde işsizlik sayısında artmaya sebep olmuştur. 2018 yılında yaşanan kriz, diğer değişkenler üzerinde olduğu gibi işgücü piyasasında da etkili olmakta, 2019 yılındaki işsiz sayısındaki dramatik artışa neden olmaktadır. Ekonominin düzeldiği zamanlarda

ise işsizlik sayısında azalma olmaktadır. Sosyal sermaye ve istihdam/işsizlik ilişkisi; Filiztekin (2008), Dinçer ve Uslaner (2010), Iyer vd. (2005), Bjornskov (2006) tarafından kullanılmıştır.

Şekil 12: Türkiye’de İşsiz Kişi Sayısı

Kaynak: TÜİK

13. Üniversite Okuyan Kişi Sayısı

Sosyal becerilerin gelişmesine en büyük katkıyı sağlayan eğitim, sosyal sermaye düzeyi üzerinde büyük etkiye sahiptir (Güncör ve Özdemir, 2017: 81). Sosyal etkileşimin ana mahallelerinden birisi olan okullar, öğrencilerin bilişsel ve sosyal büyümesini etkiledikleri kadar, aynı zamanda gençlerin sosyal sermaye kaynaklarından birisi olarak sosyal sermayenin gelişiminde hayati bir rol oynar (E. Uğuz, 2010: 161). Eğitimin sosyal sermaye unsurlarıyla doğrudan ilişkisi olmakta, bireylerin sosyal ağların oluşmasını ve güçlenmesini, başkalarına ve topluma olan güvenin artmasını, normların gelecek nesillere aktarılmasını sağlamaktadır. Yardımlaşma, dayanışma, iş birliği gibi sosyal sermayeyi oluşturan etmenlerin öğrenilmesine ve uygulanmasına temel oluşturmakta ve kişinin kendi toplumdan soyutlamasının önüne geçmektedir. Eğitim sosyal ve sınıfsal farklılıkların ortadan kalkmasına yardımcı olmakta, aşağı sınıfta yer alan bireyler eğitim ile üst sınıflardaki ile ilişki kurabilmekte, sosyal ağlarını genişletebilmektedir. Putnam ve Coleman eğitimin sosyal sermayeyi belirlemede büyük rol oynadığını belirtmektedir. Putnam ve Helliwell (1999), eğitim ve gelir düzeyinin sosyal sermayenin önemli belirleyicilerinden olduğunu, eğitim ve gelir seviyesi yüksek olan kişilerin başkalarına duyduğu güvenin ve sivil toplum örgütlerine katılımın arttığını belirtmektedir. Coleman (1966), eğitimde aile ve okul ilişkisi

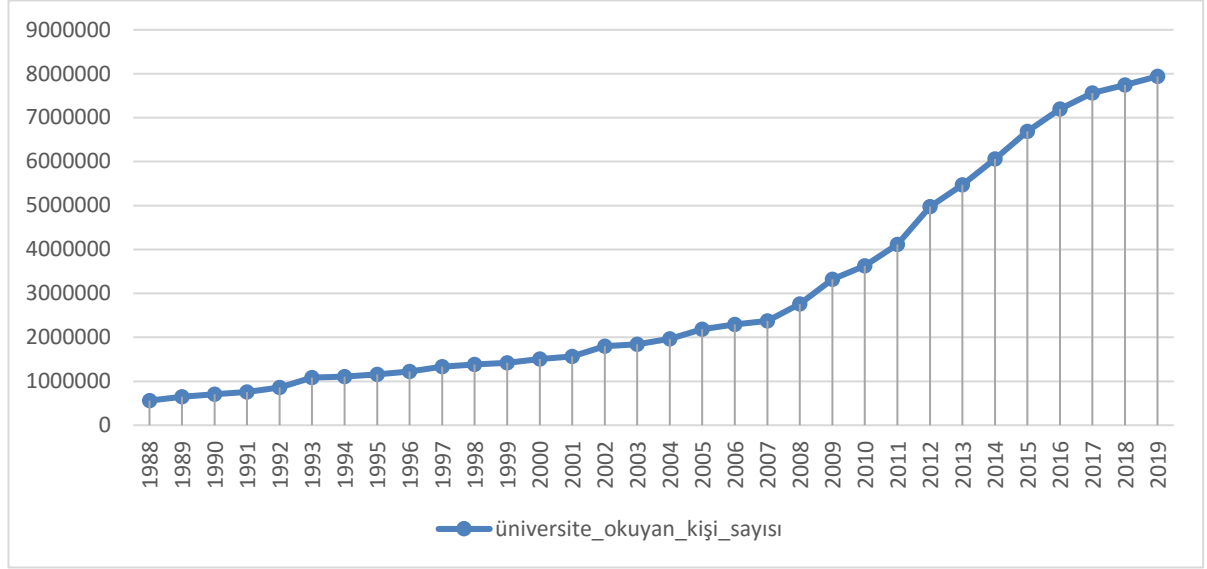
üzerinde durmaktadır. Coleman eğitilmiş, varlıklı ve çocuğu ile sağlıklı iletişim kuran ailelerin çocuklarının başarı olmasını, aralarında sağlıklı ilişki kurulmamış, eğitimsiz ebeveynler varlıklı olmayan ailelerin çocuklarının ise başarılı olmayacağına dikkat çekmektedir. TÜİK 2018 ve 2019 yılları ceza infaz kurumu istatistikleri bültenleri incelendiğinde suç işleyenlerin büyük kısmının ilkökul ve ortaokul mezunu kişiler olduğu belirtilmekte, eğitim seviyesindeki artış hükümlü sayısının azalmasında da rol oynamaktadır (TÜİK, 2019; TÜİK, 2020). Literatürde eğitimin ekonomik büyüme ve sosyal sermaye üzerinde negatif etkisi olduğunu düşünenlerde var olmaktadır. Bourdieu'ya göre eğitim sistemi ve okullar hem toplumsal sınıf yapısının devamına hem de bu yapıdaki eşitsizliklerin yeniden üretimine katkıda bulunmaktadır (Gülmez, 2008:3-4). Bourdieu üst sınıfta olan ailenin kendi ağlarını ve deneyimlerini çocuğuna aktaracağını böylece eşitsizliğin devam edeceğini ve hatta pekişeceğini savunmaktadır. Fakat literatür incelendiğinde sosyal sermayede eğitim yerini inceleyen çalışmaların çoğu eğitimi sosyal sermayeyi olumlu yönde etkilediğini belirtmektedir.

Sosyal sermayeyi belirleyen önemli unsurlardan eğitim hem kişilerin hem de toplumun sosyal sermaye düzeyini arttırmaktadır. Türkiye'de öğrencilerin gideceği ilkökul ve ortaokul belirlenirken genellikle yaşadığın yere (ev) yakın okullar tercih edilmektedir. Okulunda genellikle aynı çevrede yaşadığı kişiler bulunmakta bu durum sosyalleşmeyi belli bir alanda sınırlamaktadır. Ortaokul öncesi dönemde aileye bağımlılık daha yüksek olmaktadır. Üniversitede ise reşit ve daha özgür olan bireylerin daha çok sosyal faaliyetlerde bulunması beklenmektedir. Üniversitede okuyan öğrencilerin büyük bir çoğunluğu başka illerden gelmektedir. Üniversitede farklı etnik grup, kültür ve sınıftan kişilerle iletişim kurulmakta, üniversite bünyesinde kurulmuş topluluklara katılım sağlanabilmektedir. Iyer, Kitson ve Toh (2005), lisans eğitim seviyesine sahip olanların; sosyal güven düzeyinin daha yüksek olduğunu, eğitim seviyesinin arttıkça, sosyal kuruluş, dernek, sivil toplum örgütleri vb.lerine üyeliğin arttığını ifade etmektedir. Eğitimin sosyal sermayeyi belirleyen unsurlardan biri olarak; Putnam ve Helliwell (1999), Coleman (1966), Yetim (2002), Iyer, Kitson ve Toh (2005), Öksüzler (2006), Fidrmuc ve Gerxhani (2007) Keskin (2008), Eşki (2009) vb. tarafından kullanılmaktadır.

Türkiye'de üniversite okuyan kişi sayısı yıllar içinde artmaktadır (Şekil 13). 2007 yılından sonra yaşanan artışa yeni açılan üniversiteler neden olmaktadır. Yıllar içinde daha çok üniversite açılmasıyla öğrenci sayısında da artışlar görülmektedir. Türkiye'de yükseköğretim brüt okullaşma oranlarında 2007-2008 eğitim-öğretim

yılından sonra büyük bir artış olmuştur. Türkiye’de 2007-2008 öğretim yılında %38,19 olan yükseköğretim brüt okullaşma oranı 2009-2010 öğretim yılı itibariyle %15,24’lük artışla %53,43’lük orana ulaşmıştır (Günay ve Günay, 2011: 17). Üniversite öğrenci sayısındaki artışın sosyal sermayeyi pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Şekil 13: Türkiye’de Üniversite Okuyan Kişi Sayısı

Kaynak: YÖK (istatistik.yok.gov.tr)

2.2. Beşeri Sermayeyi Belirleyen Değişkenler

Beşeri sermayeyi işgücü kalitesi olarak da tanımlanabilmektedir. İşgücünün kalitesini belirlemek için araştırmacılar farklı değişkenler kullanmaktadır. Çalışmaların genelinde eğitim unsuru üzerinde durulmasına rağmen sağlık, AR-GE çalışmalarının da beşeri sermaye düzeyinin belirlenmesinde etkili olduğu bilinmektedir. Literatürde yer alan beşeri sermaye ve büyüme ilişkisini inceleyen veya ülkelerin beşeri sermaye düzeyini karşılaştıran başlıca çalışmaların beşeri sermayeyi ölçmek için kullandıkları değişkenler aşağıda verilmektedir;

Dünya Bankası (WB), beşeri sermayeyi hesaplarken 3 bileşene (sağlık, eğitim ve hayatta kalma) dikkat etmektedir. Hayatta kalma bileşeni, beş yaşına kadar yaşama olasılığı; eğitim bileşeni, beklenen eğitim süresi, uyumlandırılmış test puanları ve öğrenme durumuna göre düzeltilmiş eğitim süresi; sağlık bileşeni, yetişkin hayatta kalma oranı (15 yaşından 60 yaşına kadar yaşama oranı), 5 yaşa altı büyüme geriliği olmayan çocukların oranı değişkenleri ile hesaplanmaktadır. Yapılan hesaplamalar sonucu kişilerin gelecekte işçi olarak verimliliğe sağlayacağı katkı gösterilmektedir.

Dünya Ekonomik Forumu (WEF) beşeri sermayeyi belirlemek için dört endeks (kapasite, etkinlik, gelişim ve bilgi-beceri) oluşturulmuştur. Kapasite endeksi eğitimin değerlendirildiği endekstir, toplumun okuryazarlığı ve matematik becerisi, ilk, orta ve yükseköğretim başarı oranı ele alınır. Etkinlik endeksinde ise istihdam incelenmektedir, iş gücüne katılım oranı, işsizlik oranı, eksik istihdam oranı ve istihdamda cinsiyet eşitliği değişkenleri bu endekste yer almaktadır. Gelişim endeksi ise gelecekte işgücünün eğitim yardımıyla kalitesinin artırılması ve sürekliliğinin sağlanmasının ele aldığı endekstir, ilk, orta, yükseköğretim ve kayıt oranı, ilköğretim ve eğitim sisteminin kalitesini, ortaöğretimde cinsiyet eşitliğini, üniversite mezunlarının beceri çeşitliliğini ve personel eğitiminin kapsamını içermektedir. Bilgi-beceri (know-how) endeksi, kalifiye bireylerin istihdamının ele alındığı endekstir, yüksek ve orta vasıflı bireylerin istihdam payının, ekonomik karmaşıklığın ve mevcut vasıflı çalışan sayısının ölçüldüğü endekstir. Ülkeler bazında hesaplanan bu dört endeksin birleşimi ülkenin beşeri sermaye seviyesini göstermektedir.

Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (UNDP) tarafından 1990 yılından itibaren hesaplanan “İnsani Gelişim Endeksi” literatürdeki çalışmaların bazılarında beşeri sermayenin hesaplanmasında kullanılmıştır. İnsani gelişim endeksi, doğuştan beklenen yaşam süresi, beklenen eğitim süresi, ortalama öğrenim süresi ve kişi başına düşen GSYMH değişkenleri ile hesaplanmıştır.

Tablo 2: Beşeri Sermaye Düzeyini Belirlemek İçin Kullanılan Değişkenler

Yazar	Beşeri Sermayeyi Belirlemek için Kullanılan Değişkenler
Barro ve Lee (1993)	25 yaş üzeri tamamlanmış okul yılı
Barro (1998)	Ortalama eğitim yılı, cinsiyet farkı ve eğitim seviyesi
Doğan ve Bozkurt (2003)	Okullaşma oranı ve eğitimin bütçedeki payı
Ağır ve Kar (2003)	Eğitim ve sağlık harcamalarının GSMH içindeki oranı
Çoban (2004)	İlkokul, ortaokul, lise ve yüksekokul okullaşma oranları ve eğitim harcamaları
Çakmak ve Gümüş (2005)	İlköğretim, Ortaöğretim ve Yükseköğretim mezun sayısı
Şimşek ve Kadılar (2009)	Yükseköğretim kurumlarına yapılan kayıt sayısı
Yaylalı ve Lebe (2011)	İlköğretim, Ortaöğretim, Meslek lisesi ve Yükseköğretim öğrenci sayısı
Koç (2013)	Doğumda yaşam beklentisi, Beklenen okullaşma yılı ve Ortalama okullaşma yılı
Şahin ve Gökdemir (2016)	İlköğretimde okullaşma oranı, ortaöğretimde okullaşma oranı ve yükseköğretimde okullaşma oranı

Çalışmada oluşturulan beşeri sermaye endeksinde seçilen değişkenler incelenen çalışmalar sonucu belirlenmektedir. Beşeri sermaye yapılan yatırımların beşeri sermaye üzerinde etkili olmaktadır fakat beşeri sermaye düzeyini belirleyen en önemli unsur yapılan yatırımların ne derece etkili olmasıdır. Dünya genelinde ülkelerin beşeri sermayelerini belirlemek için yapılan çalışmalar belli periyotlarda (5 yılda bir vb.) gerçekleştirilmektedir, bu çalışmada yıllık veriler ile analiz yapılacağı için bu çalışmalardan elde edilen veriler kullanılamamıştır. Yıllık olarak yapılan çalışmalarda ise çalışmanın yapılmaya başladığı dönem ve veri setimiz uyum sağlamadığı için yeni bir endeks oluşturulmuştur. Çalışmada Türkiye’de beşeri sermaye düzeyinin belirlenmesi için yatırımların sonucunda işgücü piyasasında gerçekleşen değişimler ele alınmaktadır. Örneğin, sağlık alanına yapılan yatırımların etkili olması doğumda beklenen yaşam süresinin artmasını ve bebek ölümlerinin azalmasını sağlamaktadır. Sağlık göstergelerindeki iyileşme ülkenin beşeri sermaye düzeyini arttırmaktadır. Endekste sağlık için; doğumda beklenen yaşam süresi ve bebek ölümleri, eğitim için; yayımlanan makale sayısı, üniversite diploması alan kişi sayısı ve alınan patent sayısı, işgücü kalitesi ve istihdam için ise; üniversite mezunu istihdam sayısı değişkenleri seçilmiştir.

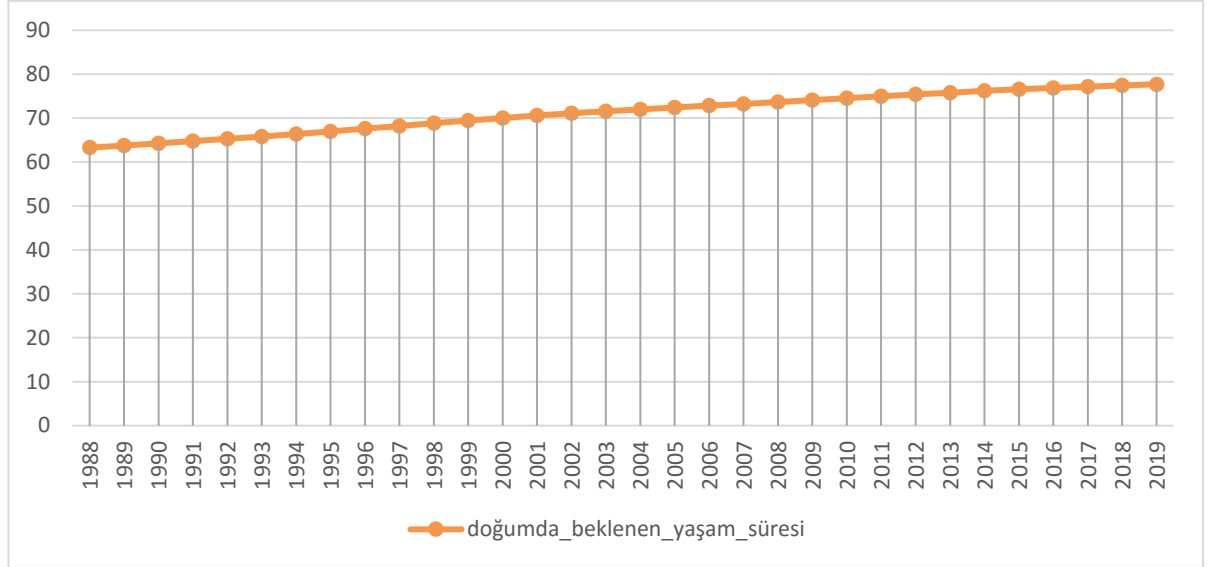
1. Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi

Yaşam beklentisi, nüfusun genel sağlık durumunu ölçmek için kullanılan, sağlık ve toplum refahının en önemli göstergelerinden biridir (Bayın, 2016: 94). İktisadi büyüme performansını özellikle uzun dönemde pozitif yönde etkileyen en önemli faktörlerden biri, ortalama yaşam beklentisinin uzunluğudur (Erdoğan ve Bozkurt, 2008: 25). Dolayısıyla ülkelerin sağlık düzeylerini karşılaştırırken sıklıkla kullanılan bir değişkendir. Doğuşta beklenen yaşam süresinin artması ekonomi üzerinde farklı alanlarda pozitif etki yapmaktadır. Yaşam beklentisinin artması, bireylerin daha sağlıklı olması anlamına gelmektedir buda verimliliği arttıracaktır. Yaşam süresinin artması bireylerin kendini geliştirme isteğini arttıracaktır, ayrıca daha uzun yaşayan bireyler bilgi ve birikimlerini genç kuşaklara aktarabilecekler böylece yaşam boyu öğrenme ilkesi gerçekleşmiş olacaktır. Bireylerin yaşama süresinin artması gelecek için yapacakları tasarrufların da artmasına neden olacaktır, daha uzun yaşayan bireylerin daha çok tasarruf etmesi beklenmektedir.

Doğumda beklenen yaşam süresi beşeri sermaye hesaplamasında ülkenin sağlık düzeyini gösteren değişken olarak çalışmalarda sıklıkla kullanılmıştır. Literatürdeki

çalışmalar incelendiğinde doğuştan beklenen yaşam süresi ile ekonomik büyüme arasında genel olarak pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Bozkurt (2010), 1980-2005 yılları arasında Türkiye’de eğitim ve sağlığın ekonomik büyüme ile ilişkisini incelemiştir, sağlık yaşam beklentisi ve GSMH içindeki sağlık harcamaları ile, eğitim ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim okullaşma oranı ile gösterilmiştir. Yapılan ampirik analiz sonucunda yaşam beklentisinin büyüme üzerinde diğer değişkenlerden daha etkili olduğunu sonucuna ulaşmıştır. Koç (2013), AB üyesi 27 ülkenin 2012 yılı verilerini kullanarak, beşeri sermayeyi belirleyen doğumda yaşam beklentisi, beklenen okullaşma yılı ve ortalama okullaşma yılı değişkenleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Yumuşak ve Yıldırım (2009), Türkiye örneğinde 1980-2005 yılları arasında incelediği çalışmasında sağlık değişkeni olarak sağlık harcamalarını ve doğuştan beklenen yaşam süresini kullanmış, doğuştan beklenen yaşam süresinden büyümeye doğru nedensellik tespit etmiştir. Çalışmada yapılan analiz sonucunda beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki saptamıştır. Reinhart (1999), Bloom, Canning ve Sevilla (2001), Bhargava vd. (2001), Huang, Fulginiti ve Peterson (2003), Kar ve Ağır (2003), Chakraborty (2004), Morand (2004), Zhang ve Zhang (2005), Temiz ve Korkmaz (2007), Ecevit ve Çiftci (2008) yaptıkları çalışmalarda ekonomik büyüme ve doğuştan beklenen yaşam süresi arasında pozitif bir ilişki olduğunu belirtmişlerdir.

Türkiye’deki doğuştan beklenen yaşam süresi Şekil 14’te gösterilmektedir. Beşeri sermaye endeksinde kullanılan doğumda beklenen yaşam süresi: yeni doğmuş bireylerin tüm yaşamı boyunca doğum anındaki mortalite koşullarının aynı olduğu varsayımı altında beklenen ortalama yaşam süresini göstermektedir (Demir Şeker, 2011: 39). Grafik incelendiğinde ortalama yaşam süresi yıllar içinde artmaktadır, bu durum sağlık için yapılan harcamaların verimli ve yerinde olduğunu göstermektedir. Sağlık alanındaki iyileşme ve ortalama yaşam sürelerinin artması bireylerin ekonomiye katkılarını olumlu etkileyecektir, bu durumda beşeri sermayenin olumlu etkilenmesi beklenir.

Şekil 14: Türkiye’de Doğumda Beklenen Yaşam Süresi

Kaynak: WorldBank (data.worldbank.org/country/turkey)

2. Bebek Ölümleri

Sağlık beşeri sermayenin temel unsurlarındandır. Ülkelerin sağlık alanında gelişmişlik düzeyi ekonomileri hakkında da bilgi vermektedir. Atik (2006) ülkeleri karşılaştırmak için kullanılan sağlık göstergelerinin içinde bebek ölümlerine de yer vermiştir. Bir toplumun gelişmişlik düzeyi arttıkça, bebek ölüm hızı düşmekte, gelişmişlik düzeyi azaldıkça artmaktadır (Okyay, Atasoylu, Meteoglu, Demiröz, Çobanoğlu ve Beşer, 2006: 3). Bebek ölümlerinin az olması ülkenin sağlık sisteminin iyi çalıştığının göstergelerinden olarak kabul edilmektedir, ayrıca bebek ölümlerinin az olması emek arzının da artmasını sağlamaktadır. Erdoğan ve Bakır (2008), Türkiye’de yaşam beklentisi ve ekonomik büyüme ilişkisini inceledikleri çalışmalarında, bebek ölüm sayısındaki azalmayı demografik kazanç kavramı ile ele almaktadırlar. Bebek ölümlerindeki azalmanın bireylerdeki çocuksuz kalma korkusunu azaltacağını bu yüzden doğum oranlarında da azalma olacağını ve çocuk başına düşen kaynağın artacağını dolayısıyla beşeri sermayenin gücünün artacağını belirtmektedirler. Bebek ölümlerini azaltmak bütün ülkelerin ortak hedefidir, Dünya Çocuk Zirvesi (1990), Uluslararası Nüfus ve Kalkınma Konferansı (1994), Binyıl Kalkınma Hedefleri (2000) bebek ve çocuk ölümlerini azaltmaya yönelik yapılan başlıca konferanslardandır.

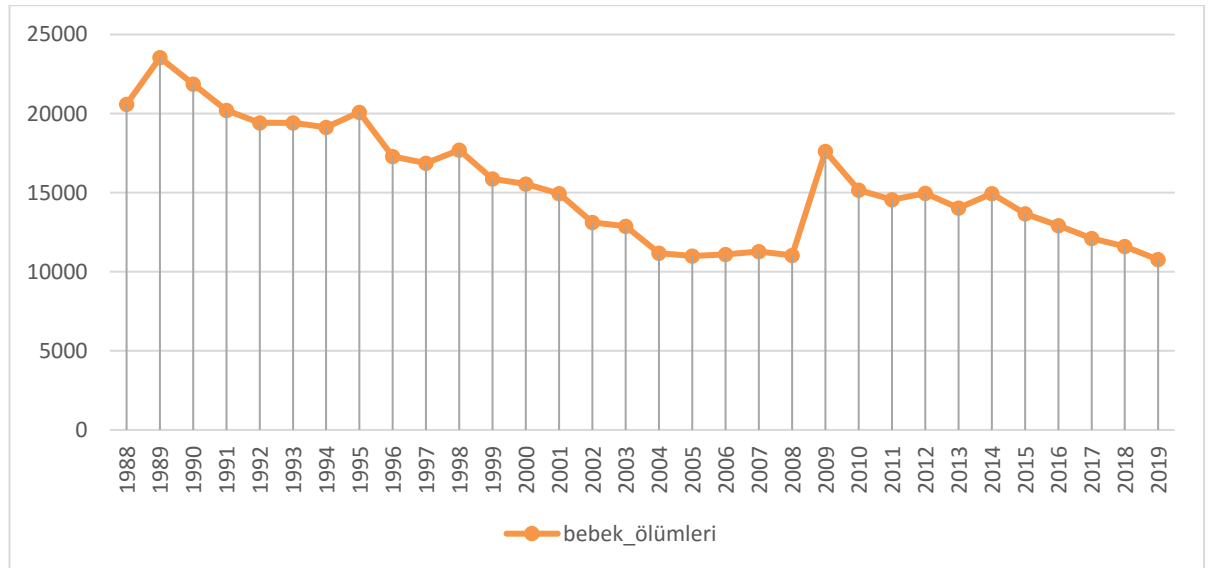
Bebek ölümleri değişkeni yıl içinde 1 yaşından küçük bebeklerin ölüm sayısını göstermektedir. Bebek ölümleri beşeri sermaye gücünü azaltan bir faktördür. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde birçok araştırmacı bebek ölümlerini beşeri

sermaye içinde veya sağlık göstergesi olarak kullanılmaktadır, çalışmalarda bebek ölümleri ile ekonomik büyüme arasında negatif ve anlamlı bir ilişki bulunmaktadır. Bebek ölüm sayısı Sorkin (1977), sağlık ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş, sağlık göstergesi olarak doğuştan beklenen yaşam süresi ve bebek ölümleri değişkenlerini kullanmıştır. Sorkin bebek ölümleri ile ekonomik büyüme arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu, bebek ölümleri azaldıkça ekonomik büyümenin arttığını, ayrıca sağlığın ekonomik büyüme üzerinde etkisinin gelişmekte olan ülkelerde daha fazla olduğunu söylemiştir. Temiz ve Korkmaz (2007), Türkiye’de 1965-2005 yılları arasında sağlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş, sağlık göstergesi olarak doğuştan beklenen yaşam sayısı ve bebek ölümlerini kullanmıştır. Ekonomik büyüme ile yaşam beklentisi arasında pozitif, bebek ölümleri arasında negatif ilişki olduğu gözlemlenmiştir. Dreger ve Reimers (2005), 21 OECD ülkesinin sağlık ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerini inceledikleri çalışmalarında bebek ölümleri, yaşam beklentisi ve sağlık harcamaları ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli eşbütünlük olduğunu gözlemlemiştir. Bloom ve Sachs (1998), Gupta ve Mitra (2004), Acemoğlu ve Johnson (2007), Ecevit ve Çiftçi (2008), Baldacci vd. (2008), Yardımcıoğlu (2012), Şahbudak ve Şahin (2015) bebek ölümlerini beşeri sermayeyi belirlemede veya sağlık göstergesi olarak kullanmışlardır.

Türkiye’deki bebek ölümlerinin sayısı Şekil 15’teki grafikte gösterilmektedir. Grafik incelendiğinde yıllara bağlı olarak artışlar olmasına rağmen genel olarak düşüş eğilimindedir. Ekonomik ve sosyal koşullardaki genel gelişmelerin yanı sıra, çocuk aşılarından yararlanma dahil, doğum sonrası sağlık hizmetlerindeki düzelmeler yıllar içinde OECD ülkelerinde bebek ölüm oranlarında dikkate değer bir düşüş sağlamıştır (Çalışkan, 2010: 19). Gümüş vd. (2018) Türkiye’de 15 yaş altı çocukların ölümünü inceledikleri çalışmalarında son yıllarda azalan bebek ölümlerinin nedenlerini sağlık sistemindeki gelişmeler, bebek dostu hastane sayısındaki artışlar, yaygınlaşan yeni doğan canlandırma eğitimi ve artan vitamin desteği olduğunu belirtmişlerdir. Birçok gelişmekte olan ülke gibi, Türkiye’de de kayıt sistemi yeterince gelişmediğinden erken yaş ölümlüğüne ilişkin göstergeler dolaylı ve dolaysız yöntemlerin kullanıldığı araştırmalarla elde edilmektedir (Yüksel ve Koç 2010: 88). Bu yüzden daha çok bölgesel çalışmalara rastlanmaktadır, yıllar içinde yaşanan azalma ve artmalar hakkında genel bilgi içeren çalışmalar yetersiz kalmaktadır. Türkiye’de bebek ölümlerinin nedenleri incelendiğinde; Özlem, Bakar, Maral ve Bumin (2009) doğum yeri, sağlık

kontrolü yapılması, emzirme, annenin doğum sayısı ve bebeğin kilosunun etkili olduğunu; Yüksel ve Koç (2010) ise ebeveynlerin eğitim düzeyi, akraba evlilikleri, erken yaşta evlilik, geleneksel tedavi yöntemleri, doğum öncesi hizmetler, doğum yeri (ev, sağlık kuruluşu), kırsallık, yoksulluğun etkili olduğunu belirtmiştir. 2009 yılında bebek ölümlerinde yüksek bir artış görülmektedir, il verisine bakıldığında, 1000 canlı doğum başına ölen bebek oranının Kilis (25.3), Şanlıurfa (20.1) ve Gaziantep'te (17.2) en yüksek olduğu görülmektedir. Kilis'te 128 bin 727; Gaziantep'te 323 bin 875; Şanlıurfa'da ise 399 bin 522 Suriyeli bulunmaktadır. Bu üç il aynı zamanda yerel nüfuslarına oranla en çok Suriyeli sığınmacının bulunduğu illerdendir. Bu üç ilde 2009 yılından itibaren bebek ölüm hızı incelendiğinde Türkiye üzerinde seyreden ve giderek artan bir trend görülmektedir (Özpinar, 2016: 3,4). Artan mülteci sayısı ile bölgesel olarak sağlık hizmetleri ile ilgili sorunlar yaşanmıştır. 2009 yılında sağlık bakanlığı tarafından yayınlanan genelge ile bebek ölümlerini azaltacak tedbirler alınmış ve ilerleyen yıllarda Türkiye'de bebek ölümlerinde azalmalar görülmüştür (Sağlık Bakanlığı, 2009). Bebek ölümlerinin fazla olması sağlık sisteminin yeteri kadar gelişmediğini göstermektedir, dolayısıyla beşeri sermayenin gücünü azaltmaktadır. Bebek ölümleri beşeri sermayeyi negatif yönlü olarak etkilemektedir.

Şekil 15: Bebek Ölümleri

Kaynak: TÜİK

3. Patent sayısı

Tescilli patent sayısı ülkedeki yenilikleri ve gelişmeleri gösteren faktörlerden biridir. Alanında bilgi sahibi donanımlı kişiler tarafından gerçekleştirilen buluşlar ve

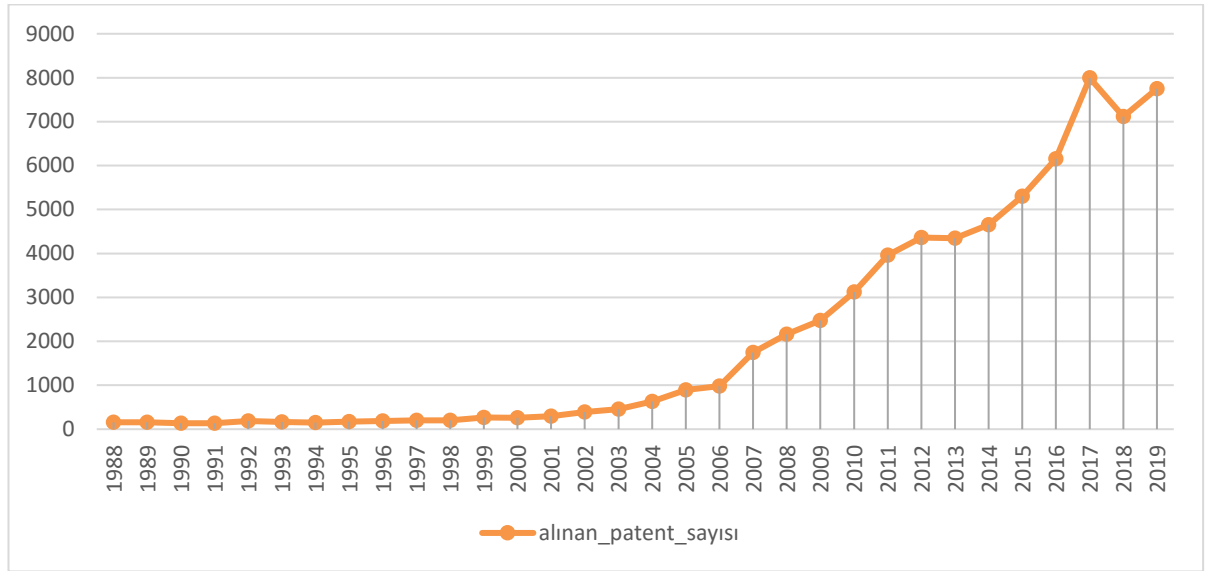
yenilikler ülke ekonomisine katkı sağlamaktadır. Ülkedeki etkin ve donanımlı bireyler arttıkça alınan patent satışında da artma olması beklenmektedir. Gelişmiş ülkeler incelendiğinde tescilli patent sayısının yüksek olduğu, gelişmekte olan ülkelerde ise yıllar içinde artmakta olduğu görülmektedir. Günümüzde üretim vb. ekonomik faaliyetler doğrudan teknoloji ile ilişkilidir. Teknolojik yenilik ve buluşlar, üretimin ve iktisadi büyümenin en önemli faktörlerindedir. Etkili bir patent sistemi hem ülke içinde hem de ülke dışında iktisadi gelişmeyi teşvik eder (Tunç, 2008: 78).

Ekonomik büyüme üzerinde tescillenmiş patent sayısı istatistiki verisinin etkili olduğu, ayrıca beşeri sermayeyi arttırdığı ve teknolojik gelişimi gösterdiği akademik çalışmalarla ortaya konulmuştur. Bjorn (1987), teknoloji ölçümü için farklı yöntemler kullanıldığını, patent istatistik verilerinin bu yöntemlerden biri olduğunu belirtmiştir. Berber, Baday-Yıldız ve Atasoy-Dindaroğlu (2013), bölgesel beşeri sermaye yeterlilik düzeyini ölçtükleri çalışmalarında, beşeri sermaye performansını belirleyen faktörler arasında tescillenmiş patent sayısını da ele almıştır, ayrıca beşeri sermaye yeterliliğinin sağlanması için önem verilmesi gerektiğinin belirtmiştir. Arslanhan ve Kurtsal (2010) tarafından TEPAV için adına yapılan araştırmada AR-GE çalışmalarının karşılaştırılmasında patent sayıları kullanılmıştır. Schmookler (1966), patent istatistiğinin objektif olarak teknolojik gelişmeyi ve iyileşmeyi gösterdiğini belirtmektedir. Robet (1974) firmaların patent başvurusunu firma gelişiminin son aşaması olarak nitelendirmektedir.

Türkiye'deki yıllık tescilli patent sayısı Şekil 16'da gösterilmektedir. Grafikte 2001 yılından itibaren hızlanan bir artış görülmektedir, bu artışın nedenleri arasında 2001 yılından itibaren faaliyet gösteren teknoparklar gösterilmektedir. Pekol ve Çelikkol-Erbaş (2011), patent sisteminde teknoparkların etkisini inceledikleri çalışmalarında 2004 ve 2007 yılları arasındaki yüksek artışta ekonomik gelişmelerin yanı sıra teknoparkların da önemli yeri olduğunu belirtmiştir. 2019 yılındaki artışta üniversitelerdeki AR-GE faaliyetlerinin artması önemli rol oynamaktadır. Sanayi ve Teknoloji Bakanı Mustafa Varank 2019 yılında en fazla patent başvurusu yapan ilk 50 kuruluş arasında 22 üniversitenin yer aldığını, bu sayının bir önceki yıl 17 olduğunu ifade etmektedir (Türk Patent ve Marka Kurumu, 2020). Patent sayısını etkileyen bir diğer önemli faktör ise AR-GE harcamalarının GSYİH harcamalarının içindeki payıdır, AR-GE harcamalarının artması tescilli patent sayısında artışa neden olmaktadır. Kırankabeş ve Erçakar (2012), yaptıkları çalışmada patent sayısı ile AR-GE harcamaları

arasında pozitif yönlü bir ilişki bulmuştur. Türkiye’deki tescilli patent sayısı yıllar içinde artış göstermektedir, patent sayısındaki artış öncelikle kalifiye elemandaki artışı göstermektedir. Ayrıca AR-GE’ye verilen önemin ve teknolojik gelişmelerin artmasının sonucu olarak patent sayısında artma meydana gelmektedir. Tescilli patent sayısı değişkenin artmasının beşeri sermayeyi arttırması beklenmektedir.

Şekil 16: Türkiye’de Alınan Patent Sayısı

Kaynak: Türk Patent Enstitüsü (turkpatent.gov.tr)

4. Üniversite Diploması Alan Kişi Sayısı

Eğitimli işgücü kaynağı içsel büyümenin temel unsurlarından birisi olarak görülmektedir. Eğitim düzeyinin artması, ekonominin beşeri sermaye birikimini veya stokunu yükseltmekte ve işgücünün verimliliğini arttırmaktadır. Bu yönüyle beceri düzeyi artan işgücünün bir üretim faktörü olarak toplam çıktıya yaptığı katkının pozitif olacağı bütün büyüme teorilerinin ortak görüşüdür (Ay ve Yardımcı, 2008:40). Benjamin Franklin, Alfred Marshall, Gery Becker eğitimin beşeri sermayenin önemli bir unsuru olduğunu ve eğitim düzeyi yüksek toplumların beşeri sermayesinin de yüksek olacağını söylemektedirler. Durusoy (2007), sürdürülebilir kalkınma için kişinin performansını artırmayı sağlayacak bilgiye eğitim ile ulaşılacağını, bu yüzden eğitimin beşeri sermayenin temel aktörlerinden biri olduğunu belirtmiştir.

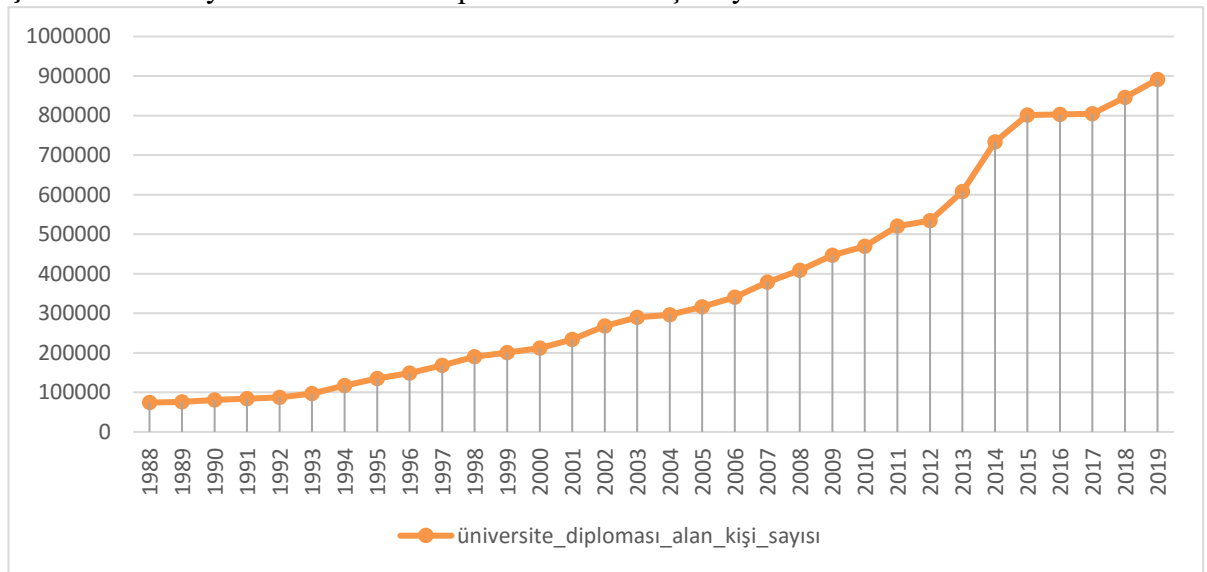
Beşeri sermayede eğitim unsurunu ölçme için okullaşma oranı, eğitim maliyetleri ve eğitim süresi değişkenleri kullanılırken, beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini analiz eden bazı çalışmalarda, ortalama eğitim süresi göstergesinin dışında mezuniyet oranları, eğitim harcamaları ve eğitim endeksi de

kullanılmaktadır (Eser ve Gökmen, 2009: 51). Ülkemizde ilköğretim ve ortaöğretim zorunlu tutulmaktadır, eğitimin etkisini daha iyi gösterebilmek için beşeri sermaye endeksini oluştururken üniversite eğitimi alan kişi sayısı kullanılmıştır. Ayrıca üniversite eğitimi alanında uzmanlaşmayı sağladığı için beşeri sermayeye daha fazla etki etmektedir. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde birçok çalışmada beşeri sermaye hesaplanırken yükseköğrenim (üniversite) değişkeni kullanıldığı görülmektedir. Altıntaş ve Çetintaş (2010), Türkiye’de beşeri sermaye, sabit sermaye, ihracat ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelediği çalışmasında beşeri sermaye değişkeni olarak yükseköğretim kurumlarından diploma alan öğrenci sayısını kullanmış, beşeri sermayenin ekonomik büyümeyi beslediği sonucuna ulaşmıştır. Yurtkuran ve Terzi (2016), Türkiye üzerinde yaptıkları çalışmalar sonucunda ekonomik büyümeden üniversite mezunlarına doğru pozitif nedensellik bulmuştur. Berber, Yıldız ve Dindaroğlu (2013), piramit model kullanarak beşeri sermaye yeterliliğini ölçtüğü çalışmasında, beşeri sermayeyi belirleyen faktörlerden biri olarak yükseköğretim mezun oranını kullanmıştır. Gümüş ve Çakmak (2005), beşeri sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki uzun dönem ilişkiyi inceledikleri çalışmada, beşeri sermaye endeksini oluştururken ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretimden mezun olanları değişken olarak kullanılmıştır. Oluşturdukları endekste ilk, orta ve yükseköğretimden yıllar itibariyle mezun olanlara sırasıyla 1, 2 ve 4 ağırlıkları uygulanarak hesaplanmıştır. Artan bu ağırlıklar, eğitim düzeyindeki artışların işgücünün verimliliğini artırdığını ifade etmektedir (Gümüş ve Çakmak 2005: 64). Analiz sonucunda beşeri sermayenin Türkiye’de büyüme üzerinde olumlu etkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca Schultz (1967), Tallman ve Wang (1994), Gemmel (1996), Barro (2001), Darrat vd. (2002) ve Lin (2003) yaptıkları çalışmalarda beşeri sermayeyi belirlerken yükseköğretim mezunlarını değişken olarak kullanmıştır.

Türkiye’deki üniversite mezunu sayısı Şekil 17’deki grafikte gösterilmektedir. Grafik yıllar içinde artma göstermektedir. Bunun en temel sebebi yıllar içinde artış gösteren üniversite sayısıdır, özellikle 2006 yılından sonra devlet üniversitesi sayısındaki artış mezun sayısının da hızla artmasına neden olmuştur. 2006 yılında 15 devlet ve 1 vakıf, 2007 yılında 17 devlet ve 5 vakıf, 2008 yılında 9 devlet ve 6 vakıf, 2009 yılında 9 vakıf, 2010 yılında 8 devlet ve 9 vakıf ve 2011 yılında 1 devlet ve 8 vakıf üniversitesi kurulmuştur (Günay ve Günay, 2011: 2). 1994 yılından 2006 yılına kadar devlet üniversitelerinin sayısının sabit kaldığı düşünüldüğünde açılan üniversitelerin mezun sayısının artmasında ne kadar etkili olduğu görülmektedir. Yeni

kurulan bir üniversitenin lisans mezunu verebilmesi için en az 4 yıl geçmesi gerekmektedir. 2010 yılı sonrası hızla artan mezun sayısının en temel nedeni olarak 2006 yılından sonra açılan üniversiteler gösterilebilmektedir. Ayrıca 2010 yılında yapılan sınav sistemi değişikliğine gidilmesi ve sınavın iki oturuma dönüştürülmesi 2010 yılında başvuruları arttırmış, özellikle yükseköğretim görüyor olan veya terk etmiş kişilerin başvurularında büyük bir artış görülmüştür (ÖSYM, 2010). Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde eğitimin doğrudan beşeri sermayeyi etkileyen unsurlardan biri olduğu görülmektedir. Dolayısıyla üniversite mezunu sayısındaki artış beşeri sermayeyi olumlu yönde etkileyecek ve arttıracaktır.

Şekil 17: Türkiye’de Üniversite Diploması Alan Kişi Sayısı

Kaynak: YÖK (istatistik.yok.gov.tr)

5. Üniversite Mezun İstihdamı

Beşeri sermaye yetiştirilmiş insan gücü demektir. Ekonomik kalkınma için beşeri sermayenin güçlü olması önemlidir, istihdam kalitesi ve verimlilik güçlü beşeri sermayenin önemli unsurları arasında yer almaktadır. Verimlilik, istihdamın kalitesine de bağlı bir sonuçtur. İstihdamın kalitesini etkileyen faktörlerin bir bölümü ise eğitimle ilgilidir (Doğan, 2012: 233). Kişilerin bilgi, beceri ve donanım kazanmasında önemli olan eğitim, özelliklede yükseköğretim beşeri sermayeyi etkileyen en önemli unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Günümüzde ekonomik büyüme ve kalkınma teknolojik gelişmişliğe bağlı olmaktadır. Teknoloji geliştirme ve teknolojinin üretim sürecinde kullanımı, ülkenin sahip olduğu beşeri sermaye ile yakından ilişkilidir; daha eğitilmiş ve deneyimli işgücü daha hızlı teknolojik ilerleme sağlayabilmektedir

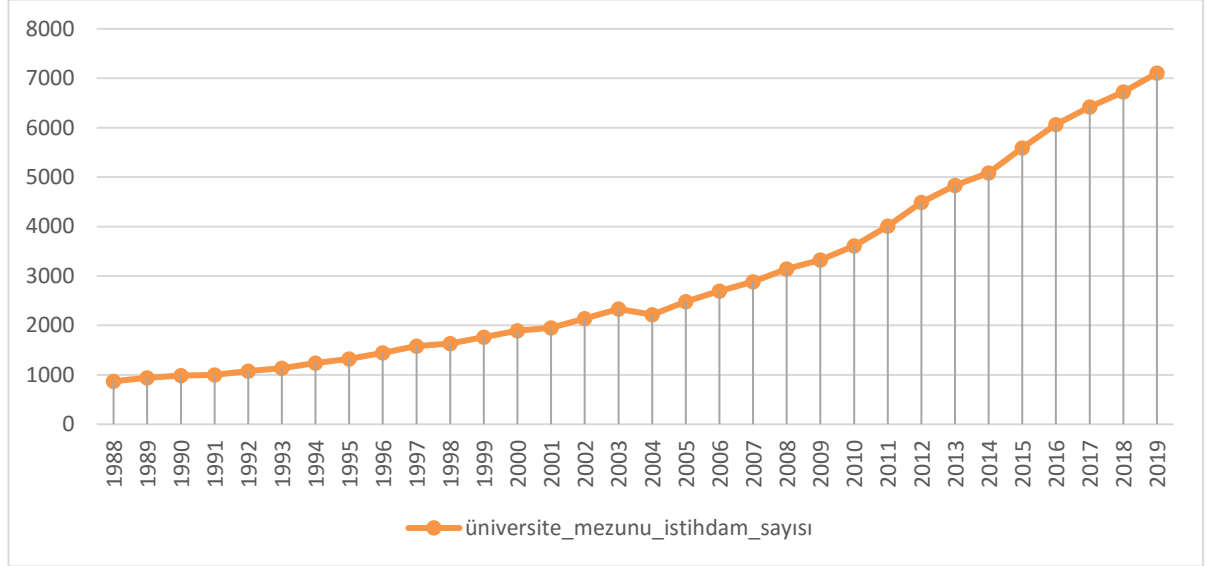
(Yıldırım ve Karaman, 1999: 569). Ayrıca Yüksek eğitim düzeyine sahip çalışanların üretime doğrudan katkısının yanı sıra nitelikli işgücü sinerjisi ile dolaylı katkılarını da göz ardı etmemek gerekir. Nitelikli iş gücü göreceli olarak düşük eğitim seviyesindeki çalışanların üretim yeteneklerinin gelişimini sağlamaktadırlar (Erdoğan ve Yıldırım, 2009:12).

Eren ve Ceritoğlu (2013), çalışmalarında üniversite mezunları sayısının artmasının ve üniversite mezunlarının istihdamının artmasının hanehalkı tasarrufları üzerindeki etkilerini araştırmıştır, 2010-2050 yıllarında üniversite mezunu istihdamının artmasının hanehalkı tasarrufları üzerinde pozitif etkisinin olduğunu öngörmüşlerdir. OECD (2004) tarafından yayınlanan “Education at a Glance” raporunda hızlı ve köklü bir değişikliğe uğrayan ekonomik yapıda teknolojinin önem kazandığının, ülkelerin rekabet edebilmesinde işgücününün eğitim düzeyinin önemli olduğunu belirtmiştir. Lucas (1988) tarafından geliştirilen ve beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini gösteren modelde, istidam değişkeni de yer almaktadır. Lucas’ a göre, beşeri sermayesi fazla olan ülkeler az olan ülkelere daha hızlı bir ekonomik büyüme gösterecektir. Beşeri sermayenin en önemli unsuru eğitimidir ve eğitilmiş insanlar aldıkları bilgileri eğitim sürecine aktararak, çalışma şartlarına ve yeni teknolojilere daha kolay uyum sağlayarak üretimde artan getiriye mümkün kılmaktadır (Atik, 2006: 47). Lin (2003), büyüme ile istihdam edilen kişi başına düşen eğitim yılının arasındaki ilişkiyi incelemiş, istihdam edilen kişilerin eğitim yılı arttıkça ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğunu tespit etmiştir.

Şekil 18’de Türkiye’deki üniversite mezunu istihdamı sayısı gösterilmektedir. Üniversite mezunu istihdamı sayısı yıllar içinde artan bir trend göstermektedir, üniversite mezun istihdamındaki artış beşeri sermaye gücünü ve verimliliği arttırmakta, ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemektedir. Grafik genel olarak artan bir trend göstermesine rağmen 2004 yılında azalma olduğu görülmektedir. 2004 yılı TÜİK sektörel büyüme verileri incelendiğinde önceki yıllarda gerileme gösteren tarım sektörünün 2004 yılında artması ile tarım sektöründeki istihdam artış göstermiştir (Kalkınma Bakanlığı, 2015). Ayrıca 2001 yılındaki krizden etkilenen inşaat gibi sektörler 2004 yılında artış göstermiştir. Ekonomideki yapısal dönüşüm sürecinde bazı sektörler küçülürken bazı sektörler büyümüş ve bu durum istihdamın da sektörel dağılımını etkilemiştir (Devlet Planlama Teşkilatı, 2007: 27). Tarım vb. sektörlerde kullanılan iş gücü yükseköğrenim gerektirmediği için, yükseköğrenim mezunu istihdamı azalmıştır.

Yükseköğrenim mezunu istihdamı arttıkça beşeri sermayenin gücü ve verimliliği de artacaktır. Üniversite mezunu istihdamın artması beşeri sermayeyi olumlu etkilemesi beklenmektedir.

Şekil 18: Türkiye’de Üniversite Mezun İstihdamı

Kaynak: TÜİK

6. Yayımlanan makale sayısı

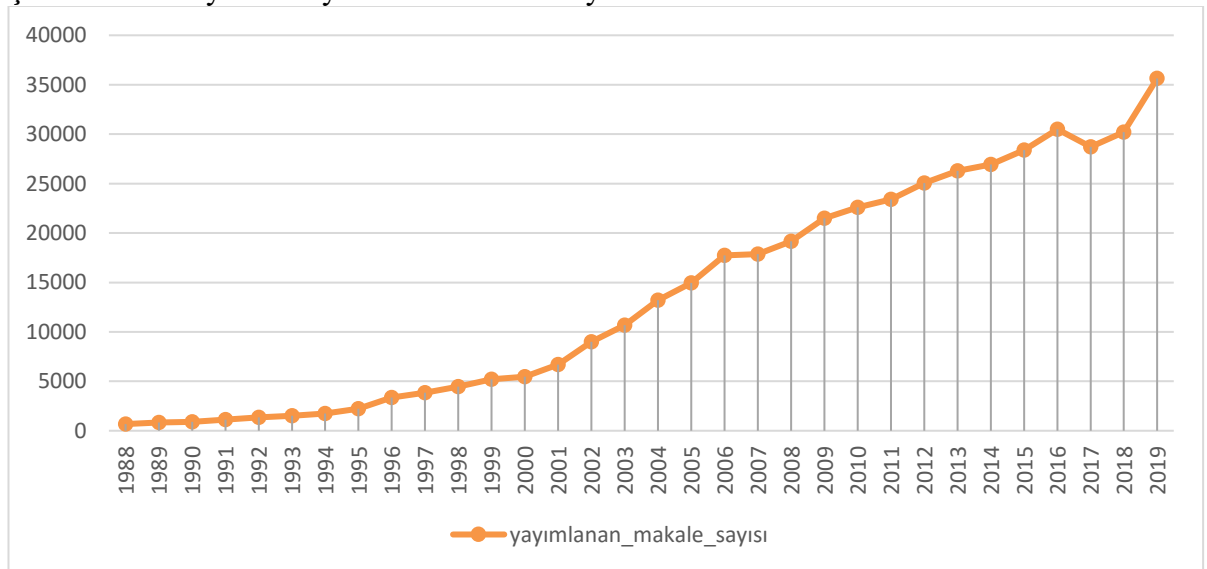
Beşeri sermayeyi güçlü kılan unsurlardan biri olan eğitim, ülkenin gelişmesi için gerekli olan sosyal, fen vb. bilimlerde akademik donanıma sahip bireylerin yetişmesini sağlamaktadır. Akademik alanda yetişen bireyler alanlarında yaptıkları bilimsel çalışmalar ile ülkenin gelişmesine fayda sağlamaktadır. Bu yüzden akademik çalışmaların yayımlandığı yer olan bilimsel dergiler önemli bir rol üstlenmektedirler. Türkiye’de bilimsel dergilere verilen önem ve derginin niteliği hızlı bir değişim göstermektedir. Son yıllarda, bilimsel dergilerde yayımlanan makalelerin, akademik yükselmede önemli bir yer tutmasına yönelik düzenlemeler sonucunda, bu dergilerin yapılarında, zaman içerisinde onların olgunlaşma süreçlerine bağımlı olarak oluşması beklenen, niteliksel değişimlerin hızlanmasına ve kapsamca derinleşmesine neden olmuştur (Kozak, 2003: 147).

Bilimsel araştırmalar özellikle gelişmekte olan ülkeler için büyük önem arz etmektedir. Ülke profilini anlamada ve sorunlara çözüm bulmada yapılan bilimsel araştırmalara bakılması gerekmektedir. Birçok araştırmacı bilimsel dergilerin bibliyometrik profillerini çıkararak dergide yayımlanan bilimsel çalışmaları sayılarına, konularına, yazarlarına vs. göre tasnif etmiş yapılan akademik çalışmaların üzerinde

durduğu konuları belirlemiştir. Yapılan bilimsel çalışmaların fazla olması beşeri sermayeyi güçlendirecek ve ekonominin gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Türkiye’deki yıllık bilimsel dergilerde yayımlanan makale sayısı Şekil 19’da gösterilmektedir. Veriler TÜİK ve WOS’dan elde edilmektedir. Ayrıca SJR’de (tüm ülkelerin yayımlanan akademik makale sayısının gösterildiği bir veri bankası) 1996-2019 yılları arasında ülkelerde yayımlanan akademik makale sayılarına göre yapılan sıralamada Türkiye OECD ülkelerin içinde 15. Sırada yer alırken, Dünya’da 20. Sırada yer almaktadır. Yıllık yayımlanan makale sayısı genel itibariyle artan bir eğilim göstermektedir. 2017 yılındaki azalmanın başlıca nedeni akademik kadroda yaşanan azalmadır. 2017 yılından sonra üniversite sayısındaki ve akademik kadrolardaki artış akademik makale sayısında artış sağlamaktadır. Yayımlanan makale sayısındaki artış akademik çalışmaların arttığını göstermektedir. Akademik çalışmalar ülkenin sosyal, ekonomik vb. alanlarında durum değerlendirmesi yaparak ülkenin bu alanlardaki durumunu göstermekte, ayrıca eksikliklerin çözümü için önerilerde bulunmaktadır. Bu yüzden akademik çalışmaların artması ülkenin gelişmesinde önemli rol oynamaktadır. Akademik personel sayısı ülkedeki eğitime ve araştırmaya verilen önemi göstermektedir. Akademik kadronun etkin ve yetkin olduğunu ise yapılan çalışma sayısı ile gözlemleyebiliriz. Yayımlanan makale sayısı, eğitilmiş kişilerin ülkenin gelişimi için sosyal, ekonomik vb. alanlarda yaptığı çalışmaları göstermekte, yayımlanan makale sayısındaki artış beşeri sermayeyi güçlendirmektedir.

Şekil 19: Türkiye’de Yayımlanan Makale Sayısı

Kaynak: TÜİK ve WOS veri sistemlerinden derlenmiştir

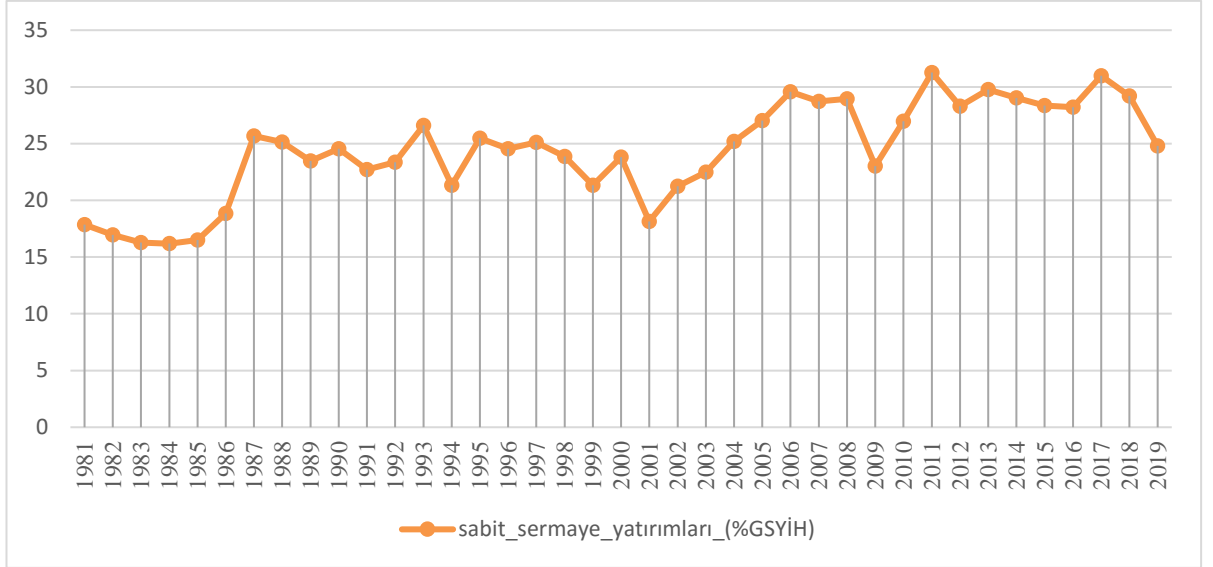
2.3. Fiziki Sermaye Değişkeni

Klasik iktisadi görüşe göre ekonomik büyümeyi açıklayan en önemli unsur ekonomilerin sahip oldukları fiziki sermaye birikimidir (Şahbaz, 2014: 1). Fiziksel sermaye, üretim sürecinde uzun yıllar kullanılabilen makine, teçhizat, bina gibi öğelerden oluşmaktadır (Sungur, 2017: 202). Fiziksel sermaye hesaplanırken genellikle sabit sermaye yatırımları değişkeni kullanılmaktadır. Sabit sermaye yatırımları mal ve hizmet üretim kapasitesini arttırmak için belli dönem içinde yapılan sermaye yatırımlarıdır. Gayri safi sabit sermaye yatırımları; tarım, madencilik, imalat, enerji, ulaştırma, turizm, konut, eğitim ve sağlık yatırımlarını kapsamaktadır (T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı, 2020). Coşkun (1989) bir malın sabit sermaye yatırımı olabilmesi için; üretici birimlerinin mülkiyetinde olması gerektiğini, üretim sürecinde kullanılması gerektiğini, en az bir yıldır kullanılıyor olması gerektiğini ve üretilmiş olması gerektiğini belirtmiştir. Ekonomik istikrar sabit sermaye yatırımlarını belirleyen önemli unsurlardandır. Ekonomik istikrarın olduğu ülkelerde sabit sermaye yatırımlarının fazla olması beklenmektedir.

Birçok çalışmada fiziki sermayeyi belirlemek için sabit sermaye yatırımlarından yararlanılmaktadır. Literatür incelendiğinde yapılan çalışmalarda ağırlıklı olarak sabit sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Altıntaş ve Çetintaş (2011), beşeri sermaye, sabit sermaye, ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş, sabit sermaye yatırımlarını fiziksel sermayeyi hesaplamak için kullanmıştır. Altıntaş ve Çetintaş (2010), 1970-2007 yılları arası ekonomik büyüme ile beşeri sermaye ve sabit sermaye ilişkisini incelemiş, değişkenleri arası uzun dönemli ilişki olduğu ve beşeri sermayenin sabit sermayeyi desteklediği sonucuna ulaşılmıştır. Çakmak ve Gümüş (2005), 1960-2002 yılları arası Türkiye’de fiziki ve beşeri sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiş, fiziki sermaye değişkeni olarak sabit sermaye yatırımlarını kullanmıştır. Yaptıkları analiz sonucunda fiziki sermaye ve beşeri sermayenin büyümeyi pozitif olarak etkilediği gözlemlenmiştir. Sabit sermaye ve ekonomik büyüme arasında çift yönlü nedenselliğe rastlanmıştır. Berber (2001), Demir vd. (2005), Serel ve Masatçı (2005), Bayraktutan ve Arslan (2008), Arısoy (2011), Ateş (2013), Şahbaz (2014) ve Bhattacharya vd. (2016) ekonomik büyüme ve sabit sermaye yatırımları arasında pozitif ilişki olduğunu belirtmiştir.

Türkiye'deki gayri safi sabit sermaye oluşumunun (% GSYİH) yıllar içindeki değişimi Şekil 20'de gösterilmektedir. Sabit sermaye yatırımları 1980 sonrası dönemde Türkiye ekonomisinin başlıca yatırım faaliyetlerinden biri olmuştur (Bayraktutan ve Arslan, 2008: 7). Döviz kurundaki belirsizlikler yatırımları olumsuz yönde etkilemektedir, döviz kurundaki belirsizlikler arttıkça yatırımların düşmesi beklenmektedir. 1989 yılında sermaye hareketlerinin serbest bırakılması ile TL reel olarak değerlendirilmeye başlamış ve faiz oranlar yükselmiştir (Çelikel Danışoğlu, 2007: 6). Yükselen faiz oranları sabit sermaye yatırımlarında düşüşe sebep olmuştur. 1994 yılında Türk Lirasının Amerikan Doları karşısında devalüe edilmesi ve Körfez krizi sabit sermaye yatırımlarında düşüş yaşanmıştır. 1994 yılından sonra uygulanmaya başlayan istikrar programı ve IMF ile yapılan stand-by anlaşması yatırımları 1995 yılından itibaren arttırmıştır. 1997 yılında yaşanan Asya krizinden Türkiye'de etkilenmiş sabit sermaye yatırımlarında düşüş başlamıştır ayrıca 1999 yılında yaşanan Gölcük depremi ile ekonomik sıkıntılar daha da artmış ve yatırımlarda iyice düşüş yaşanmıştır. 1999 yılından sonra reel faiz oranları düşmeye başlamıştır, faizlerin düşmesi sabit sermaye yatırımlarını arttırmıştır. Fakat 2000 yılı sonunda yaşanan faiz artışı ve 2001 yılında yaşanan kriz ile yatırımlar tekrar düşmeye başlamıştır. 2002 yılından sonra ekonomide toparlanma sürecine girilmesiyle sabit sermaye yatırımlarında tekrar artış görülmüştür. 2007 yılında yaşana ABD kaynaklı ekonomik kriz Türkiye'deki sabit sermaye yatırımlarının düşmesine neden olmuştur. 2010 yılında ekonomide toparlanma başlayana kadar krizin etkileri devam etmiştir. 2016 yılında dövizdeki belirsizlikler, darbe girişimi ekonomide daralmaya neden olmuştur ve sabit sermaye yatırımlarında azalma görülmektedir. 2018 yılında yaşanmaya başlanan ve hala etkileri devam eden döviz ve borç krizi, fiziki sermaye yatırımlarında azalmaya sebep olmaktadır. Fiziksel sermayeyi temsil eden gayri safi sabit sermaye oluşumu ekonomik büyüme ile doğrudan ilişkilidir ve ekonomiyi pozitif yönde etkilemesi beklenmektedir.

Şekil 20: Türkiye’de Sabit Sermaye Yatırımları (% GSYİH)

Kaynak: WorldBank (data.worldbank.org/country/turkey)

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE SOSYAL, BEŞERİ VE FİZİKİ SERMAYE İLE EKONOMİK BÜYÜME ARASINDAKİ İLİŞKİLERİN EKONOMETRİK ANALİZİ

3.1. Sosyal Sermaye ve Beşeri Sermaye Endeksinin Hesaplanması

Bu bölümde sosyal sermaye ve beşeri sermayenin göstergesi olarak kullanılan değişkenlerden Temel Bileşenler Analizi yöntemiyle Türkiye için sosyal sermaye endeksi ve beşeri sermaye endeksi hesaplanması amaçlanmaktadır. Literatürde endeks oluşturmak için farklı yöntemler bulunmaktadır. En çok kullanılan yöntemler; standardizasyon yöntemi, varyasyon katsayısı yöntemi ve temel bileşenler analizi yöntemidir. Standardizasyon yönteminde endeks, değişkenlerin standart sapmalarının ortalaması alınarak oluşturulmaktadır. Varyasyon katsayısı yönteminde endeks, bir değişkenin varyasyon katsayısının diğer değişkenlerin toplam varyasyon katsayısına oranlanarak elde edilir. En yaygın kullanılan yöntem olan temel bileşenler analizi yönteminde ise endeks, her değişkenin ortalaması 0 ve standart sapması 1 olan değişkene dönüştürülerek standartlaştırma işlemi yapılması ile oluşturulur. Yapılan analizlerde değişken sayısının fazla olması durumlarında genellikle temel bileşenler analizi yöntemi kullanılmaktadır. Sosyal sermaye ve beşeri sermayeyi belirlemek için kullanılan değişken sayısının çokluğu sebebiyle tez çalışmasında da endeks hesaplamada temel bileşenler analizi kullanılmıştır.

3.1.1. Temel Bileşenler Analizi Metodolojisi

Çok değişkenli bir uzayda çalışan araştırmacıların analizlerinde kullandıkları değişkenlerin sayıca çokluğu ve bununla birlikte birimlerinin de farklılık göstermesi varyansı büyük değişkenin ağırlığının da büyük olmasına ve sonuçların hatalı çıkmasına neden olmakta, değişkenlerin birbiriyle ilişkili olması ise değerlendirme ve yorumu güçleştirmektedir. Temel bileşenler analizi bu zorluğun giderilmesi için oluşturulmuştur, değişken sayısını azaltmayı mümkün kılan bu teknik, çok değişkenli analizin en eski ve en çok kullanılan tekniğidir. 1901 yılında Karl Pearson tarafından bulunan analiz tekniki, Hotelling (1933) tarafından geliştirilmiştir. Temel bileşenler analizi, kabaca, çok sayıdaki özelliklerin belli bir nitelik yönünden özetlenmesi ve ortak nitelik ve biçimlerden soyutlama yapabilmeyi mümkün kılmaktır (Dinçer, 2003: 31). Analizin amacı birbiri ile ilişkili değişkenleri, bilgi kaybına uğramaksızın ve değişkenlerin kendi içindeki değişimleri koruyarak boyut azaltmak, bilgi özünün ortaya

çıkmasını sağlamaktır. TBA sayesinde araştırmacı değişkenlere isteğine göre ağırlık veremez böylece daha objektif sonuçlar elde edilir. TBA değişkenlerin bileşmelerini diğer bir deyişle temel bileşenlerini oluşturur, değişkenleri daha az boyuta indirgeyen işlem veri kümesini basitleştirmek için kullanılır, bu işlem değişkenler arası bağımlılığı ortadan kaldırarak çoklu doğrusal bağlantı problemini engellemekte, ayrıca elde edilen sonuçlar araştırmacılar tarafından istatistiki testlerde kullanılabilmekte ve sonuçlar üzerinde yorum yapabilme gücünü arttırmaktadır.

Temel bileşenler analizi; bir değişkenler setinin varyans-kovaryans yapısını, bu değişkenlerin doğrusal birleşimleri vasıtasıyla açıklayarak, veri indirgemesi ve yorumlamasını sağlayan, çok değişkenli bir istatistik tekniğidir (Dinçer, 2003: 33). Temel bileşenler analizinin matematiksel açıklamasının yapılmasında Johson ve Wiechern (1982); Dinçer, Özaslan ve Kavasoglu (2003); Ersungur, Kızıltan ve Polat (2007); Tüysüz (2011); Gökçe (2014); Şengöz ve Özdemir (2016)'den yararlanılmıştır. Bu istatistiki analiz yönteminde ölçüm sayısı n olan p adet değişkenden; varyans kaybı olmadan, doğrusal k ($k \leq p$) tane yeni değişkene/bileşene dönüştürülür. Dönüştürülen değişkenlerin bileşenleri varyansı büyük olandan küçük olana doğru sıralanır. Toplam değişkenlik p değişkeninin tümü ile açıklanırken, değişkenliğin önemli bir kısmının k bileşeniyle açıklandığı durumlarda ise k bileşeni p değişkenini temsilen kullanılabilir. Temel bileşenler analizi hesaplama yaparken kullanılan değişkenlerin sayısal değerlerinden aritmetik ortalamalarını çıkarır ve elde edilen sonucu değişkenin standart sapmasına böler, böylece ölçütleri farklı olan değişkenlerin ortalaması 0, varyansı 1 olarak standartlaştırılır. Analiz p tane değişkeni ($X_1, X_2, X_3, \dots, X_p$) standartlaştırarak p tane vektör ($Z_1, Z_2, Z_3, \dots, Z_p$) haline getirir daha sonra ise p tane doğrusal bileşeni oluşturur (Denklem 3.1);

$$PC_{p \times n} = (a_{p \times n})^t Z_{p \times n}$$

$$PC_1 = (a_1)^t Z = a_{11}Z_1 + a_{21}Z_2 + \dots + a_{p1}Z_p$$

$$PC_2 = (a_2)^t Z = a_{12}Z_1 + a_{22}Z_2 + \dots + a_{p2}Z_p$$

$$PC_3 = (a_3)^t Z = a_{13}Z_1 + a_{23}Z_2 + \dots + a_{p3}Z_p$$

.....

$$PC_p = (a_p)^t Z = a_{1p}Z_1 + a_{2p}Z_2 + \dots + a_{pp}Z_p \quad (3.1)$$

Denklem 3.1’de, $PC_1, PC_2, PC_3, \dots, PC_p$ temel bileşenleri göstermektedir. Bu denklemlerde a_{pp} ise her bir temel bileşenin hangi değişken ile hangi oranda ilişkilendirildiğini gösterir (Gökçe, 2014: 60). Yani a_{p1} birinci temel bileşende birinci değişkenin ağırlığını verir. Temel bileşen yükü, temel bileşenlerin değişkenlere varyans katkısını gösteren ağırlıklardır. Temel bileşenler dik seçileceğinden, temel bileşen yükleri, değişkenler ile temel bileşenler arasındaki korelasyon katsayısıyla orantılıdır (Dinçer, Özaslan ve Kavasoglu, 2003: 34).

Temel Bileşenlerin varyansları ve kovaryansları Denklem 3.2 ve 3.3’te yer almaktadır;

$$\text{Var}(PC_i) = \text{Var}((a_i)'Z) = (a_i)'S a_i = (a_i)'R a_i \quad (3.2)$$

$$\text{Cov}(PC_i, PC_k) = (a_i)'S a_k = (a_i)'R a_k \quad (3.3)$$

$$i = 1, 2, \dots, p \quad k = 1, 2, \dots, p$$

Varyans ve kovaryans formüllerindeki S standartlaştırılmış veri matrisini, R standartlaştırılmış veri matrisinin korelasyonunu ifade etmektedir. Standartlaştırılmış veri matrisi kullanıldığı için veri matrisi korelasyon matrisine eşittir ($R=S$).

Değişkenlerin toplam varyansı, temel bileşenlerin toplam varyansına eşittir (Denklem 3.4);

$$s_1 + s_2 + \dots + s_p = \sum_{i=1}^p \text{Var}(z_i) = \lambda_1 + \lambda_2 + \dots + \lambda_p = \sum_{i=1}^p \text{Var}(PC_i) \quad (3.4)$$

λ , korelasyon matrisinin öz değerini göstermektedir. Bu formülden hareketle Denklem 3.5 yazılır ki burada;

$$k\text{'inci temel bileşenin açıkladığı değişkenlik oranı} = \frac{\lambda_k}{\lambda_1 + \lambda_2 + \dots + \lambda_p} \quad k= 1, 2, \dots, p \quad (3.5)$$

şeklindedir. İstatistiki uygulama veya yorumlama için kullanılacak temel bileşenler toplam sistem varyansını en fazla açıklayacak şekilde seçilmelidir. Birinci temel bileşen (PC_1) toplam varyansı açıklama gücü en yüksek olan bileşendir, açıklama gücü diğer bileşenlerde giderek düşer ve her bileşen birbirinden bağımsızdır. Uygulamalarda birkaç temel bileşen, toplam değişkenliğin %80’inden büyük bir oranını açıklayabiliyorsa, bu bileşenler büyük bir bilgi kaybına neden olmaksızın orijinal p değişkenin yerini alabilir. Sosyal içerikli araştırmalarda bu oran daha düşüktür. Ayrıca, değeri 1’den küçük olan

öz değerlere karşılık gelen temel bileşenler, istatistiksel olarak önemsiz bilgi taşıdıklarından değerlendirme dışı bırakılırlar (Ersungur, Kızıltan ve Polat, 2007: 59).

Toplam varyansı en fazla açıklayan birinci temel bileşen Denklem 3,6'da gösterilmektedir;

$$PC_1 = a_{11}Z_1 + a_{12}Z_2 + \dots + a_{p1}Z_p \quad (3.6)$$

Denklem 3.7'de a_1 vektörü varyansı maksimum olacak şekilde belirlenir.

$$\text{MaxVar}(PC_1) = (a_1)^t R a_1 \quad (3.7)$$

3.1.2. Sosyal Sermaye Endeksinin Oluşturulması

Çalışmada Türkiye'nin sosyal sermayesini yansıttığı düşünülen 13 değişken 1988-2019 dönemi için yıllık olarak ele alınmıştır. Değişkenlere ait veriler TÜİK, World Bank, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, YÖK ve Vakıflar Genel Müdürlüğünden derlenmiştir. Endeks Temel Bileşenler Analizi yöntemiyle SPSS 22 programı kullanılarak oluşturulmuştur.

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) örneklem yeterliliği ölçüsü, kısmi korelasyon katsayılarının büyüklükleri ile gözlenen korelasyon katsayıları büyüklükleri karşılaştırmak için kullanılan bir tekniktir (Tüysüz, 2011:101). KMO testi değişkenlerin analize uygunluk derecesini ölçmektedir. KMO değeri Denklem 3,8'deki formül ile hesaplanmaktadır;

$$KMO = \frac{\sum_i \sum_j r_{ij}^2}{\sum_i \sum_j r_{ij}^2 + \sum_i \sum_j a_{ij}^2} \quad i \neq j \quad (3.8)$$

Değişkenlerin analizde kullanılabilmesi için KMO değerinin %60'den (0.60) büyük olması gerekmektedir, test sonucu %60'den küçük olduğu durumlarda daha fazla verinin toplanması gerekir, değer 1'e yaklaştıkça yeterlilik yükselir. KMO test sonucunun;

- $1,00 \geq KMO \geq 0,90$ aralığında olması verilerin “mükemmel” derecede,
- $0,90 > KMO \geq 0,80$ aralığında olması “iyi” derecede,
- $0,80 > KMO \geq 0,70$ aralığında olması “orta düzeyde”,
- $0,70 > KMO \geq 0,60$ aralığında olması “zayıf düzeyde” ve
- $0,60 > KMO$ veri setinin uygun olmadığını göstermektedir.

Bartlett Küresellik Testi, analiz için kullanılan değişkenlerin birbiriyle ilişkisini, değişkenler arası korelasyonun derecesini gösteren testtir. Değişkenler arasındaki

ilişkinin yüksek olması analizde çoklu doğrusal bağlantı sorununa yol açmakta ve elde edilen sonuçları etkilemektedir. Bartlett testi korelasyon matrisinin birim matrise eşit olma durumunu gösteren testtir, aynı zamanda korelasyon matrisinin anlamlılığını da test eder. Bartlett küresellik testi ki-kare istatistiğidir ve Denklem 3.9'daki formül ile elde edilir.

$$X^2 = - \left[(N - 1) - \left(\frac{2k+5}{6} \right) \right] \ln|R| \quad (3.9)$$

Formülde;

X^2 : Bartlett testinden elde edilen değer,

N : Örneklem genişliği,

k : Madde sayısıdır

$|R|$: Verilerden elde edilen korelasyon matrisinin determinantıdır, aynı zamanda genelleştirilmiş varyansı da vermektedir.

Ki-kare test istatistiği için elde edilen serbestlik derecesi ise;

s.d. = $\binom{k}{2} = k(k - 1)/2$ formülü ile bulunur.

Test sonucunda p değerinin 0.05 den küçük olması; $H_0: R= I$ (Korelasyon matrisi ile birim matris arasında fark yoktur. Değişkenler arasındaki ilişkiler önemsizdir.) hipotezinin reddedilmesini ve değişkenlerin analiz için uygun olduğunu ifade eder.

Tablo 3'te KMO ve Bartlett küresellik testi sonuçları gösterilmektedir. KMO test sonucu 0,819 (%82) bulunmuştur, bulunan değer 0,50/=0,60'ın üzerinde olup, değişkenlerin korelasyonları diğer değişkenler tarafından 'iyi' açıklandığı ve veri setinin analize uygun olduğunu göstermektedir. Bartlett testi sonuçları ise, ki-kare değerinin ($X^2_{(253)} = 905,000$) anlamlı olduğu ve p değeri (sig. = 0,000) $\leq 0,05$ olduğu için, H_0 hipotezinin reddedildiğini, değişkenler arası ilişki olduğunu ve korelasyon matrisinin birim matrizen farklı olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: Sosyal Sermaye Endeksi KMO ve Bartlett Küresellik Testi Sonuçları

KMO and Bartlett's Test		
Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Değeri		,819
Bartlett'in Küresellik Testi	Yaklaşık Ki Kare Değeri	905,000
	Serbestlik Derecesi	78
	Anlamlılık Seviyesi (Sig.)	,000

Tablo 4'te verilen anti-imağ matrisi kullanılan değişkenleri anlamlı olup olmadığını göstermektedir. Anti-imağ matrisinin korelasyon kısmında yer alan çapraz ilişki katsayısının 0,5'in üzerinde olması gerekmektedir. Çapraz ilişki katsayısı değişkenlerin sağ üstünde (a) bulunan değerleridir. Endekste kullanılan değişkenlerin tümünün çapraz ilişki katsayıları 0,50'den büyüktür, değişkenler anlamlıdır ve analize uygundur.

Tablo 4: Sosyal Sermaye Endeksi Anti-İmağ Matrisi

	H.S	L.S	Kült.	Gzte	Cep	Ş.N	Y.T.	V.S.	E.S.	B.S.	İNT.	İŞSZ	ÜNİ	
Anti İmağ Kovaryans	Hükümlü sayısı	,038	-,016	,010	,021	-,005	,001	,025	-,002	,012	-,005	-,004	,017	-,005
	Lisanslı Spor. S.	-,016	,059	-,008	,006	,001	-,001	,013	,003	-,010	,011	,001	-,023	,000
	Kltr Etk. Katıl.	,010	-,008	,012	-,002	-,003	,001	,013	-,003	,006	-,006	,000	,009	-,004
	Gzte ve Drğ. S.	,021	,006	-,002	,050	-,005	,000	,010	,004	,004	,004	-,003	,011	-,002
	Cep Tel. Kul.	-,005	,001	-,003	-,005	,005	-,002	-,009	,004	-,002	,003	-,001	,000	,003
	Şehir Nüf.	,001	-,001	,001	,000	-,002	,001	,003	-,002	-,001	-,002	,001	-,002	-,001
	Yerli Turist S.	,025	,013	,013	,010	-,009	,003	,063	-,008	-,006	-,005	,002	,009	-,009
	Vakıf Say.	-,002	,003	-,003	,004	,004	-,002	-,008	,008	,006	,006	-,005	,006	,003
	Evlilik Say.	,012	-,010	,006	,004	-,002	-,001	-,006	,006	,044	,003	-,017	,017	,002
	Boşanma Say.	-,005	,011	-,006	,004	,003	-,002	-,005	,006	,003	,020	-,009	-,010	,003
	İntihar	-,004	,001	,000	-,003	-,001	,001	,002	-,005	-,017	-,009	,014	-,003	-,001
	İşsiz Kişi	,017	-,023	,009	,011	,000	-,002	,009	,006	,017	-,010	-,003	,049	-,003
	Üniversite Oku.	-,005	,000	-,004	-,002	,003	-,001	-,009	,003	,002	,003	-,001	-,003	,003
Anti İmağ Korelasyon	Hükümlü sayısı	,810^a	-,335	,480	,484	-,387	,148	,510	-,098	,284	-,175	-,195	,396	-,511
	Lisanslı Spor. S.	-,335	,911^a	-,312	,113	,062	-,079	,217	,142	-,190	,309	,040	-,433	,012
	Kltr Etk. Katıl.	,480	-,312	,834^a	-,082	-,452	,315	,473	-,274	,240	-,411	-,032	,365	-,653
	Gzte ve Drğ. S.	,484	,113	-,082	,927^a	-,301	-,074	,182	,222	,076	,124	-,119	,230	-,137
	Cep Tel. Kul.	-,387	,062	-,452	-,301	,780^a	-,814	-,489	,705	-,109	,265	-,074	-,007	,786
	Şehir Nüf.	,148	-,079	,315	-,074	-,814	,768^a	,360	-,947	-,222	-,415	,237	-,289	-,812
	Yerli Turist S.	,510	,217	,473	,182	-,489	,360	,808^a	-,334	-,122	-,140	,067	,167	-,713
	Vakıf Say.	-,098	,142	-,274	,222	,705	-,947	-,334	,696^a	,318	,481	-,431	,298	,734
	Evlilik Say.	,284	-,190	,240	,076	-,109	-,222	-,122	,318	,847^a	,117	-,675	,359	,175
	Boşanma Say.	-,175	,309	-,411	,124	,265	-,415	-,140	,481	,117	,863^a	-,556	-,311	,423
	İntihar	-,195	,040	-,032	-,119	-,074	,237	,067	-,431	-,675	-,556	,885^a	-,109	-,180
	İşsiz Kişi	,396	-,433	,365	,230	-,007	-,289	,167	,298	,359	-,311	-,109	,892^a	-,003
	Üniversite Oku	-,511	,012	-,653	-,137	,786	-,812	-,713	,734	,175	,423	-,180	-,003	,725^a

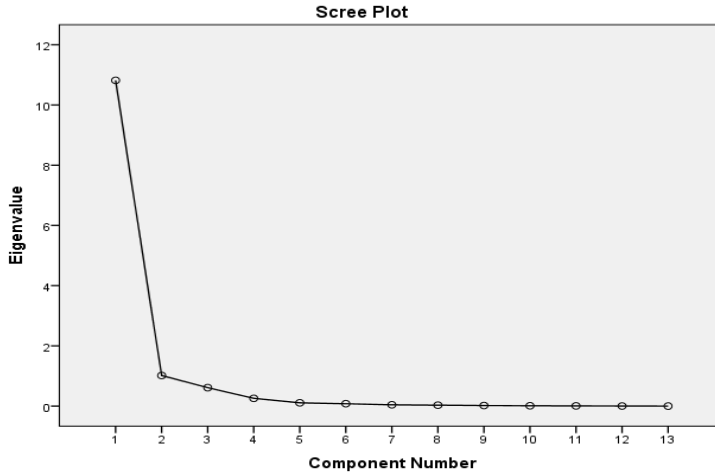
Açıklanan toplam varyans dağılımları, oluşturulan temel bileşen sayısını, öz değerlerini ve bu bileşenlerin toplam varyansın yüzde kaçını açıkladığını göstermektedir. Tablo 5'te sosyal sermaye endeksi oluşturmak için kullanılan değişkenler ile yapılan analiz sonucu hesaplanan temel bileşenlerin açıklanan toplam varyans dağılımları gösterilmektedir. Sosyal sermaye endeksini belirlemek için kullanılacak bileşen sayısını belirlemek için Tablo 5'te öz değerler/toplam kolonunda $\frac{\sum_{i=1}^n \lambda_i}{p} \geq 0,80$ koşulunu

sağlayan λ (özdeğer) sayısına ya da öz değerler/toplam kolonunda 1'den büyük λ sayısına bakılmaktadır (Ersungur, Kızıltan ve Polat, 2007). Tablo 5'te 13 temel bileşenden 2'sinin öz değeri 1'den büyüktür ve birinci temel bileşen toplam varyansın %81'ini, ikinci temel bileşen ise toplam varyansın %8'ini açıklamaktadır. Birinci temel bileşen toplam analizin %80'ninden fazlasını açıkladığı için sosyal sermaye endeksi oluşturulmasında birinci temel bileşenin kullanılması yeterli olacaktır. Birinci temel bileşenin açıklama oranı (%81) temel bileşenler analizinde 'iyi' olarak nitelendirilmektedir.

Tablo 5: Sosyal Sermaye Endeksi Açıklanan Toplam Varyans Dağılımları

Bileşen	Özdeğerler			Seçilen Faktörlerin Yük Kareleri		
	Toplam	% Varyans	Birikimli %	Toplam	% Varyans	Birikimli %
1	10,535	81,037	81,037	10,535	81,037	81,037
2	1,153	8,868	89,905	1,153	8,868	89,905
3	,590	4,538	94,443			
4	,364	2,800	97,243			
5	,110	,849	98,092			
6	,095	,734	98,826			
7	,062	,477	99,302			
8	,039	,302	99,604			
9	,019	,143	99,747			
10	,018	,137	99,884			
11	,009	,071	99,955			
12	,005	,040	99,996			
13	,001	,004	100,000			

Scree (yamaç) grafiği bileşenlerin öz değerlerinin (eigen değeri) gösterildiği grafiğdir. Şekil 21'deki analizin scree grafiği incelendiğinde değişkenlerin tamamının birinci temel bileşende yüksek öz değere sahip olduğu görülmektedir.

Şekil 21: Sosyal Sermaye Endeksi Scree (Yamaç) Grafiği

Varyans-kovaryans matrisi iki temel bileşen arasındaki ilişkiyi göstermektedir. Tablo 6’da yer alan varyans-kovaryans matrisinin sıfır olduğu görülmektedir. Yani, birbiriyle ilişkili olan değişkenler aynı grupta toplanmış, değişkenler arasındaki bağımlılık yapısı ortadan kalkmıştır (Ersungur, Kızıltan, Polat, 2007:62).

Tablo 6: Sosyal Sermaye Endeksi Kovaryans Matrisi

Bileşen	1	2
1	1,000	,000
2	,000	1,000

Temel bileşenler yük matrisi, değişkenlerin hangi temel bileşen üzerinde ne kadar ağırlığı olduğunu ve bu ağırlığın yönünü gösterir, pozitif değer almış değişkenler temel bileşen ile aynı yönlü, negatif değer almış değişkenler ise temel bileşen ile zıt yönlü bir ilişkiye sahiptir. Tablo 7’de 13 değişkenin temel bileşenlerdeki ağırlıklar ve ağırlıkların yönleri verilmektedir. Tablo incelendiğinde on üç değişkenin hepsinin birinci bileşenle aynı yönlü ilişkisi olduğu görülmüştür. İkinci temel bileşende ise, bir değişkenin açıklanmadığı, beş değişkenin zıt yönlü, yedi değişkenin aynı yönlü ilişkisi olduğu görülmektedir. Değişkenlerin ağırlıklarının birinci temel bileşende daha fazla olduğu, bu yüzden bütün değişkenlerin birinci temel bileşende açıklandığı söylenebilir. Ayrıca sosyal sermaye düzeyi üzerinde en fazla ağırlığa sahip değişkenler şehir nüfusu, cep telefonu kullanıcı sayısı ve boşanma sayısıdır. Birinci temel bileşende kullanılan değişkenlerin ağırlıklarının fazla olması, bileşenin toplam varyansı açıklama oranının %80’in üzerinde olması nedeniyle, sosyal sermaye endeksi olarak birinci temel bileşen kullanılabilir.

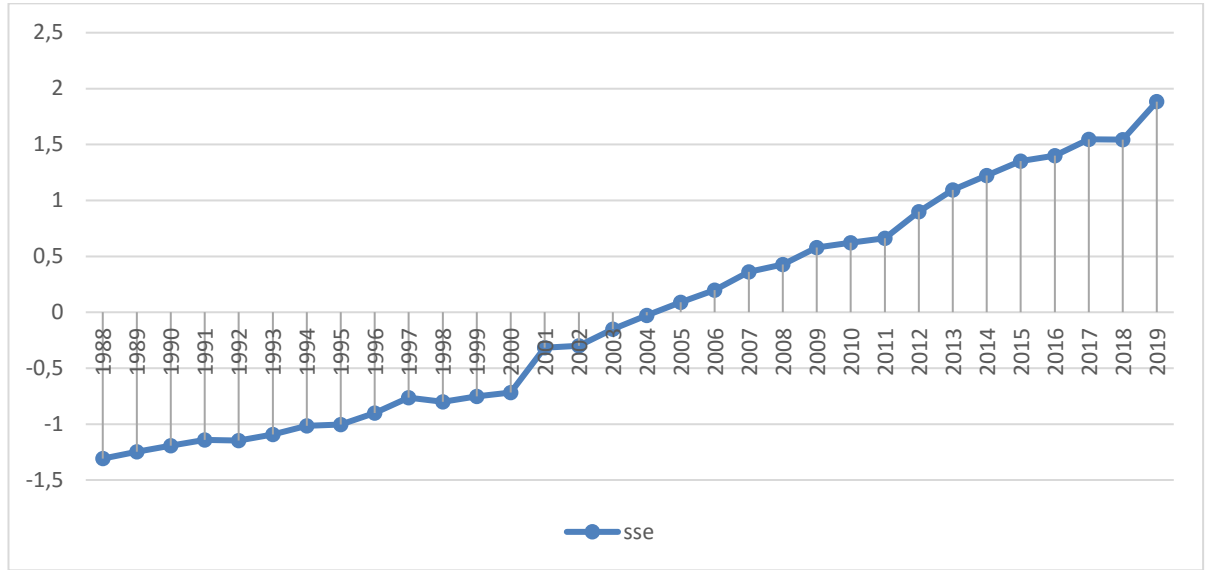
Tablo 7: Sosyal Sermaye Endeksi Temel Bileşenler Yük Matrisi

Değişkenler	Bileşen	
	1	2
sehir_nüfusu	,993	
cep_telefonu_kullanıcı_sayısı	,976	,129
boşanma_sayısı	,966	,103
kültürel_etkinliklere_katılım_sayısı	,954	-,201
üniversite_okuyan_kişi_sayısı	,952	-,242
intihar_eden_kişi_sayısı	,950	,230
yerli_turist_sayısı	,855	,250
işsiz_kişi_sayısı	,920	-,189
Lisanslı_sporcu_sayısı	,815	-,530
gazete_dergi_sayısı	,853	,133
Hükümlü_sayısı	,845	-,433
vakıf_sayısı	,829	,197
evlilik_sayısı	,756	,592

3.1.2.1. Sosyal Sermaye Endeksi ve Türkiye’de Sosyal Sermaye

Şekil 22’de Türkiye’de 1988–2019 yılları arasında 13 değişken kullanılarak oluşturulan sosyal sermaye endeksi gösterilmektedir. Endeks, 1988 yılından 2004 yılına kadar negatif değere sahip olmasına rağmen giderek artan bir trend göstermektedir. 2004 yılından sonra ise artan trend devam etmekte olup endeks pozitif değerler almaya başlamıştır.

2001 kriziyle birlikte intihar eden kişi sayısında, boşanma sayısında ve işsiz sayısında yükselmelerin olması endeks değerinde de kırılmaların olmasına neden olmaktadır. Aynı şekilde 2008 krizi sonrasındaki işsiz sayısındaki artışlar, 2011 yılında yaşanan krizinin etkisiyle 2012 yılındaki intihar eden kişi, hükümlü ve tutuklu sayısındaki artış, 2016 yılındaki darbe kalkışmasının hükümlü ve tutuklu sayısında ortaya çıkardığı artış ve 2019 yılındaki lisanslı sporcu sayısı ile işsiz sayısındaki artış endeks değerlerinde kırılmalara neden olmuştur. Endeks değerinde kriz dönemlerinde kırılmalar yaşansa da yıllar içerisinde yükseliş trendini korumuştur. Bu durum Türkiye’de sosyal sermayenin yıllar içinde arttığını göstermektedir.

Şekil 22: Hesaplanan Sosyal Sermaye Endeksi

Türkiye'nin sosyal sermaye düzeyi yıllar içinde artan bir eğilim göstermektedir, fakat sosyal sermaye düzeyinin artıp artmaması kadar sosyal sermayenin türü de önem arz etmektedir. Türkiye üzerinde yapılan anketler ve araştırmalar incelendiğinde, bağlayıcı sosyal sermayenin daha yüksek olduğu görülmektedir. Bağlayıcı sosyal sermayede kişiler, aile, akrabalar ve komşu gibi yakın çevreyle ilişkileri güçlü olmakla birlikte tanımadıkları kişilerle aralarına mesafe koymaktadır. Güçlü aile ve akrabalık bağları Türkiye'de ekonomik hayatta da kendisini göstermektedir. E.Y. (Ernst & Young) Türkiye'de aile şirketlerini ele aldığı araştırmasında, Türkiye'de faaliyet gösteren şirketlerin yaklaşık %95'inin aile şirketi olduğunu belirtmektedir (E.Y., 2020: 7).

Avrupa Yaşam ve Çalışma Vakfı (Eurofound) tarafından Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi 2012 Türkiye Raporu ve 2016 yılı anket sonuçları Türkiye'de bağlayıcı sosyal sermayenin varlığını kanıtlamaktadır. Sayısız anket (örneğin, Dünya Değer Anketi, Avrupa Değerler Çalışması ve Avrupa Sosyal Anketi), Türk toplumunda ailenin açık ara en çok güven duyulan kurum olduğu gerçeğini kanıtlamaktadır (Avrupa Yaşam ve Çalışma Vakfı, 2012: 61). 2016 yılı anket sonuçlarında nüfusun büyük bir çoğunluğu aile ve akrabalarıyla yüz yüze veya telefon/internet aracılığıyla sıklıkla görüşmekte olduğu görülmektedir. Özellikle teknolojinin son yıllarda hayatımıza daha çok dahil olmasıyla ailelerinden uzakta oturan kişilerin bile aile ve akrabaları ile iletişimi artmakta ve sosyal ağları güçlenmektedir. Gönüllülük ve sosyal katılıma bakıldığında

%10 civarında olduğu görülmekte, toplumun aile dışında sosyalleşmediği görülmektedir.

Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi (2012), Türkiye’de sosyal etkinliklere (spor yapmak, dernek faaliyetleri vb.) katılımın Avrupa ortalamasından düşük olduğunu, aile ile geçirilen zamanın fazla olmasının bu duruma neden olabileceği belirtilmektedir. Türkiye’de yardıma, paraya vb. ihtiyaç duyulduğunda büyük bir çoğunluk ailesine ve akrabalarına başvurmaktadır. Ayrıca önemli miktarda kişi iş arama sürecinde de ailesine ve akrabalarına danışmakta, onlardan yardım istemektedir, bu sayının Avrupa ortalamasının üstünde olduğu görülmektedir. Siyasi katılım oranını incelendiğinde, Avrupa ortalamasının altında kaldığı görülmektedir. Toplumda sendika, parti ve toplumsal hareketlere katılım oldukça düşük olduğu görülmektedir. İnsanlara duyulan güven, Türkiye’de beklenmedik şekilde düşük çıkmıştır; bu oran geleneksel olarak yakın ve güçlü aile bağlarına sahip bir ülkede karşılanması beklenmeyecek kadar düşüktür. Türkiye’de grup içi (aile, komşular ve kişisel olarak tanınan insanlar arasında) güven yüksek iken, grup dışı (ilk kez tanışılan, başka dinden, başka ulustan olan insanlara) güven düşüktür. (Avrupa Yaşam ve Çalışma Vakfı, 2012: 67). Ayrıca toplumda büyük bir çoğunluk etnik ve ırksal farklılıkların gerilimlere sebep olduğunu belirtmekte, dolayısıyla ülkede farklı bireyler ile birlik ve beraberliğin tam olarak sağlanamadığı gözlemlenmektedir. Türkiye’de görülen sosyal sermaye düzeyindeki büyümenin kaynağı aile arasında grup içinde artan sosyal ağlar, güven ve normlardan kaynaklanmaktadır. Aile içindeki güven düzeyinin yüksek olması fakat aile dışındakilere güvenin çok az olması, başka etnik kökenderiler ve yabancılar ile kaynaşmaması, toplumsal faaliyetlere katılmaması ülkede bağlayıcı sosyal sermaye olduğunu ispat etmektedir.

Dünya Değerler Anketi 2012 Türkiye raporu incelendiğinde Türkiye’de bağlayıcı sosyal sermaye görüldüğü söylenebilmektedir. Ankette “insanların çoğuna güvenilebilir mi?” sorusuna, ankete katılanların %12’si evet cevabını vermiştir. Tanımadığı kişilere de güven duymayı içeren “genel güven” olarak adlandırılan unsur sosyal sermaye düzeyini ve türünü belirlemede önemli olmaktadır. Türkiye’de yakın akraba ve tanıdıklarına güven yüksekken, tanımadığına karşı güven duymamak, temkinle yaklaşmak bağlayıcı sosyal sermayenin varlığını göstermektedir. Anket sonuçları incelendiğinde Türkiye’de tanımadığı kişilere duyulan güvenin (ahlaki güven) oldukça düşük olduğu, sadece tanıdığı kişilere duyulan güvenin (stratejik güven) hakim

olduğu görülmektedir. Güven düzeyini verilen cevaplara göre bölgesel olarak da ele alan raporda, tanımadığı kişilere güven en fazla İç Anadolu'da olurken, Ege bölgesi güven düzeyinin en düşük olduğu bölge olmaktadır. Türkiye'de mutluluk üzerine sorulan sorularda, ülkenin genel olarak mutlu olduğu görülmekte, mutluluk oranı kriz dönemlerine bağlı olarak değişim gösterebilmektedir. Etnik gruplara bakıldığında ise Türkiye'de 100 kişiden 10'unun kendini etnik azınlık grubuna dahil hissettiğini belirtmektedir. Ülkede milliyetçilik yapıp yapılmadığına dair sorulan sorulara verilen cevaplar ele alındığında; işe alımda Türklere ayrıcalığın fazla yapılmadığı, Avrupa ortalamasında olduğu gözlemlenirken, halkın büyük bir çoğunluğu (%91) Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı olmaktan memnun olduğunu ve (%75) ülkesi için gerekirse savaşaacağını belirtmektedir. Türkiye'de toplum ülkesini sever ve sahip çıkarken, dışarıdan gelen yabancıya iş verme konusunda ayrımcılık yapmamaktadır. Toplumsal ayrımcılık ve farklı olanı dışlama hususunda sorulan sorulara verilen cevaplar incelendiğinde toplumda farklı olanların benimsenmediği ve istenmediği görülmektedir. Türkiye'de ankete katılanların %35'i başka ırktan komşusunun olması istememektedir. Farklı ırkın yanı sıra farklı dini inanışa ve farklı cinsel yönelimlere sahip kişiler de komşu olarak istenilmemektedir. Özellikle cinsel yönelimi farklı olan kişilerin %87 oranında komşu olarak istenilmediği, daha sonra çok içki içen, AIDS hastalığı olan ve farklı inanışa sahip olanlar gelmektedir. Türkiye'de siyasal katılımın genellikle oy kullanmakla sınırlı kaldığı, toplumun dilekçe yazmak, boykot ve gösteri yürüyüşlerine katılmak gibi faaliyetlerden kaçındığı gözlemlenmektedir. Toplumun büyük bir çoğunluğu ülkenin yönetiminin demokratik olduğunu düşünmektedir. Dünya Değerler Anketi Türkiye sonuçları ve değerlendirmesi incelendiğinde Türkiye'de bağlayıcı sosyal sermayenin olduğu görülmektedir.

3.1.3. Beşeri Sermaye Endeksinin Oluşturulması

Çalışmada ülkenin sosyal sermayesini yansıttığı düşünülen 1988-2017 yılları arasında, 6 değişken yıllık olarak ele alınmıştır. Değişkenler TÜİK, WOS (Web of Science), World Bank, YÖK ve Türk Patent ve Marka Kurumu'ndan derlenmiştir. Endeks Temel Bileşenler Analizi yöntemiyle SPSS 22 programı kullanılarak oluşturulmuştur. Çalışmanın bu kısmında beşeri sermaye için temel bileşenler analizinin sonuçlarının yorumları yapılacaktır.

Tablo 8'de KMO ve Bartlett küresellik testi sonuçları verilmektedir. KMO testi sonucu 0,800'dür, bulunan değer 0,80 ile 0,90 arasında olduğu için değişkenlerin

korelasyonları diğer değişkenler tarafından ‘iyi’ açıklandığını ve veri setinin analize uygun olduğunu söylenebilmektedir. Bartlett testi sonuçlarına bakıldığında ise p (sig.) değerinin 0,000 olduğunu görüyoruz, yani H_0 reddedilir, değişkenler arası ilişki olduğu ve korelasyon matrisinin birim matristen farklı olduğunu görülmektedir.

Tablo 8: Beşeri Sermaye Endeksi KMO ve Bartlett Küresellik Testi Sonuçları

Kaiser-Meyer-Olkin (KMO) Örneklem Uygunluğu Değeri		,800
Bartlett’in Küresellik Testi	Yaklaşık Ki Kare Değeri	451,514
	Serbestlik Derecesi	15
	Anlamlılık Seviyesi (Sig.)	,000

Tablo 9’da verilen anti-ımağ matrisindeki sonuçlara bakıldığında değişkenlerin tümünün çapraz ilişki katsayıları (üstünde ‘^a’ bulunan değerlerin) 0,50’den büyüktür. Bu sonuçlar değişkenlerin anlamlı ve analize uygun olduğunu göstermektedir.

Tablo 9: Beşeri Sermaye Endeksi Anti-İmağ Matrisi

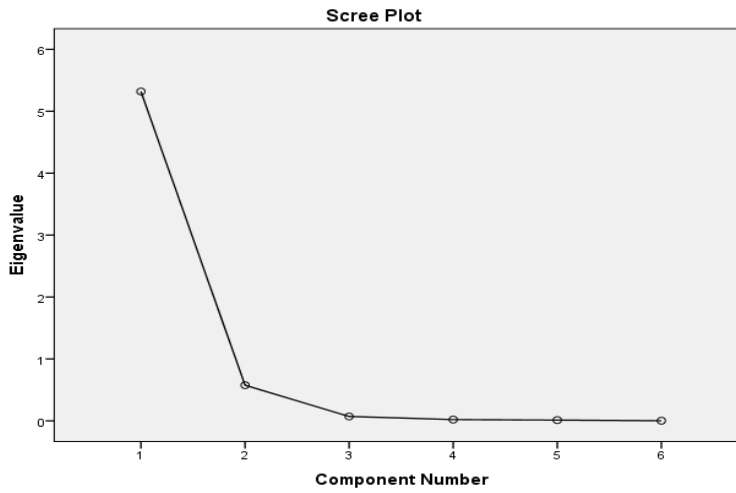
		yaşam	bebk_ölm	yaym_mak	üni dip	patent	üni m ist
Anti İmağ Kovaryans	doğumda_beklenen_yaşam_süresi	,030	,033	-,017	-,001	,008	-,002
	bebek_ölümleri	,033	,194	-,002	-,011	-,019	,009
	yayımlanan_makale_sayısı	-,017	-,002	,028	-,004	-,005	,002
	üniversite_diploması_alan_kişi_say.	-,001	-,011	-,004	,006	,003	-,004
	alınan_patent_sayısı	,008	-,019	-,005	,003	,012	-,005
	üniversite mezunu istihdam sayısı	-,002	,009	,002	-,004	-,005	,003
Anti İmağ Korelasyon	doğumda_beklenen_yaşam_süresi	,839 ^a	,432	-,612	-,085	,403	-,207
	bebek_ölümleri	,432	,806 ^a	-,028	-,301	-,393	,368
	yayımlanan_makale_sayısı	-,612	-,028	,879 ^a	-,276	-,292	,192
	üniversite_diploması_alan_kişi_say.	-,085	-,301	-,276	,813 ^a	,389	-,797
	alınan_patent_sayısı	,403	-,393	-,292	,389	,751 ^a	-,829
	üniversite mezunu istihdam sayısı	-,207	,368	,192	-,797	-,829	,730 ^a

Açıklanan toplam varyans dağılımlarını gösteren Tablo 10 incelendiğinde, altı temel bileşen içinde öz değeri 1’den büyük tek bileşeni birinci temel bileşen olduğu ve toplam varyansın %88’ini açıkladığı görülmektedir. Beşeri sermaye endeksi için birinci temel bileşenin kullanılması yeterli olacaktır. Birinci temel bileşenin açıklama oranı (%88) temel bileşenler analizinde ‘iyi’ olarak nitelendirilen bir orandır.

Tablo 10: Beşeri Sermaye Endeksi Açıklanan Toplam Varyans Dağılımları

Bileşen	Özdeğerler			Seçilen Faktörlerin Yük Kareleri		
	Toplam	% Varyans	Birikimli %	Toplam	% Varyans	Birikimli %
1	5,319	88,651	88,651	5,319	88,651	88,651
2	,576	9,594	98,244			
3	,071	1,180	99,425			
4	,021	,342	99,766			
5	,012	,199	99,966			
6	,002	,034	100,000			

Şekil 23'deki analizin scree grafiği incelendiğinde oluşturulan altı temel bileşenin içinde, değişkenlerin tamamının birinci temel bileşende yüksek öz değere sahip olduğu görülmektedir.

Şekil 23: Beşeri Sermaye Endeksi Temel Bileşenler Analizi Scree (Yamaç) Grafiği

Temel bileşenlerin varyans-kovaryan matrisi (Tablo 11) incelendiğinde matrisin sıfır olduğu, değişkenler arası bağımlılığın olmadığı ve birbiriyle ilişkili değişkenlerin ise aynı grupta toplandığı görülmektedir.

Tablo 11: Beşeri Sermaye Endeksi Kovaryans Matrisi

Bileşen	1
1	1,000

Tablo 12'de altı değişkenin temel bileşendeki ağırlıklar ve ağırlıkların yönleri verilmektedir. Tablo incelendiğinde altı değişkenin beşinin birinci bileşenle aynı yönlü ilişkisi, bir değişkenin ise zıt yönlü ilişkisi olduğu görülmüştür. Değişkenlerin ağırlıklarının birinci temel bileşende daha fazla olduğu, bu yüzden bütün değişkenlerin birinci temel bileşende açıklandığı söylenebilir. Ayrıca beşeri sermaye düzeyi üzerinde

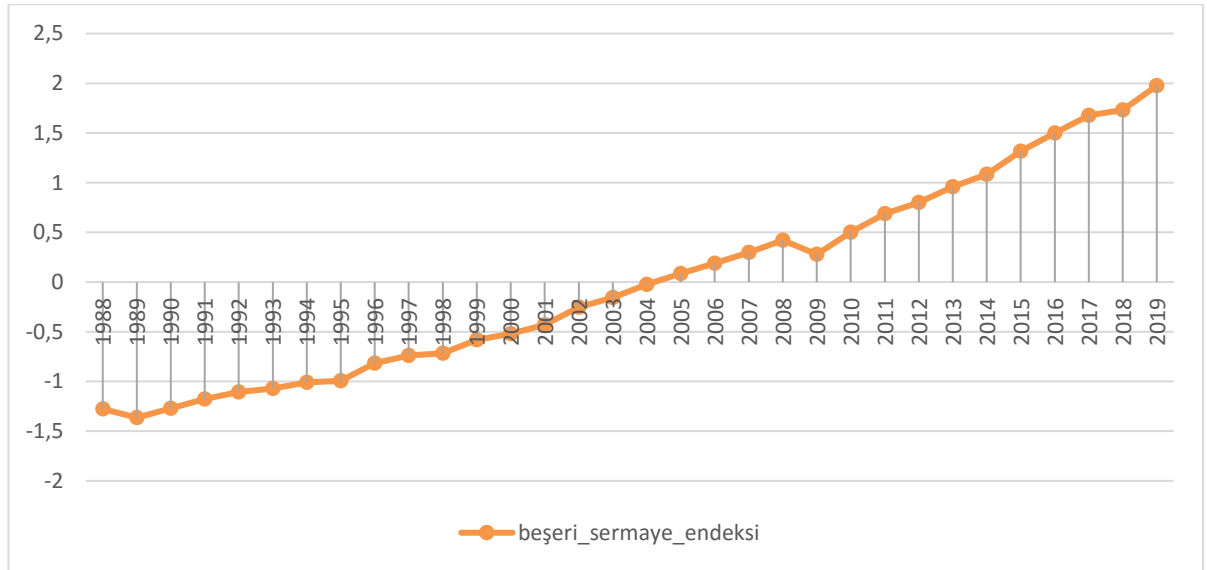
en fazla ağırlığa sahip değişkenler üniversite diplomasına sahip kişi sayısı, yayımlanan makale sayısı ve üniversite mezunu istihdam sayısı yer almaktadır. Birinci temel bileşende kullanılan değişkenlerin ağırlıklarının fazla olması, bileşenin toplam varyansı açıklama oranının %80'in üzerinde olması nedeniyle, beşeri sermaye endeksi olarak birinci temel bileşen kullanılabilir.

Tablo 12: Beşeri Sermaye Endeksi Temel Bileşenler Yük Matrisi

	Bileşen
	1
üniversite_diploması_alan_kişi_sayısı	,986
yayımlanan_makale_sayısı	,986
üniversite_mezunu_istihdam_sayısı	,982
doğumda_beklenen_yaşam_süresi	,971
alınan_patent_sayısı	,937
bebek_ölümleri	-,767

3.1.3.1. Beşeri Sermaye Endeksi ve Türkiye’de Beşeri Sermaye

Şekil 24’te Türkiye’de 1988–2019 yılları arasında 6 değişken kullanılarak oluşturulan beşeri sermaye endeksi gösterilmektedir. Endeks 1988 yılından 2004 yılına kadar negatif değere sahip olmasına rağmen giderek artan bir trend göstermektedir. 2004 yılından sonra da artan trend devam etmekte olup endeks pozitif değerler almaktadır. Bebek ölümleri ile zıt yönlü ilişkiye sahip olan endekste 1989, 1996 ve 2009 yıllarındaki kırılmalarda artan bebek ölümlerinin etkili olduğu söylenebilir. 2019 yılındaki artışta ise yayımlanan makale sayısı ve alınan patent sayısındaki artışlar etkili olmaktadır. Endeks değerlerinde kırılmalar yaşansa da yıllar içerisinde artmakta ve bu durum Türkiye’de beşeri sermayenin yıllar içinde arttığını göstermektedir. Yani Türkiye’de eğitim, sağlık ve işgücünün niteliğinin yıllar içinde artış eğilimi taşıdığını ifade etmek mümkündür.

Şekil 24: Hesaplanan Beşeri Sermaye Endeksi

Ülkelerin beşeri sermayelerinin hesaplanmasında veya karşılaştırılmasında literatürde genellikle İnsani Gelişmişlik Endeksi'nden yararlanıldığı görülmektedir. 2020'de yayınlanan Türkiye için İnsani Gelişmişlik Raporu'na göre; araştırmaya dahil olan 189 ülke içinden Türkiye 54.sırada yer almakta ve 0,820 İnsani Gelişmişlik Endeksi değerine sahip olmaktadır. UNDP (2020), Türkiye'nin İGE değerini 1990 yılına (0,583) kıyasla %40'ın üzerinde bir artış göstermektedir. Ayrıca doğumda beklenen yaşam süresi, ortalama eğitim süresi ve beklenen öğrenim sürelerinde de artış olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye'nin beşeri sermaye düzeyinde Dünya'daki yerine bakıldığında yüksek insani gelişmişlik düzeyine sahip ülkelerin düzey ortalamasının altında kaldığı, fakat Avrupa-Orta Asya ülkeleri ve gelişmişlik seviyesinin benzer olduğu ülkeler ile kıyaslandığında beşeri sermaye düzeyinin daha yüksek olduğu görülmektedir. UNDP tarafından oluşturulan Tablo 13'te Türkiye'nin Azerbaycan, Sırbistan, çok yüksek İGE sahip ülkelerin, Avrupa ve Orta Asya ülkelerinin ortalaması ile kıyaslaması verilmektedir. Sağlık alanındaki gelişmişlik düzeyi çok yüksek İGE'sine sahip ülkelere yaklaşırken, Avrupa ve Orta Asya ülkelerini geçmektedir. Eğitim alanında ise beklenen öğrenim süresinin yüksek olmasına rağmen, ortalama öğrenim süresinde kıyaslandığı ülkeler arasında en düşük seviyeye sahip olmaktadır. Türkiye'nin beşeri sermayesinde artış olmasına rağmen eğitim alanında geride kaldığı görülmektedir. Beşeri sermayenin güçlü olması için eğitime verilen önemin artması gerekmektedir.

Tablo 13: Türkiye'nin 2019 İGE ve Bileşen Göstergelerinin Seçilmiş Ülkeler ve Ülke Gruplarıyla Karşılaştırılması

	İGE değeri	İGE Sıralaması	Doğuşta Beklenen Yaşam süresi	Beklenen Öğrenim Süresi	Ortalama Öğrenim Süresi	Kişi başına GSMH (SGP 2017 ABD Doları)
Türkiye	0,820	54	77,7	16,6	8,1	27.701
Azerbaycan	0,756	88	73,0	12,9	10,6	13.784
Sırbistan	0,806	64	76,0	14,7	11,2	17.192
Avrupa ve Orta Asya	0,791	-	74,4	14,7	10,4	17.939
Çok yüksek İGE	0,898	-	79,6	16,3	12,2	44.566

Kaynak: UNDP

Türkiye'nin 2019'da İGE değeri 0,820 oldu. Ancak insani gelişmede eşitsizlik farkı düştüğünde, Türkiye'nin değeri boyut endekslerinin dağılımındaki eşitsizliğe bağlı olarak %16,7'lik bir kayıpla 0,683'e düşmektedir (UNDP, 2020: 6). Tablo 14'te ele alınan ülkeler içinde eşitsizlik yüzünden endeks değerinde en çok kayıp yaşayan ülke Türkiye'dir. İnsani eşitsizliğinin ve eğitim eşitsizliğinin büyük bir farkla en fazla olan Türkiye'de gelir eşitsizliğinin de yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Buradan hareketle Türkiye'de beşeri sermayenin gelişmesi için eşitsizliklerin azaltılmasının zorunluluk arz ettiği söylenebilir.

Tablo 14: Türkiye'nin 2019 EUİGE**'Sinin Seçilmiş Ülkeler ve Ülke Gruplarıyla Karşılaştırılması

	EUİGE değeri	Toplam Kayıp (%)	İnsani Eşitsizlik Katsayısı (%)	Doğuşta Beklenen Yaşam süresinde eşitsizlik	Eğitimde Eşitsizlik (%)	Gelir Eşitsizliği (%)
Türkiye	0,683	16,7	16,5	9,0	16,5	24,1
Azerbaycan	0,684	9,5	9,4	13,9	5,3	8,9
Sırbistan	0,705	12,5	12,1	4,9	7,5	24,0
Avrupa ve Orta Asya	0,697	11,9	11,7	9,7	8,2	17,2
Çok yüksek İGE	0,800	10,9	10,7	5,2	6,4	20,4

*EUİGE (Eşitsizliğe Uyarlanmış İnsani Gelişim Endeksi)

Kaynak: UNDP

3.2. Türkiye’de Sosyal Sermaye, Beşeri Sermaye ve Fiziki Sermaye İle Ekonomik Büyüme İlişkisinin Analizi

Tez çalışmasının bu bölümünde Türkiye’de sosyal sermaye, beşeri sermaye ve fiziki sermaye ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiler incelenmektedir. Analiz yöntemi olarak ARDL Eşbütünleşme Analizi yöntemi kullanılmaktadır. Sosyal, beşeri ve fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin incelenmesinin yanı sıra sosyal, beşeri ve fiziki sermayenin ayrı ayrı bağımlı değişken olarak ele alındığı farklı modeller oluşturularak yapılan analizler ile ekonomik büyüme, sosyal sermaye, beşeri sermaye ve fiziki sermaye arasındaki ilişkiler farklı açılardan incelenmektedir.

3.2.1. Veri Seti ve Değişkenler

Türkiye’de sosyal sermaye, beşeri sermaye, fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkilerin analizinde kullanılan değişkenlerden sosyal sermaye endeksi ve beşeri sermaye endeksi bu tez çalışmasının önceki bölümünde temel bileşenler analizi yöntemiyle hesaplanmıştır. Diğer değişkenler ise fiziki sermayeyi temsil eden sabit sermaye yatırımları ve ekonomik büyümeyi temsil eden kişi başına düşen GSYH’daki artış oranıdır.

Sosyal sermaye endeksinin oluşturulmasında kullanılan değişkenlere ait verilerin TÜİK, World Bank, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gençlik ve Spor Bakanlığı, YÖK ve Vakıflar Genel Müdürlüğü’nden; beşeri sermaye endeksinin oluşturulmasında kullanılan değişkenlere ait verilerin ise TÜİK, WOS (Web of Science), World Bank, YÖK ve Türk Patent ve Marka Kurumu’ndan derlendiğinden önceki bölümde bahsedilmiştir. Fiziki sermayenin göstergesi olarak analizde kullanılan sabit sermaye yatırımlarının GSYH’ya oranı ve ekonomik büyümeyi temsilen kullanılan kişi başına düşen GSYH’nın büyüme oranı değişkenlerine ait veriler World Bank’dan elde edilmiştir. Sosyal ve beşeri sermaye değişkenleri endeks olduklarından ekonomik büyüme ve fiziki sermaye değişkenleri ise oran olarak dikkate alındığından düzey değerleri ile analize dahil edilmişlerdir.

3.2.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi Metodolojisi

Ekonometrik analizler iktisadi araştırmalarda önemli bir yer kaplamaktadır. Zaman serileri ile yapılan analizde serinin durağan olması analizin yapılabilmesi için gerekli olan şartlarındandır. Durağan olmayan serilerle yapılan analizler seriler arasındaki gerçek ilişkiyi yansıtmamakta, sahte regresyon problemine neden olmaktadır,

bu problem eşbütünleşme kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Engle-Granger yöntemi (1987) eşbütünleşme kavramını ekonometrik analize kazandırmıştır. Engle-Granger yaklaşımında, iki değişken arasındaki eşbütünleşme ilişkisi olup olmadığının belirlenmesi, tahmin edilen uzun dönem dengesinden elde edilen denge sapmasına bağlıdır (Sevültekin ve Çınar, 2017: 576). Johansen (1988, 1995) yaklaşımı ise kavramı geliştirip çoklu eşbütünleşme vektörlerinin ayrıştırılmasına izin vermiştir. Geleneksel eşbütünleşme yöntemleri incelendiğinde değişkenlerin gecikme (durağanlık) seviyelerinin aynı olması ve seçilen örneklemin büyük olması gerekmektedir. Durağanlık seviyelerinin farklı olması durumda ise seriler ile yapılan analizin sonuçları hatalı olmakta, gerçek ilişkiyi yansıtamamaktadır. Phillips ve Loretan (1991), eşbütünleşme ilişkisi için kullanılan geleneksel denklem yerine otoregresif dağıtılmış gecikme (ARDL) modelini kullanmayı önermişlerdir. Gecikmesi dağıtılmış otoregresif modeller veya gecikmesi dağıtılmış ardışık bağımlı modeller (Autoregressive Distributed Lag Models (ARDL)) klasik EKK yöntemi ile tahmin edilen, bağımlı ve bağımsız değişkenlerin gecikme değerinin gecikmiş değerlerini içeren regresyonlardır. ARDL modeli Peseran ve Shin (1999)'in çalışmalarıyla ün kazanmıştır (Kutlar, 2019: 122). ARDL modeli geleneksel eşbütünleşme modellerine göre daha kullanışlı bir analiz yöntemidir, bunun temel nedeni, serilerin durağanlaştırılmak için farklarının alınmasının sonucunda oluşan veri kaybını engellemesi ve farklı derecelerde durağan olan serilerin analizde birlikte kullanılabilmesini sağlamasıdır. ARDL modelinin daha kullanışlı yapan bu probleme çözüm sağlıyor olmasıdır. Ayrıca ARDL küçük veya sınırlı örnek kümeleri için oldukça etkilidir (Altuntaş, 2013: 273).

ARDL modelinin matematiksel açıklamasının yapılmasında; Sevürtekin ve Çınar (2017), Kutlar (2019), Samut (2016), İçen (2018)'den yararlanılmıştır.

Denklem 3.10'da gecikmesi dağıtılmış bir model gösterilmektedir:

$$y_t = a + \beta_0 x_t + \beta_0 x_{t-1} + \beta_0 x_{t-2} + \dots + \beta_s x_{t-s} + u_t \quad (3.10)$$

Denklem 3.11 ise genel bir ARDL modelini göstermektedir.

$$y_t = \mu + \sum_{i=1}^n a_i y_{t-i} + \sum_{i=0}^m \gamma_i x_{t-i} + u_t \quad (3.11)$$

Denklem 3.11'e eklenmesi gereken gecikme sayıları AIC, SIC ve LM kriterleri yardımıyla belirlenmektedir. y_t ve x_t 'nin durağan-durum düzeyleri y^* ve x^* ile ifade edilmektedir ve $y^* = \beta_0 + \beta_0 x^*$ 'dir. Durağan durum (steady-state) uzun dönem dengesinde değişkenler tüm zaman dönemleri için aynı değeri alacağı varsayılır. Diğer bir ifadeyle $y^* = y_t = y_{t-1} = y_{t-2} = \dots = y_{t-m}$ ve $x^* = x_t = x_{t-1} = x_{t-2} = \dots = x_{t-m}$ yazılabilir (Sevültekin ve Çınar, 2017: 576). Modelde uzun dönem çözümü için Denklem 3.12 kullanılmaktadır, formül oluşturulurken Denklem 3.11 kullanılmış ve y_t vb. yerine y^* ; x_t vb. yerine x^* kullanılmıştır.

$$y^* = \frac{\mu}{1-\sum a_i} + \frac{\sum y_i}{1-\sum a_i} x^* = \beta_0 + \beta_0 x^* \quad (3.12)$$

Denklem 3.12'de gösterilen uzun dönem denge ilişkisini daha açık şekilde ifadesi Denklem 3.13'te gösterilmektedir:

$$y^* = \frac{\mu}{1-a_1-a_2-\dots-a_n} + \frac{(y_1+y_2+\dots+y_m)}{1-a_1-a_2-\dots-a_n} x^* \quad (3.13)$$

Burada uzun dönem çözümünün yapılabilmesi $\sum_{i=1}^n a_i < 1$ olmasına bağlıdır. Eşbütünleşme vektörü ise $[1 - a^* - \beta^*]$ olarak tanımlanmaktadır (Sevültekin ve Çınar, 2017: 576). Analiz sonucunda, dengeden sapmayı gösteren kalıntılar ($\hat{\varepsilon}^*$) Denklem 3.14'teki gibi yazılabilir:

$$\hat{\varepsilon}^* = y^* - \hat{a}^* - \hat{\beta}^* x^* \quad (3.14)$$

ARDL modelinde kullanılan kısıtsız hata düzeltme modeli Denklem 3.15'te gösterilmektedir.

$$\Delta y_t = c_0 + c_1 t + \pi_{yy} y_{t-1} + \pi_{yxx} x_{t-1} + \sum_{i=1}^{p-1} \psi'_i \Delta z_{t-i} + \omega' \Delta x_t + u_t \quad (3.15)$$

Denklem 3.15'te yer alan;

- ' Δy_t ve Δx_t ', cari ve gecikmeli değerleri kısa dönem dinamiklerini,
- ' π_{yy} ve π_{yxx} ', uzun dönem parametrelerini,
- ' c_0 ', otonom parametreyi,
- ' t ', trend değişiklikleri temsil etmektedir.

ARDL sınır testi, seriler arasında eşbütünleşme olup olmadığını belirlemek için kullanılmaktadır. Sınır testi Denklem 3.16'da kurulan ARDL modeli ile yapılmaktadır.

$$\Delta y_t = \theta_0 + \sum_{i=1}^p \gamma_i \Delta y_{t-1} + \sum_{j=1}^k \sum_{i=0}^p \delta_{j,i} \Delta x_{j,t-1} + a_0 y_{t-1} + \sum_{j=1}^k a_j x_{j,t-1} + \varepsilon_t \quad (3.16)$$

Bu model, k tane x_j bağımsız değişkeni ve y bağımlı değişkeni üzerine kurulmuştur. Ayrıca; ' ε_t ' hata terimini, 'p' değişkenlerin gecikme uzunluğunu, ' θ_0 ' sabit terimi, ' $\gamma_i, \delta_{j,i}, a_0, a_j$ ' ilgili değişkenin katsayılarını göstermektedir (Samut, 2016:54).

Ele alınan değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisini belirlemek için F istatistiği ve sınır testi kullanılmaktadır. Pesaran vd. tarafından oluşturulan alt ve üst sınırlar dikkate alınmaktadır. Hesaplanan F istatistiği değeri alt sınır değerinden küçük olduğunda H_0 hipotezi (Denklem 3.17) reddedilemez, seriler arasında eşbütünleşme yoktur, değer alt ve üst sınır arasında yer alıyorsa seriler arasında eşbütünleşme olup olmadığı konusunda yorum yapılamaz, alt ve üst sınır arasında kalan bölge kararsız bölge olarak adlandırılmaktadır. Seriler arasında eşbütünleşmenin olması için hesaplanan F istatistik değerinin üst sınır değerinden yüksek olması gerekmektedir, bu durumda H_0 hipotezi (Denklem 3.17) reddedilmekte, H_1 (Denklem 3.18) hipotezi kabul edilmektedir. Uygulanan sınır testi Denklem 3.19'da gösterilmektedir:

$$H_0: a_0 = a_1 = \dots = a_k = 0 \quad (3.17)$$

$$H_1: a_0 \neq a_1 \neq \dots \neq a_k \neq 0 \quad (3.18)$$

$$\Delta y_t = - \sum_{i=1}^{p-1} \gamma_i^* \Delta y_{t-i} + \sum_{i=1}^k \sum_{i=0}^{g_j-1} \Delta x'_{j,t-1} \beta_{j,i}^* - p y_{t-1} - \alpha - \sum_{j=1}^k x'_{j,t-1} \delta_j + \varepsilon_t \quad (3.19)$$

Denklem 3.19'da y, bağımlı değişkeni; x, bağımsız değişkeni; ε , hata terimini; p, bağımlı değişkenin gecikmesini; α ise sabit terimi temsil etmektedir.

3.2.3. ARDL Eşbütünleşme Analizinin Uygulanması

Tez çalışmasının bu bölümünde öncelikle değişkenlerin durağan olup olmadıkları ve hangi seviyede durağan hale geldikleri tespit edilmektedir. Bu amaçla birim kök ve durağanlık testlerinden yararlanılmaktadır. Daha sonra ise ARDL Analiz sonuçları ve analizden elde edilen bulguların yorumlarına yer verilmektedir.

3.2.3.1. Birim Kök ve Durağanlık Testleri

Zaman serisi ile yapılan çalışmalarda serilerin durağan olması gerekmektedir. Durağanlık Gujarati tarafından “bir zaman serisi ortalamasıyla varyansı zaman içinde değişmeyen ve iki dönem arasındaki ortak varyansı bu ortak varyansın hesaplandığı döneme değil de yalnızca iki dönem arasındaki uzaklığa ya da açıklığa yahut gecikmeye bağlı olan olasılıklı bir süreç için durağandır.” olarak tanımlanmaktadır (Gujrati, 2012: 740). Serilerin durağanlık derecelerini belirlemek analizin güvenilirliği ve doğru analiz seçimi için önemlidir, durağan olmayan serilerde sahte regresyon problemi görülmektedir ki bu durum analiz sonuçlarının gerçek ilişkiyi yansıtmamasına neden olmaktadır. Çalışmada serilerin durağan olup olmadığını belirlemek ve durağanlık seviyelerini bulmak için Augmented Dickey Fuller (ADF) (1979) ve Phillips-Perron (PP) (1988) birim kök testleri kullanılmıştır. Kullanılan testlerde, H_0 hipotezi “seri durağan değildir (birim kök yoktur.)”, H_1 hipotezi ise “seri durağandır (birim kök vardır.)” varsayımına dayanmaktadır.

Değişkenlerin durağan olması için ADF ve PP birim kök testi sonuçlarının mutlak değerinin, MacKinnon (1996) kritik değerlerinin mutlak değerinden büyük olması ve prob değerinin 0,05'ten küçük olması gerekmektedir. Tablo 15'deki sonuçlar incelendiğinde Kişi Başına Düşen Gayri Safii Yurt İçi Hasılanın büyüme oranı düzey halinde %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde durağan ve birim köke sahip olduğu görülmektedir. Fiziki, beşeri ve sosyal sermayenin ise düzey halinde durağan olmadığı ancak birinci farkında durağan oldukları görülmektedir. Değişkenlerin durağanlıklarının farklı olması çalışmada ARDL eşbütünleşme analizi yönteminin kullanılmasının uygun olacağını göstermektedir.

Tablo 15: ADF ve PP Birim Kök Testi Sonuçları ve Mackinnon Kritik Değerleri

Değişkenler	ADF Testi		PP Testi	
	Düzye Hali / prob	Birinci Fark/ prob	Düzye Hali / prob	Birinci Fark/ prob
<i>GSYİH</i>	-5,872009 / 0,0000		-6,004165 / 0,0000	
<i>FSE</i>	-2,575744 / 0,1086	-8,325350 / 0,0000	-2,575744 / 0,1086	-8,325350 / 0,0000
<i>BSE</i>	2,702090 / 1,0000	-5,954646 / 0,0000	6,108079 / 1,0000	-5,916121 / 0,0000
<i>SSE</i>	2,052982 / 0,9998	-5,994550 / 0,0000	4,797249 / 1,0000	-5,994550 / 0,0000
MacKinnon kritik değerleri				
	Düzye Hali		Birinci Fark	
	ADF Testi	PP Testi	ADF Testi	PP Testi
%1 anlamlılık düzeyi	-3,670170	-3,661661	-3,670170	-3,670170
%5 anlamlılık düzeyi	-2,963972	-2,960411	-2,963972	-2,963972
%10 anlamlılık düzeyi	-2,621007	-2,619160	-2,621007	-2,621007

3.2.3.2. ARDL Eşbütünleşme Analizi

Çalışmada fiziki, beşeri ve sosyal sermayenin Türkiye'nin ekonomik kalkınmasının/ büyümesinin üzerinde ne kadar etkili olduğunu göstermek için yapılan ekonometrik analiz için E-views 9 programı ARDL eşbütünleşme analizi yöntemi kullanılmıştır. ARDL analiz yöntemi seriler arası eşbütünleşme ilişkisini bütünleşme derecelerinden bağımsız olarak bulmakta, serilerin farklı durağanlık seviyelerinin olması problemini ortadan kaldırarak ön test gerektirmemektedir, geleneksel eşbütünleşme analizlerine kıyasla küçük veya sınırlı örnek kümelerinde etkili sonuçlar göstermektedir. Yapılan birim kök testi sonuçları ve örneklem boyutu göz önünde bulundurulduğunda çalışmada Engle-Granger (1987) ve Johansen (1988)'a göre ARDL yönteminin kullanılmasının daha uygun olduğu görülmüştür.

ARDL yöntemi ile test edilecek model Denklem 3.20'de gösterilmektedir.

$$\text{Model: } gsyih_t = \alpha + \beta_1 fse + \beta_2 bse + \beta_3 sse + \varepsilon_t \quad (3.20)$$

Modelde yer alan *gsyih*, Kişi Başına Düşen Gayri Safi Yurt İçi Hasıla'nın büyüme oranı; *fse*, fiziki sermaye endeksi; *bse*, beşeri sermaye endeksi; *sse*, sosyal sermaye endeksini temsil etmektedir. Ayrıca α sabit terimi; β_1 , β_2 , β_3 değişken katsayılarını, ε_t ise hata terimlerini ifade etmektedir.

Değişkenler arası eşbütünlüşme analizine başlamadan önce analizi uygulamak için kısıtlanmamış hata düzeltme modeli kurulması gerekmektedir, kurulan bu model değişkenler arası uzun dönemli ilişkinin bulunmasında kullanılmaktadır. Oluşturulan Denklem 3.21'de gösterilmektedir.

$$\text{Model: } \Delta gsyih_t = \alpha + \mu_1 gsyih_{t-1} + \mu_2 fse_{t-1} + \mu_3 bse_{t-1} + \mu_4 sse_{t-1} + \sum_{i=1}^n \delta_i \Delta gsyih_{t-i} + \sum_{i=1}^n \varphi_i \Delta fse_{t-i} + \sum_{i=1}^n \omega_i \Delta bse_{t-i} + \sum_{i=1}^n \theta_i \Delta sse_{t-i} + u_t \quad (3.21)$$

Modelde (Denklem (3.21)) α , sabit terimi; $\mu_1, \mu_2, \mu_3, \mu_4$ uzun dönem katsayılarını (gecikmeli düzey değişkenlerin parametrelerini); $\delta_i, \varphi_i, \omega_i, \theta_i$ ($i= 1,2,3, \dots, n$) gecikmeli fark değişkenlerinin katsayılarını; u_t , hata terimini göstermektedir. $\Delta gsyih_{t-1}, \Delta fse_{t-1}, \Delta bse_{t-1}, \Delta sse_{t-1}$ değerleri modele kısa dönem dinamiklerini hesaplamak için eklenmiştir (Afşar, 2017: 63). Seriler yıllık olarak ele alınmış, Akaike Information Criterion (AIC) ve Schwarz Information Criterion (SC) dikkate alınarak optimum gecikme uzunluğu 2 olarak belirlenmiştir (3.21) nolu modelde değişkenler arası eşbütünlüşme ilişkisinin varlığının sınanması için F istatistik değeri (Wald Testi) hesaplanmakta ve sınır testi uygulanmaktadır. Sınır testinin hipotezi Denklem 3.22 ve 3.23'te gösterilmektedir.

$$H_0: \mu_1 = \mu_2 = \mu_3 = \mu_4 = 0 \quad (\text{Eşbütünlüşme yoktur.}) \quad (3.22)$$

$$H_1: \mu_1 \neq \mu_2 \neq \mu_3 \neq \mu_4 \neq 0 \quad (\text{Eşbütünlüşme vardır.}) \quad (3.23)$$

Hesaplanan F istatistik değeri, kritik değerlerin (Pesaran vd. (2001) tarafından hesaplanan) üst sınırından büyük olduğunda H_0 hipotezi reddedilmekte ve alternatif hipotez kabul edilmekte, değişkenler arası eşbütünlüşmenin olduğu söylenebilmektedir. Hesaplanan F istatistiğinin alt sınırdan küçük olması durumunda ise H_0 hipotezi kabul edilmekte değişkenler arasında eşbütünlüşmenin olmadığı sonucuna ulaşılır. Alt ve üst kritik değer arası kararsız bölge olarak tanımlanmakta ve F istatistiğinin kararsız bölgede yer alması durumunda eşbütünlüşmenin varlığına veya yokluğuna dair bir yorum yapılamamaktadır, bu durumda başka bir analiz yöntemi seçilmelidir.

ARDL sınır testi sonuçları Tablo 16'da gösterilmektedir. Tabloda yer alan k^* , modelde kullanılan bağımsız değişken sayısını göstermektedir. Modelin sınır testi sonucunda hesaplanan F istatistik değeri 6,246097 olarak bulunmuştur. Pesaran vd. (2001) tarafından belirlenen alt ve üst sınırlar ile karşılaştırıldığında F istatistik

değerinin %10, %5, %2,5 ve %1 anlamlılık düzeylerinde üst sınırdan daha büyük olduğu görülmektedir. Bu sonuç doğrultusunda H_0 hipotezi reddedilmekte, alternatif hipotez kabul edilmekte, modelde belirlenen değişkenler arasında eşbütünleşmenin var olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Tablo 16: ARDL Sınır Testi Sonuçları

k*	F Değeri	Kritik Değerler		
		Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır (I0)	Üst Sınır (I1)
3	6,246097	%10	2,72	3,77
		%5	3,23	4,35
		%2,5	3,69	4,89
		%1	4,29	5,61

Tablo 17’de gösterilen sonuçlar incelendiğinde modelin R^2 değerinin büyük olması seçilen değişkenlerin bağımlı değişkeni açıklama gücünün yüksek, F istatistik değerinin 0,05’ten küçük olması ise modelin anlamlı olduğunu göstermekte. Jarque-Bera normallik testi sonucunun 0,05’ten büyük olması modelde artıkların normal dağıldığını göstermektedir. Ramsey-Reset testi sonucu ise modelde tanımlama hatası yapılmadığını göstermektedir. Otokorelasyon ve değişen varyans (heterodasticity) varsayımı için yapılan, Breush-Godfrey otokorelasyon testi ve Breush-Pagan-Godfrey değişen varyans testi sonuçları modelde otokorelasyon ve değişen varyans problemlerinin olmadığını göstermektedir.

Tablo 17: Modelin Test Sonuçları

<i>R-squared (R^2)</i>	0,909585
<i>F istatistik değeri</i>	Prob: 0,000002
<i>Breush-Godfrey Otokorelasyon Testi</i>	Prob: 0,1528
<i>Jarque-Bera Normallik Testi</i>	Prob: 0,771182
<i>Ramsey-Reset Testi</i>	Prob: 0,4057
<i>Breush-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi</i>	Prob: 0,8349

Yapılan sınır testi ile değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olduğu gözlemlenmiştir, ayrıca otokorelasyon, değişen varyans (Heteroscedasticity), ramsey-reset testleri sonucu modelin analize uygun olduğu görülmektedir. Artık değişkenler

arası uzun dönemli ilişkinin varlığı sınanacaktır. Oluşturulan model hem uzun dönem katsayıları verecek hem de ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığını gösterecektir. Uzun dönem ilişkiyi tahminleme modeli Denklem 3.24'te gösterilmektedir.

$$gsyih_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \delta_i gsyih_{t-i} + \sum_{i=1}^m \varphi_i fse_{t-i} + \sum_{i=1}^n \omega_i bse_{t-i} + \sum_{i=1}^p \theta_i sse_{t-i} + \varepsilon_t \quad (3.24)$$

Uzun dönem katsayıları ve modelin uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı olup olmadığı belirlendikten sonra, kısa dönem ilişki analizi yapmak için ARDL hata düzeltme modeli kurulmalıdır (Denklem 3.25). Model, Denklem 3.24'e bir dönem gecikmeli değerlerin eklenmesiyle elde edilir.

$$\Delta gsyih_t = \alpha + \sum_{i=1}^k \delta_i \Delta gsyih_{t-i} + \sum_{i=1}^m \varphi_i \Delta fse_{t-i} + \sum_{i=1}^n \omega_i \Delta bse_{t-i} + \sum_{i=1}^p \theta_i \Delta sse_{t-i} + \emptyset ECM_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3.25)$$

Kurulan modelde kısa dönem ilişkileri incelenmektedir. ECM_{t-1} değişkeni hata uzun dönem ilişkisinden elde edilen hata terimleri serisinin bir dönem gecikmeli değeridir. Bu değişkenin katsayısı (\emptyset), kısa dönemdeki dengeden sapmaların ne kadarının uzun dönemde düzeleceğini gösterir. Bu katsayının istatistiki olarak anlamlı ve işaretinin negatif olması beklenir (Kocak, 2014: 70).

ARDL modeli uzun dönem analizi sonuçlarının gösterildiği Tablo 18 incelendiğinde modelde kullanılan bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken ile uzun dönem ilişkisi olduğu ve bu ilişkinin istatistiki olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Modelde bağımsız değişken olarak seçilen ve ekonomik büyümeyi gösteren, gayri safi yurt içi hasılanın değişim oranı, fiziki, beşeri ve sosyal sermaye endekslerinden etkilenmektedir. Fiziki sermaye endeksi ekonomik büyüme üzerinde %1 anlamlılık düzeyinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif bir etkiye sahiptir ve fiziki sermayedeki %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %0,71 oranında arttırmaktadır. Beşeri sermaye endeksi değişkeni ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı ilişki bulunmaktadır; beşeri sermaye endeksindeki %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %4,25 oranında arttırmaktadır. Beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde etkili olması Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde beklenen bir sonuçtur. Beşeri sermayeye yapılan yatırımlar büyümeye pozitif olarak etki ettiği ve büyüme üzerinde diğer sermaye çeşitlerine göre daha güçlü bir etkisi olduğu görülmektedir.

Sosyal sermaye endeksi ve ekonomik büyüme arasında da %5 anlamlılık düzeyinde anlamlı bir ilişki vardır fakat sosyal sermaye endeksi ve ekonomik büyüme negatif ilişkilidir. Sosyal sermaye endeksindeki %1'lik artış, ekonomik büyümeyi %5,94 oranında negatif olarak etkilemektedir. Sosyal sermaye endeksinde bulunan hükümlü sayısı, işsizlik, intihar sayısı, boşanma sayısı gibi toplumsal güven ve etkileşimi negatif olarak etkileyen etmenlerin artması, ayrıca pozitif etkileyen etmenlerin azalması büyümeyi olumsuz olarak etkileyebilmektedir.

Tablo 18: ARDL Eşbütünleşme Modeli Uzun Dönem Tahmin Sonuçları

Uzun Dönem Katsayıları			
Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği	Olasılık
<i>Fse</i>	0,708318	8,914264	0,0000
<i>Bse</i>	4,245542	2,551515	0,0213
<i>Sse</i>	-5,941214	-3,264763	0,0049
<i>C (sabit sayı)</i>	-17,974537	-7,579885	0,0000

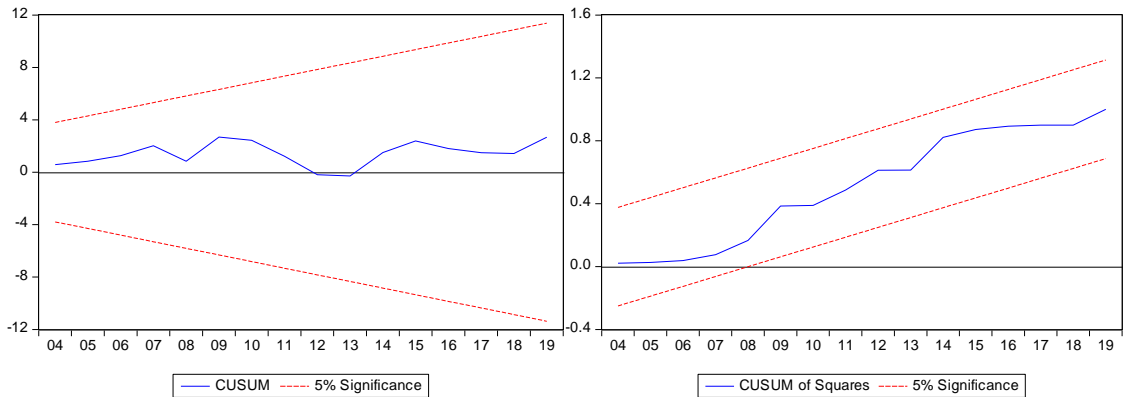
Değişkenlerin kısa dönem dinamiğini araştırmak amacıyla kullanılan hata düzeltme tahminine ait sonuçlar Tablo 19'da gösterilmektedir. Sonuçlar incelendiğinde fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasında genel olarak pozitif ve anlamlı; sosyal sermaye endeksi ve gecikmeli değerlerinin ise pozitif ve negatif ilişkisi olduğu; beşeri sermaye endeksinin ve ekonomik büyümenin pozitif ve anlamlı ilişkisi olduğu görülmektedir. Sosyal sermaye endeksi, birinci ve ikinci gecikmeli değerleri kısa dönemde ekonomik büyüme üzerinde istatistiksel olarak anlamsızdır. Fakat hata düzeltme katsayısı olan ECM (-1) istatistiksel olarak anlamlı ve negatiftir, bu durum kısa dönemde meydana gelen sapmaların veya şokların, uzun dönemde dengeye geleceğini göstermektedir.

Tablo 19: Hata Düzeltme Modeli Tahmin Sonuçları

Değişkenler	Katsayılar	t-istatistiği	Olasılık
<i>fse</i>	1.639152	9.059314	0.0000
<i>bse</i>	10.730544	2.579290	0.0202
<i>sse</i>	5.318361	0.966701	0.3481
<i>sse (-1)</i>	1.903386	0.272382	0.7888
<i>sse (-2)</i>	-0.366441	-0.047625	0.9626
<i>sse (-3)</i>	14.135577	2.612167	0.0189
<i>CointEq (-1) (ECM (-1))</i>	-2.384194	-11.760133	0.0000

Modelin yapısal kırılmasının olup olmadığının incelediği, uzun ve kısa dönem katsayılarının istikrarının ölçüldüğü Cusum ve Cusumq grafikleri Şekil 25’de gösterilmiştir. Cusum testi ardışık artıkların toplamının, Cusumq testi ise ardışık artıkların karelerinin toplamının kritik değerler içinde olup olmadığını test eder, bu yüzden Cusumq testi Cusum testine göre daha duyarlıdır. Cusum ve Cusumq testlerine göre, hata terimlerine yönelik test istatistikleri sonucu elde edilen eğriler %5 anlamlılık düzeyinde kritik sınırlar arasında bulunuyorsa tahmin edilen parametreler kararlıdır (Kocak, 2014: 69). Bu doğrultuda modelin test sonuçlarına bakıldığında yapısal bir kırılma olmadığı ve modeldeki uzun ve kısa dönem katsayılarının istikrarlı olduğu görülmektedir.

Şekil 25: CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

3.2.3.3. Değişkenler Arasındaki İlişkilerin Sınanması

Tezin bu bölümünde ekonomik büyümenin yanı sıra fiziki sermaye, beşeri sermaye ve sosyal sermayenin bağımlı değişken olarak ele alındığı istatistiki analiz sonuçları gösterilmektedir. Yapılan analizler sonucunda sermaye çeşitleri ile ekonomik büyüme arasındaki karşılıklı etkilerin ve değişkenler arasındaki doğrudan ve dolaylı ilişkilerin düzeyi konusunda tahminler elde edilmeye çalışılmıştır.

Fiziki Sermayenin Bağımlı Değişken Olarak Ele Alındığı Analiz Sonuçları

Fiziki sermayenin bağımlı değişken olarak incelendiği model Denklem 3.26’da gösterilmektedir.

$$\text{Model 2: } fse_t = \alpha + \beta_1 gsyih + \beta_2 bse + \beta_3 sse + \varepsilon_t \quad (3.26)$$

Tablo 20’de yer alan analiz sonuçlarına göre otokorelasyon ve değişen varyans (heterodasticity) olasılık değerleri 0,05’ten büyüktür ve dolayısıyla modelde otokorelasyon ve değişen varyans sorununun olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır. ARDL sınır testi sonuçları ise F değerinin %1, %2,5, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde anlamlı olduğunu ve modelde eş bütünleşme ilişkisinin varlığını göstermektedir.

Tablo 20: Fiziki Sermayenin Bağımlı Değişken Olduğu Modelin Analiz Sonuçları

R-squared (R^2)		0,971806		
F istatistik değeri		Prob: 0,000015		
Breush-Godfrey Otokorelasyon Testi		Prob: 0,9061		
Breush-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi		Prob: 0,6837		
k*	F Değeri	Kritik Değerler		
3	6,176831	Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır (I0)	Üst Sınır (I1)
		%10	2,72	3,77
		%5	3,23	4,35
		%2,5	3,69	4,89
		%1	4,29	5,61

Fiziki sermayenin bağımlı değişken olduğu modelde fiziki sermaye ile GSYİH, beşeri sermaye ve sosyal sermaye arasında anlamlı bir ilişki olduğu gözlemlenmektedir (Tablo 23). Analizde; GSYH’deki %1’lik değişimin fiziki sermayeyi yaklaşık olarak %0,90 arttırdığı; beşeri sermayedeki 1 puanlık artışın fiziki sermayeyi %10,30 oranında azalttığı; sosyal sermayedeki 1 puanlık artışın ise fiziki sermayeyi yaklaşık olarak %12,36 oranında arttırdığı sonucu elde edilmiştir. Sonuçlar incelendiğinde; fiziki sermayenin GSYİH ve sosyal sermaye ile pozitif ilişkili olduğu, GSYİH ve sosyal sermayenin artmasının fiziki sermayeyi de arttırdığı, beşeri sermaye ve fiziki sermayenin ise negatif ilişkili olduğu ve beşeri sermayenin artmasının fiziki sermayeyi olumsuz yönde etkilediği görülmektedir. Kapasitesi belirli olan üretim araçlarına (makine vb.) kapasite miktarını aşacak işgücü tahsis etmek üretimde verimliliği düşürmektedir, bu durum beşeri sermaye ve fiziki sermaye arasındaki negatif yönlü ilişkinin nedeni olarak gösterilebilmektedir.

Beşeri Sermayenin Bağımlı Değişken Olarak Ele Alındığı Analiz Sonuçları

Denklem 3.27’de beşeri sermayenin bağımlı değişken olarak incelendiği model gösterilmektedir.

$$\text{Model 3: } bse_t = \alpha + \beta_1 gsyih + \beta_2 fse + \beta_3 sse + \varepsilon_t \quad (3.27)$$

Beşeri sermayenin bağımlı değişken olduğu modelde değişen varyans ve otokorelasyon sorununa rastlanmamakta ve ARDL sınır testi sonuçlarına göre %2,5, %5 ve %10 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi bulunduğu görülmektedir (Tablo 21).

Tablo 21: Beşeri Sermayenin Bağımlı Değişken Olduğu Modelin Analiz Sonuçları

<i>R-squared (R²)</i>		0.996332		
<i>F istatistik değeri</i>		Prob: 0.000000		
<i>Breush-Godfrey Otokorelasyon Testi</i>		Prob: 0.0795		
<i>Breush-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi</i>		Prob: 0.3084		
k*	F Değeri	Kritik Değerler		
3	5.597283	Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır (I0)	Üst Sınır (I1)
		%10	2,72	3,77
		%5	3,23	4,35
		%2,5	3,69	4,89
		%1	4,29	5,61

Bağımlı değişken olarak beşeri sermaye endeksinin alındığı modelde beşeri sermaye ile GSYİH ve sosyal sermaye arasında pozitif, fiziki sermaye ile negatif ilişki bulunmuştur (Tablo 23). GSYH’deki 1 puanlık artış, beşeri sermayeyi yaklaşık olarak %0,9; sosyal sermayedeki 1 puanlık artış ise beşeri sermayeyi %1,50 oranında artırmakta; fiziki sermayedeki 1 puanlık artış ise beşeri sermayeyi %0,07 oranında azaltmaktadır. Fakat beşeri sermaye ile ekonomik büyüme ve fiziki sermaye arasındaki ilişkiler istatistiki olarak anlamlı olmamasına rağmen, sosyal sermaye ve beşeri sermaye arasında %10 düzeyinde pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Sosyal sermayeye yapılan yatırımlar, sosyal sermayede artışa sebep olmasının yanı sıra beşeri sermayenin artmasına da sebep olmaktadır.

Sosyal Sermayenin Bağımlı Değişken Olarak Ele Alındığı Analiz Sonuçları

Sosyal sermayenin bağımlı değişken olduğu model Denklem 3.28'te gösterilmektedir.

$$\text{Model 4: } sse_t = \alpha + \beta_1 gsyih + \beta_2 fse + \beta_3 bse + \varepsilon_t \quad (3.28)$$

Tablo 22'de modelin otokorolasyon ve değişen varyans sorunu içermediği görülmektedir. ARDL sınır testi sonuçları ise F değeri bütün anlamlılık düzeylerinde alt sınırdan küçük olduğu için modelde eşbütünleşme olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 22: Sosyal Sermayenin Bağımlı Değişken Olduğu Modelin Analiz Sonuçları

<i>R-squared (R²)</i>		0,998262		
<i>F istatistik değeri</i>		Prob: 0,000000		
<i>Breush-Godfrey Otokorelasyon Testi</i>		Prob: 0,4433		
<i>Breush-Pagan-Godfrey Değişen Varyans Testi</i>		Prob: 0,5147		
k*	F Değeri	Kritik Değerler		
3	1,845935	Anlamlılık Düzeyi	Alt Sınır (I0)	Üst Sınır (I1)
		%10	2,72	3,77
		%5	3,23	4,35
		%2,5	3,69	4,89
		%1	4,29	5,61

Sosyal sermayenin bağımlı değişken olarak ele alındığı modelde fiziki sermaye ve beşeri sermaye ile sosyal sermaye arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Tablo 23). Sosyal sermayeyi; fiziki sermayedeki 1 puanlık artış yaklaşık olarak %0,07, beşeri sermayedeki 1 puanlık artış ise %0,84 oranında arttırmaktadır. Sosyal sermaye ve ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olup, ekonomik büyümedeki 1 puanlık artış sosyal sermayeyi yaklaşık olarak %0,4 azaltmaktadır. Analizde sosyal sermaye ile beşeri sermaye ve fiziki sermaye arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki bulunurken, sosyal sermaye ile ekonomik büyüme arasında istatistiki olarak anlamlı bir ilişkiye rastlanmamaktadır.

Tablo 23: Ekonomik Büyüme ve Sermaye Çeşitleri Arasındaki İlişkinin Analiz Sonuçları

<u>Bağımsız Değişkenler</u>	<u>Bağımlı Değişkenler</u>	<u>GSYİH</u>	<u>Fiziki sermaye</u>	<u>Beşeri sermaye</u>	<u>Sosyal sermaye</u>
GSYİH	-----	0,906 (0,0007)**	0,086 (0,4895)	-0,037 (0,2339)	
Fiziki sermaye	0,708 (0,0000)*	-----	-0,071 (0,5499)	0,077 (0,0044)**	
Beşeri sermaye	4,245 (0,0213)**	-10,300 (0,0039)**	-----	0,842 (0,0000)*	
Sosyal sermaye	-5,941 (0,0049)**	12,365 (0,0009)**	1,504 (0,0608)***	-----	

Not: Tabloda yer alan parantez içindeki değerler olasılık (prob.) değerlerini; * ifadesi, %1 anlamlılık düzeyini; ** ifadesi, %5 anlamlılık düzeyini; *** ifadesi, %10 anlamlılık düzeyini ifade etmektedir.

Yapılan analiz genel olarak değerlendirildiğinde ekonomik büyüme, fiziki sermaye ve beşeri sermayenin bağımlı değişken olduğu modellerde eşbütünleşmeye rastlanırken, sosyal sermayenin bağımlı değişken olduğu modelde eşbütünleşme görülmemektedir. Fiziki sermaye ve beşeri sermaye arasında, ayrıca ekonomik büyüme ve sosyal sermaye arasında çift taraflı negatif yönlü bir ilişki olduğu gözlemlenmektedir. Ekonomik büyümeyi fiziki sermaye ve beşeri sermaye pozitif yönde, sosyal sermaye ise negatif yönde anlamlı olarak etkilemektedir. Fiziki sermaye ile ekonomik büyüme, sosyal ve beşeri sermaye arasında istatistiki olarak anlamlı ilişkiler olduğu, fiziki sermaye üzerinde ekonomik büyümenin ve sosyal sermayenin pozitif, beşeri sermayenin ise negatif etkisinin olduğu sonucuna ulaşılmaktadır. Ekonomik büyüme ve sosyal sermaye beşeri sermayeyi pozitif olarak etkilerken fiziki sermaye negatif yönde etki etmektedir, fakat beşeri sermaye üzerinde sadece sosyal sermaye istatistiki olarak anlamlı etkiye sahip olmaktadır. Sosyal sermaye üzerinde fiziki sermaye ve beşeri sermayenin anlamlı ve pozitif bir etkisi olurken, ekonomik büyümenin negatif ve istatistiki olarak anlamsız bir etkisi olduğu görülmektedir. İstatistiki olarak anlamlı ve eşbütünleşmeye sahip modeller ele alındığında; sosyal sermayedeki artış fiziki sermayeyi ve beşeri sermayeyi artırırken, ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etki etmekte; beşeri sermayedeki artış ekonomik büyümeyi pozitif, fiziki sermayeyi ise negatif yönde etkilemektedir. Ayrıca, ekonomik büyüme ve fiziki

sermaye arasında çift yönlü bir ilişkiye rastlanmakta ve fiziki sermayedeki artış ekonomik büyümeyi, ekonomik büyümedeki artışın ise fiziki sermayeyi artırdığı sonucuna ulaşılmaktadır.

Türkiye’de ekonomik büyümenin artması için beşeri ve fiziki sermayeye yatırım yapılması gerekmektedir. büyüme en çok etkisi olan sermaye çeşitlerinden biri olan sosyal sermayenin de doğru yönlendirilmesi gerekmektedir. Toplumda baskın olan bağlayıcı sosyal sermaye, sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerine olumsuz etki etmesine neden olmaktadır. Türkiye’de fiziki sermaye yatırımlarının artırılması ekonomik büyümeyi doğrudan olumlu yönde etkilerken, ekonomik büyümenin artması da fiziki sermayeyi arttırmakta, yani aralarında çift yönlü bir ilişki olduğu gözlemlenmektedir. Türkiye’de sosyal sermayenin artırılması da fiziki sermayenin artmasını sağlamakta, sosyal sermayeye yapılan yatırımlar ülkedeki, fiziki sermaye düzeyine olumlu yönde katkı sağlamaktadır. Fakat beşeri sermayedeki artış fiziki sermaye üzerinde olumsuz etki ortaya çıkarmaktadır. Beşeri sermaye ve fiziki sermaye arasındaki negatif yönlü ilişkinin nedeni olarak; fiziki sermayenin (makine, bina vb.) belirli kapasitede işgücünün kullanımına uygun olmakla birlikte, kapasitesinin aşılması durumunda verimliliğinde azalma olması gösterilebilmektedir. Beşeri sermayedeki artışın fiziki sermayeyi olumsuz yönde etkilemesi istatistiki olarak anlamlı olmakla birlikte, fiziki sermayedeki artışın beşeri sermaye üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmaması, beşeri sermaye ve fiziki sermayenin arasında tek yönlü bir ilişki gözlemlenmesi bu nedeni desteklemektedir. Ayrıca beşeri sermayedeki artış, fiziki sermaye ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki ele alındığında ekonomik büyümeyi dolaylı olarak olumsuz yönde etkilemektedir.

Dolayısıyla beşeri sermaye yatırımları yapılırken fiziki sermayenin de dikkate alınması ve fiziki sermayeyi de pozitif yönde etkileyecek politikaların tercih edilmesi gerekmektedir. Yapılan analizlerin sonucunda Türkiye’de sosyal sermayedeki artışın beşeri sermayeyi pozitif yönde etkilediği sonucuna ulaşılmaktadır. Bu sonuç ülkede sosyal sermayeyi arttıran politika ve yatırımların beşeri sermayeyi de arttırdığını göstermektedir. İşgücünü temel alan sermaye çeşitleri olan beşeri ve sosyal sermayenin arasında pozitif ilişki olması beklenen bir sonuç olmaktadır. İşgücünü beşeri sermaye fiziksel (maddi) olarak ele alırken, sosyal sermaye sosyal ilişkiler, toplumsal bütünleşme vb. daha soyut boyutta ele almaktadır. Dolayısıyla her iki sermaye türü arasında pozitif yönlü bir etkileşim olması beklenmektedir. Sosyal sermaye ekonomik

büyüme yi doğrudan negatif olarak etkilerken, beşeri sermayeyi arttırarak ekonomik büyüme üzerinde dolaylı yoldan pozitif etkiye sahip olmaktadır.

Sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerinde dolaylı ve doğrudan etkileri gözlemlenmekle birlikte, ekonomik büyümenin bağımlı değişken olduğu modelde büyüme yi negatif yönlü etkileyen tek değişken olduğu da dikkate alındığında Türkiye’de ekonomik büyümenin arttırılması için sosyal sermayeye önem verilmesi gerektiği görülmektedir. Bağlayıcı sosyal sermayeye baskın düzeyde sahip olan Türkiye’de aile ve akrabalar ile kurulan sıkı bağlar, kişilerin toplumla bütünleşmesini engellemekte, toplumda ayrımcılığa sebep olmakta ve eşitsizliklerin artmasına katkı sağlamaktadır. Bağlayıcı sosyal sermayenin etkilerinin azaltılması ekonomik büyüme üzerinde doğrudan ve dolaylı olarak etkili olan sosyal sermayenin, büyüme yi pozitif yönde etkilemesini sağlayacaktır.

SONUÇ

Ekonomik büyüme iktisat literatüründe üzerine pek çok çalışma yapılmış önemli konuların başında gelmektedir. Ülkelerin gelişmişlik düzeylerini arttırmaları öncelikle ekonomik büyümelerine bağlı olduğundan ekonomik büyümeyi belirleyen faktörlerin doğru tespit edilmesi büyük önem arz etmektedir. Farklı iktisat geleneğine sahip iktisatçılar açısından ekonomik büyüme üzerinde etkili olan faktörlerin sıralaması değiştiği gibi bu faktörlerin kendi içinde de zamanla değişimler ve gelişimler ortaya çıkabilmektedir.

Klasikler fiziki sermayenin önemine vurgu yapmakla birlikte emeği fiziki sermayenin içinde yer alan bir üretim faktörü olarak görmektedirler. Nispeten teknolojinin gelişmemiş olduğu, eğitim ve sağlık hizmetlerine zor ulaşılan bu dönemde fiziki sermayenin önemli olduğu yani inşaat, yol, makine gibi somut üretim araçlarına yapılan yatırımların büyümeyi arttıracacağı beklentisi hâkimdir. Toplumların gelişmişlik düzeyinin artması, eğitim ve sağlık gibi alanlarda gelişmeler olması ve teknolojinin gelişmesiyle birlikte, emek faktörü başlı başına bir sermaye olarak ele alınmaya başlanmıştır. İşgücünün sağlıklı, eğitilmiş ve kalifiye olmasının üretim ve dolayısıyla ekonomik büyüme açısından önemi kabul edilmiştir. Emeğin ayrı bir sermaye çeşidi olarak değerlendirilmesiyle sermaye kavramında da değişiklikler ortaya çıkmıştır. Sermaye artık sadece somut kaynakların birikimi olarak ele alınmamakta, beşeri ve fiziki sermaye olarak ayrıma tabi tutulmaktadır. Zamanla ekonomik büyümeyi açıklamada fiziki ve beşeri sermayenin yeterli olmadığı da anlaşılmış ve benzer fiziki ve beşeri sermaye düzeyine sahip toplulukların farklı ekonomik büyüme göstermelerinin nedeni araştırılmaya başlanmıştır. Bu noktada ise farklı bir sermaye türü olan sosyal sermaye kavramı gündeme gelmiştir. Disiplinler arası bir kavram olan sosyal sermaye, farklı bilimleri bünyesinde barındıran bir kavram olarak literatüre dahil olmuştur.

Fiziki sermaye makine, bina, yol vb. üretimde kullanılan maddi varlıklara, beşeri sermaye üretim sürecindeki emeğe ve sosyal sermaye ise toplum içi ilişkilere işaret etmektedir. Fiziki sermayenin artırılması somut varlıklara yatırım yapılması durumunu ifade ederken beşeri sermayenin artırılması eğitim, sağlık vb. gibi işgücünün kalitesini arttıran unsurlara yapılan yatırımlarla gerçekleşmektedir. Sosyal sermaye düzeyinin artırılması için ise toplumdaki iletişim ağlarının, güvenin ve normlara bağlılığın artması gerekmektedir. Dolayısıyla hesaplanması en kolay olan sermaye çeşidi maddi varlıkları

içeren fiziki sermayedir. Soyut kavramlar içeren sosyal sermayenin tanımlanması ve hesaplanması ise oldukça zordur. Literatürdeki genel kabul, beşeri sermayedeki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığı yönündedir. Ancak fiziki sermaye konusunda bir kısım iktisatçılar, fiziki sermayenin uzun dönemde etkili olamayacağını savunarak farklı görüşler ortaya atmaktadırlar. Sosyal sermaye ve ekonomik büyüme konusundaki literatürde çoğunlukla sosyal sermaye ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmakla birlikte tersi sonuçlar da mevcuttur. Ancak toplumda baskın olan sosyal sermaye türlerine göre sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi de değişebilmektedir.

Çalışmada 1988-2019 dönemi için Türkiye’de fiziki, beşeri ve sosyal sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ve öneminin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Bu nedenle sosyal ve beşeri sermayeyi tek başına temsil eden bir değişken bulunmadığından öncelikle Türkiye için sosyal sermaye ve beşeri sermaye endeksleri hesaplanmıştır. Endeks değerlerinin hesaplanmasında Temel Bileşenler Analizi yönteminden yararlanılmıştır. Sosyal sermaye endeksinin oluşturulmasında sosyal sermayenin üç temel unsuru olan sosyal ağlar, normlar ve güven düzeylerini gösteren değişkenler kullanılmıştır. Türkiye için hesaplanan sosyal sermaye endeksinin başlangıçta negatif değerler almasına rağmen yıllar itibariyle artan bir trend gösterdiği ve 2004 yılından sonra da pozitif değer almaya başladığı gözlenmiştir. Türkiye’nin sosyal sermaye yapısı dikkate alındığında sosyal sermaye potansiyelinin yüksek olduğu görülmektedir. Avrupa Yaşam Çalışma Vakfı tarafından yapılan Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi ve Dünya Değerler Anketi’nde Türkiye’de aile bağlarının kuvvetli olduğu, aile ve akrabalar arasındaki sosyal ağların güçlü olduğu, güvenin yüksek olduğu vurgulanmaktadır. Ancak aile dışındakilere duyulan güven düzeyinin düşük olduğuna ve aile dışındakiler ile güçlü iletişim ağları kurulamadığına da dikkat çekilmektedir. Anket sonuçları ele alındığında Türkiye’de bağlayıcı sosyal sermayenin varlığı ve baskınlığı açıkça görülmektedir.

Türkiye’nin beşeri sermaye düzeyini belirlemek için ilgili literatüre paralel olarak eğitim, sağlık ve işgücünde kaliteyi gösteren değişkenler seçilmiş ve bu değişkenlerden beşeri sermaye endeksi oluşturulmuştur. Oluşturulan beşeri sermaye endeksi de sosyal sermaye endeksi gibi başlangıçta negatif değer almakla birlikte 2004 yılı sonrasında pozitif dönmekte ve yıllar içinde artış trendi göstermektedir. Pek çok çalışmada beşeri sermaye göstergesi olarak kabul edilen ve UNDP tarafından belirlenen

İnsani Gelişmişlik Endeksi (İGE) verileri incelendiğinde de Türkiye'nin 1990 yılından bu yana İGE değerinin arttığı görülmektedir. Türkiye'nin İGE değeri düşük olmakla birlikte Avrupa ve Asya ülkeleri ortalamasından yüksektir. Eşitsizliklerin dahil edilmediği tabloda ülkedeki sağlık düzeyi yüksek iken, eğitim düzeyi düşük kalmaktadır. Eşitsizliğe uyarlanmış verilere göre ise Türkiye'nin en büyük sorunun eşitsizlik olduğu görülmektedir. Özellikle eğitim ve gelir eşitsizliği beşeri sermaye konusundaki en büyük sorun olarak ortaya çıkmaktadır.

Fiziki sermaye için sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı kullanılmıştır. Türkiye'de fiziki sermaye yıllar itibariyle iniş ve çıkışlı bir seyir izlemektedir. Özellikle ekonomik krizlerden doğrudan etkilenen fiziki sermaye, 2018 yılından itibaren düşüş göstermektedir.

Çalışmada sosyal, beşeri ve fiziki sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini incelemek için ARDL Eşbütünleşme analizinden yararlanılmıştır. Bu yöntemin seçiminde değişkenlerin farklı düzeylerde durağan olması etkili olmuştur. Analizde ekonomik büyümeyi kişi başına düşen GSYH'deki artış oranı, sosyal ve beşeri sermayeyi çalışmada hesaplanan endeksler ve fiziki sermayeyi de sabit sermaye yatırımlarının GSYH'ye oranı temsil etmektedir. Analizden elde edilen sonuçlara göre beşeri ve fiziki sermaye ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilerken sosyal sermaye ekonomik büyümeyi negatif yönde etkilemektedir. Beşeri ve fiziki sermayenin büyümeyi pozitif yönlü etkilemesi literatürle uyumlu olarak beklenen bir sonuç olmaktadır. Fiziki sermayede meydana gelen artışlar Türkiye'de ekonomik büyümeyi arttıran bir unsurdur ancak fakat uzun dönemde ekonomik büyüme üzerinde yüksek bir etkisi bulunmamaktadır. Türkiye'nin özellikle sağlık alanında gösterdiği gelişmeler beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olmasında önemli rol oynamaktadır. Hedeflenen eğitim süresinin yüksek olmasına rağmen kişilerin eğitim yılları ortalaması düşük kalmaktadır. Özellikle eşitsizlikler beşeri sermayeyi olumsuz yönde etkilemektedir. Eşitsizlikler giderilir ve eğitim kalitesinde artış meydana gelirse beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerindeki pozitif etkisi daha güçlü olabilmektedir.

Analizden elde edilen Türkiye'de sosyal sermaye ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki bulunması şeklindeki sonuç sosyal sermayenin ekonomik büyümenin yararına olduğu görüşüne ters düşmektedir. Fakat Türkiye'deki sosyal sermaye yapısı

incelendiğinde bu durumun beklenen bir sonuç olduğu söylenebilir. Pek çok çalışmada sosyal sermayenin belirleyicisi olarak ele alınan Dünya Değerler Anketi ve Avrupa Yaşam Kalitesi Anketinden elde edilen veriler incelendiğinde, ekonomik büyümeyi olumsuz yönde etkileyen sonuçlar doğurabilen bağlayıcı sosyal sermaye türünün Türkiye’de baskın olduğu görülmektedir. Sosyal ağlar, normlar ve güven unsurlarından oluşan sosyal sermayede, sosyal ağların ve normların güçlü olması, güven düzeyinin yüksek olması sosyal sermaye düzeyini arttırmaktadır. Ancak sosyal sermaye düzeyini arttıran bu unsurların düzeyi kadar içeriği de önemlidir. Belli bir grup içinde karşılıklı güvenin artması, grup içi ağların gelişmesi ve normlara bağlılık sosyal sermayede artışa neden olmakla beraber grup içinde güçlenen iletişim ağı ve güven, grup dışında kalanlar ve ekonominin geneli için olumsuz sonuçlar doğurabilmektedir. Aile ve akrabalık bağlarını önde tutan bağlayıcı sosyal sermaye türünde bu tür olumsuzluklar görülebilmekte ve kişinin aile ve akrabalık bağları gelişirken toplumdan soyutlanması gibi bir durum ortaya çıkabilmektedir.

Türkiye’de sosyal sermaye yıllar itibariyle artmakla birlikte ekonomik büyümeye katkı sağlayabilmesi için bağlayıcı sosyal sermayenin baskınlığının azaltılması ve toplumsal birlikteliğin arttırılmasını sağlayacak politika ve yatırımların yapılması gerektiği gözlemlenmektedir. Bu amaçla da Türkiye’de sosyal sermaye yatırımlarına yönelik bir politika oluşturulması büyük önem arz etmektedir. Güçlü bir sosyal sermaye yapısına sahip olan Türkiye açısından bu politikaların göz ardı edilmesi, ekonomik büyümenin önemli bir kaynağının israf edilmesi veya atıl bırakılması anlamına gelecektir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D. ve Johnson, S. (2007). "Disease and Development: The Effect of Life Expectancy on Economic Growth", *Journal of Political Economy*, 115(6), 925-985.
- Adaçay, F. R. (2007). "Bilgi ekonomisine ilişkin temel göstergeler açısından avrupa birliği ve türkiye'nin karşılaştırılması", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 185-204.
- Afşar Y. (2017). *Türkiye'de Telekomünikasyonun Gelişimi ve Talebinin ARDL Yaklaşımı Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Akar, T, Ay A. (2018). "Sosyal Sermaye ve İnovasyonun Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi" *Journal of Economy Culture and Society* , (58) , 105-126.
- Akay, T., ve Öcal, S. (2018). "XX. Yüzyıl Başlarında İstanbul'da İntihar ve Cinayet: Eski Bir Teori Üzerine Değerlendirme", *Aggression and Violent Behavior*, 15, 153-161.
- Akçay S. (2005). *Sosyal Sermaye ve Kalkınma, İktisadi Kalkınmada Sosyal, Kültürel ve Siyasal Faktörlerin Rolü*, Editörler: Muhsin Kar, Sami Taban, Ekin Kitabevi, Bursa,
- Aksan, Y. (2013). "1450-1750 Yılları Arasında Avrupa'da Cadılık 1450-1750", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 28(2), 355-368.
- Aksu, L. (2018). "İşsizlik, Suç, Boşanma, İntihar Oranları İle İktisadi Büyüme İlişkisinin; Nedensellik Testleri İle Analizi: Türkiye Örneği", *İktisat Politikası Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 58-100
- Aktan, C.C. ve Tunç M. (1998). "Bilgi Toplumu ve Türkiye", *Yeni Türkiye Dergisi*, Sayı: 20, Cilt: 1, ss. 118-134.
- Alkan Ö. ve Oktay E. (2008). *Temel Bileşenler Analizi ve Bir Uygulama Örneği*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.
- Alper, A. E. (2018). "Türkiye'de Patent, Ar-Ge Harcamaları, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Bayer-Hanck Eş Bütünleşme Analizi", *3 nd International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS)*, 09-11 Nov. 2017
- Alptekin, K., ve Duyan, V. (2021). "Türkiye'de 2007-2016 yılları arasında intihar hızları sosyodemografik faktörlere göre nasıl bir dağılım gösterdi?", *Psikiyatri Hemşireliği Dergisi*, 10(4), 270-276.
- Altay, A. (2007). "Bir Kamu Mali Olarak Sosyal Sermaye ve Yoksulluk İlişkisi", *Ege Academic Review*, 7(1), 337-362
- Altın, O., ve Kaya, A. (2009). "Türkiye'de AR-GE Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensel İlişkinin Analizi", *Ege Akademik Bakış*, 9(1), 251-259.

- Altıntaş, H. (2013). “Türkiye’de Birincil Enerji Tüketimi, Karbondioksit Emisyonu ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme ve Nedensellik Analizi”, *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 8(1), 263-294.
- Altıntaş H. ve Çetintaş H. (2015). “Türkiye’de Ekonomik Büyüme, Beşeri Sermaye Ve İhracat Arasındaki İlişkilerin Ekonometrik Analizi: 1970-2005.” *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 0 (36) , 33-56.
- Altun, N., ve Hira İ. (2011). “Suçu Önlemede Sosyal Sermaye Olarak Sosyal Kontrolden Yararlanmak”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 111-124.
- Altuntepe N. ve Güner T. (2013). “Türkiye’de istihdam-büyüme ilişkisinin analizi (1988-2011)”, *Uluslararası Alanya İşletme Fakültesi Dergisi*, 5(1), 73-84.
- Annen K. (2003). “Social Capital, Inclusive Networks, and Economic Performance”, *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 50, pp. 449-463.
- Arcodia, C. and Whitford, M. (2006). “Festival Attendance and the Development of Social Capital”, *Journal of Convention & Event Tourism*, Vol: 8, No: 2, pp. 1-18.
- Arısoy, İ. (2011). “Fiziksel Sermaye Yatırımları ve Büyüme İlişkisinin AK Modeliyle Sınanması: Türkiye Örneği (1968-2006)”, *Maliye Dergisi*, 161(2), 283-297.
- Arslan P., Topkara Y., Özdemir, A. ve Yurdunkulu S. (1987). “Kitle Haberleşme Araçlarının Kadınların Beslenme Bilgileri Üzerine Etkileri”, *Beslenme ve Diyet Dergisi*, 16(1), 51-59.
- Arslanhan S. ve Kurtsal Y. (2010). “Güney Kore inovasyondaki başarısını nelere borçlu? Türkiye için çıkarımlar.” *TEPAV (Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı) Politika Notu*, 1-15
- Aslan, S. (2016). “Türkiye’de Sosyal Sermaye Bileşenlerinden Güven Hakkında Bir Değerlendirme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 17(2), 181-204.
- Arat K. (2003). *Türkiye’de Optimum Döviz Kuru Rejimi Seçimi ve Döviz Kurlarından Fiyatlara Geçiş Etkisinin İncelenmesi*, Uzmanlık Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü
- Arslanhan, S., ve Kurtsal, Y. (2010). “Güney Kore İnovasyondaki Başarısını Nelere Borçlu? Türkiye İçin Çıkarımlar”, *TEPAV Politika Notu*, 1-15.
- Arı Hareketi (2006). *Türk Toplumunu ve Sosyal Sermaye Araştırması*, Arı Hareketi
- Aşkın, E. Ö., ve Barış, S. (2016). “Kadın İstihdamında Sosyal Sermayenin Etkisi: Tokat İlinde Kadın Girişimciler Üzerine Bir İnceleme”, *Business & Economics Research Journal*, 7(2).
- Ateş S. (2013). “Türkiye’de Fiziksel Sermaye Yatırımlarının Büyüme Oranına Uzun Dönemli Etkileri.” *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, XXXIV(I), 63-85.

- Atik H. (2006). *Beşeri Sermaye, Dış Ticaret ve Ekonomik Büyüme*. Ekin Yayınevi, 1. Baskı, Bursa.
- Ay A. ve Yardımcı P. (2008). “Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimine Dayalı Ak Tipi İçsel Ekonomik Büyümenin Var Modeli ile Analizi.”, *Maliye Dergisi*, 155, 39-54.
- Aydemir, M. A. (2011). *Sosyal Sermaye:-Topluluk Duygusu ve Sosyal Sermaye Araştırması*, Çizgi Kitabevi, Konya.
- Aydın, H. İ. (2016). *Sosyal Sermaye ve Kalkınma*. Efil Yayınevi, Ankara.
- Bakar M. (2019). *Döviz Kurunun Türkiye ile Körfez Ülkeleri Arasındaki Dış Ticaret Yapısına Etkisi: 2003-2018 Yılları Üzerine Bir İnceleme*. Yüksek Lisans Tezi, Alaaddin Keykubat Üniversitesi, Alanya.
- Baldacci, E., Clements, B., Gupta, S. ve Cui, Q. (2008). “Social Spending, Human Capital and Growth in Developing Countries.” *World Development*, 36(8), 1317-1341.
- Balioune-Lutz, M. (2005), “Institutions, Social Capital, and Economic Development in Africa: An Empirical Study”, *ICER Working Paper*, 18/2005.
- Banfield, E. C. (1958). *The Moral Basis of A Backward Society*. Chiago: Free Press, Chiago, USA.
- Barro, R. J. (1998). “Human Capital and Growth in Cross-Country Regressions”. *Economic Growth-Literature Surveys*. Harvard University
- Barro R.J. (2001). “Human Capital And Growth”, *The American Economic Review*, 91, (2), 12 – 17.
- Barro, R. J. ve Lee J.W. (1993). “International Comparisons of Educational Attainment”, *NBER Working Paper*, WP No: 4349.
- Barro, R.J. ve Lee J.W. (2001). “International Data on Educational Attainment Updates and Implications”, *Oxford Economic Papers*, 53(3), 541-563.
- Barro, R. J., ve Sala-i-Martin, X. (1995). *Economic Growth* McGraw-Hill. New York.
- Barsbuğa Y., Yılmaz N. D. ve Arı A. (2019). “Üniversiteler Arası Spor Karşılaşmalarına Katılan Üniversite Öğrencilerinin Sosyal Sermaye Düzeylerinin İncelenmesi”. *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, 11(1), 59-72
- Bates, T. (1994). “Social Resources Generated by Group Support Networks May Not Be Beneficial to Asian İmmigrant-Owned Small Businesses”. *Social Forces*, 72(3), 671-689.
- Basberg, B. L. (1987). “Patents and The Measurement of Technological Change: A Survey of The Literature”, *Research Policy*, 16(2-4), 131-141.

- Başkaya, Z., ve Ünal, A. (2017). “Türkiye’de Evlenme ve Boşanma Oranlarının İller Düzeyinde Zamansal Değişimi (2001-2015)”, *Journal Of International Social Research*, 10(53).
- Bayın G. (2016). “Doğuşta ve ileri yaşta beklenen yaşam sürelerine etki eden faktörlerin belirlenmesi.” *Türkiye Aile Hekimliği Dergisi*, 20(3), 93-103.
- Bayrak, S. (2017). “İşsizliğin İntihar Üzerindeki Etkileri: Türkiye İçin Bir Nedensellik Analizi”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi*, (73), 125-141.
- Bayraktutan, Y., ve Arslan, İ. (2008). “Türkiye’de sabit sermaye yatırımlarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Koentegrasyon analizi (1980-2006).” *Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 2008 (1), 1-12 .
- Belen M., ve Karamelikli H. (2016). “Türkiye’de Hisse Senedi Getirileri ile Döviz Kuru Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: ARDL Yaklaşımı”. *İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Dergisi*, 45(1), 34-42.
- Berber, M., Sivri, U. ve Artan, S. (2001). “Türkiye’de Yatırım Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi, AK Modeli Testi, 1968-1998” *İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 61-70.
- Berber M., Yıldız E. B. ve Dindaroğlu Y. A. (2013). “Bölgesel Beşeri Sermaye Yeterliliğinin Ölçülmesi: Piramit Model.” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (25), 1-18.
- Beugelsdijk, S., ve Smulders, S. (2003).” Bridging And Bonding Social Capital: Which Type Is Good For Economic Growth?”. Paper Presented At The Conference Social Capital And Economic Development, Tilburg University. *ERSA Conference Papers. European Regional Science Association*. Pp 1-36.
- Beugelsdijk, S., ve Van Schaik, T. (2005). “Social Capital And Growth In European Regions: An Empirical Test”. *European Journal Of Political Economy*, 21(2), 301-324.
- Bhargava, A., Jamison, D. T., Lau, L. J., ve Murray, C. J. (2001). “Modeling The Effects of Health On Economic Growth.” *Journal of Health Economics*, 20(3), 423-440.
- Bhattacharya M. vd. (2016). “The Effect of Renewable Energy Consumption on Economic Growth: Evidence From on Top 38 Countries”, *Applied Energy*, 162, 733-741.
- Bilgi Teknolojileri ve İletişim Kurumu Sektörel Rekabet Dairesi Başkanlığı, (2013). “Sabit-Mobil İkameleri Raporu”. *BTK*, Ankara.
- Bilgin, N., ve Kaynak, R. (2008). “Sosyal Sermaye Faktörlerinin İş Başarısına Etkisi: Üniversite Çalışanları Üzerine Ampirik Bir Çalışma”, *Sosyal Bilimler Dergisi/Journal of Social Sciences*, 32(1), ss29-38.

- Binay, M. (2018). "Türkiye’de Boşanma Nedenlerinin Analizi ve Alternatif Uyuşmazlık Yöntemleri", *Ombudsman Akademik*, 5(9), 237-267.
- Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı (2020). "İnsani Gelişme Raporu 2020, Önümüzdeki Sınır: İnsani Gelişme ve Antroposen, 2020 İnsani Gelişme Raporu’ndaki Ülkelerle İlgili Açıklama Notu, Türkiye.", *UNDP*.
- Bjornskov, C. (20003). "Corruption and Social Capital," *Working Papers, University of Aarhus, Aarhus School of Business, Department of Economics*, pp.03-13.
- Boulila, G., Bousrih, L., and Trabelsi, M. (2008). "Social Capital and Economic Growth: Empirical Investigations on The Transmission Channels", *International Economic Journal*, Vol.22, No.3, s.399-417.
- Bourdieu, P. (1973). "Cultural Reproduction and Social Reproduction". *London: Tavistock*, 178, 71-112.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of The Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- Bolat S. (2018). *Okun Yasasının G7 Ülkeleri İçin Ampirik Analizi: 1960-2018*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Medeniyet Üniversitesi, İstanbul.
- Bozdağlıoğlu E. Y. ve Sezgin, Y. (2017). "Türkiye’de Beşeri Sermayenin Durumu (2005-2015)." *Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(1), 48-67.
- Bozkurt, H. (2010). "Eğitim, Sağlık ve İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkiler: Türkiye için bir Analiz." *The Journal of Knowledge Economy & Knowledge Management*, 5, 7-27.
- Bloom, D.E., Sachs, JD, Collier, P. ve Udry, C. (1998). "Afrika'da Coğrafya, Demografi ve Ekonomik Büyüme", *Brookings'in Ekonomik Faaliyet Üzerine Makaleleri*, 1998 (2), 207-295
- Blomström, M., Lipsey, R. ve Zejan, M. (1993). "Is Fixed Investment the Key to Economic Growth", *NBER Working Paper No: 4436*, 1-23.
- Bulgu N. ve Akçan F. (2003). "Spor ve Toplumsallaşma." *Beden Eğitimi ve Sporda Sosyal Alanlar Kongresi*, 156-159.
- Callois, J. M., and Angeon, V. (2004). "On The Role of Social Capital on Local Economic Development, An Econometric Investigation on Rural Employment Areas İn France". *In 78th Conference of Agricultural Economics Society, Agricultural Economist Society, Imperial College, London, GBR, 2-4 April 2004* (p. 27).
- Canpolat, N. (2000). "Türkiye’de Beşeri Sermaye Birikimi ve Ekonomik Büyüme", *Hacettepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 18(2), 265-281.

- Carroll, W. N. (1997). *Effect of Higher Education on Formation of Social Capital for Young Adults in The United States Between 1972 and 1994*, Unpublished Doctorate Thesis, Texas A&M University, Texas, USA.
- Casado-Dıaz, M. A. (2012). "Social Capital in the sun: Bonding and Bridging Social Capital Among British Retirees" (Chapter 6), in *Lifestyle Migration. Expectations, Aspirations and Experiences*, (Ed. Michaela Benson ve Karen O'Reilly), Ashgate Publishing, Ltd. pp. 87-102.
- Casado-Dıaz, M. A., Casado-Dıaz, A. B. ve Casado-Dıaz, J. M. (2014). "Linking Tourism, Retirement Migration and Social Capital", *Tourism Geographies: An International Journal of Tourism Space, Place and Environment*. Vol: 16, No: 1, pp. 124-140.
- Casey, T. (2004). "Social capital and regional economies in Britain". *Political Studies*, 52(1), 96-117.
- Castells, M., Fernandez-Ardevol, M., Qiu, J. L., ve Sey, A. (2004). "The Mobile Communication Society: A Cross-Cultural Analysis of Available Evidence on The Social Uses of Wireless Communication Technology". USC, University of Southern California, Annenberg School for Communication.
- Ceritoglu E. ve Eren O. (2013). "Türkiye'nin Nüfus ve Sosyal Yapısındaki Değişimlerin Hanehalkı Tasarrufları Üzerindeki Etkileri" *Research and Monetary Policy Department, Central Bank of the Republic of Turkey*, No. 1324.
- Çaha Ö. (1999). *Spora Yaslanarak Bir Nefes Almak*, Düşünen Siyaset, Beta Yayınları, Ankara.
- Chakraborty, S. (2004). "Endogenous lifetime and economic growth." *Journal of Economic Theory*, 116(1), 119-137.
- Chow, G. (1993). "Capital Formation and Economic Growth in China", *Quarterly Journal of Economics*, 108, 809-842.
- Clercq D.D. ve Dakhli M., (2003). "Human Capital, Social Capital, and Innovation: A Multi Country Study", *Entrepreneurship & Regional Development*, 16(2), 107-128.
- Cohen, D., Prusak, L., ve Kardam, A. (2001). *Kavrayamadığımız zenginlik: kuruluşların sosyal sermayesi*. Çev. Ahmet Kardam, Türkiye Metal Sanayicileri Sendikası Yayınları, İstanbul.
- Coleman, J. S. (1988). "Social Capital In The Creation Of Human Capital". *American Journal Of Sociology*, 94, S95-S120
- Coşkun İ (1989). *İdame Yenileme Yatırımları (Programlama-Uygulama-İzlemeKontrol)* DPT Yayınları, Ankara.
- Çakmak E. ve Gümüş S. (2005). "Türkiye'de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme: Ekonometrik Bir Analiz (1960-2002)." *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 60(01), 59-72.

- Çalışkan, A., ve Poyraz, T. (2019). “Türkiye Özelinde İntihar Olgusunun Sosyolojik Açından Analizi”, *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 8(4), 2957-2974.
- Çalışkan, D. (2010). *Yenilikçi Oluşumlarda Sosyal Sermayenin Rolü ve Burdur İli Üzerine Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Çalışkan Ş. (2010). “Türkiye’de Beşeri Sermaye Harcamaları ve İnsani Gelişmişlik.” *Is, Guc: The Journal of Industrial Relations & Human Resources*, 12(1).
- Çelik, Ç. (2014). “Sosyal Sermaye, Ebeveyn Ağları ve Okul Başarısı” *Cogito*, 76, 265-290.
- Çeştepe, H., Yıldırım, E., ve Yıldız, H. (2020). “Türkiye’de Sağlık Ekonomik Büyümeye Etkisi: 81 İl Düzeyinde Panel Gmm Kanıtları”. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (28), 175-192.
- Çetin, M. (2012). “Sabit sermaye yatırımları ve ekonomik büyüme: ampirik bir analiz” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1).
- Çetin M. ve Ecevit E. (2010). “Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi.”, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(2), 166-182.
- Çoban, O. (2004). “Beşeri Sermayenin İktisadi Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği”, *İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, (30), 131-142.
- Çondur F. ve Bölükbaş M. (2014). “Türkiye’de İşgücü Piyasası ve Genç İşsizlik-Büyüme İlişkisi Üzerine Bir İnceleme.” *Amme İdaresi Dergisi*, 47(2).
- Damirova S. (2019). *Çevre Kirliliği ve Makroekonomik Belirleyicileri Arasındaki İlişkinin Panel Veri Yöntemiyle Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Danışoğlu, A. Ç. (2007). “Para Krizleri: Türkiye’de Yaşanmış Krizlerin Değerlendirilmesi.” *Sosyal Bilimler Dergisi*, (2), 1-11.
- Darrat A. F., Lhsu, M. K. V ve Lzhang M. (2002), "Human Capital And Endogenous Growth İn Taiwan: Has Foreign Trade Contribution?," *Studies in Economics And Finance*, 20/1: 85.94.
- De Long, J. B., ve Summers, L. (1991). "Equipment Investment and Economic Growth" *Quarterly Journal of Economics*", 106 (2): 445-502.
- Demir, O. (2002). “Durgun Durum Büyümeden Geçsel Büyüme”, *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadî ve İdarî Bilimler Fakültesi Dergisi*, 3(1).
- Demir, O., Kutlar, A. ve Üzümcü, A. (2005). “Dış Ticaret ve Beşeri Sermayenin Büyümedeki Rolü: Türkiye Örneği.” *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(1), 180-196.

- Demir Şeker, S. (2011). “Türkiye’nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi.” *TC Kalkınma Bakanlığı Yayını*, (2828).
- Demircan E. (2012). İstihdam ve İşgücü Piyasası Raporu, *Karacadağ Kalkınma Ajansı*, Diyarbakır
- Demircan E. ve Güngör M. (2013). *Türkiye’de İllerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişliğine Çok Değişkenli Yaklaşımlar*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.
- Denison, E.F., (1962). *The Sources of Economic Growth in The U.S.A. and Alternatives Before Us*, Committe for Economic Development, New York.
- Devamoğlu, S. (2008), Sosyal Sermaye Kuramı Açısından Türkiye’de Demokrasi Kültürü Üzerine Bir Değerlendirme, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Devlet Planlama Teşkilatı (2006). Dokuzuncu Kalkınma Planı 2007-2013, *DPT*, Ankara.
- Dinçer B., Özaslan M. ve Kavasoğlu T. (2003). “İllerin ve Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması Araştırması”. *TC Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı*.
- Dreger, C. and Reimers, H. E. (2005). “Health Care Expenditures in OECD Countries: A Panel Unit Root and Cointegration Analysis”, *IZA Discussion Paper*, 1469, 1-20.
- Doğan, S ve Bozkurt H.Y. (2003). “Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Türkiye İçin Kointegrasyon Analizi”, *II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 17-18 Mayıs, *Derbent-İzmit, Kongre Bildiriler Kitabı içinde* ss.1-9.
- Doğan Ü. (2012). “İstihdam-Verimlilik-Eğitim İlişkileri.” *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 52(01).
- Duman S. (2008). *Almanya’da Yasayan 13-16 Yaşları Arasında Spor Yapan ve Spor Yapmayan Türk Öğrencilerinin Uyum Düzeylerinin Belirlenmesi ve Karşılaştırılması*, Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Durkheim, E. (1986). *İntihar: Toplumbilimsel İnceleme* (çev. Ö. Ozankaya). UNESCO Türkiye Milli Komisyonu Yayınları, Ankara.
- Durmaz Ş. ve Ören K. (2017). “Öz yeterlilik ve özgüvenin işgücü ve istihdama etkisine bir bakış.” *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 9(1), 109-120.
- Durusoy S. (2007). *Sanayi Toplumundan Bilgi Toplumuna: Beşeri Sermayeye İhtiyaç Artarken* İçinde: “Avrupa Birliği Yolunda Türkiye’de Eğitim ve Beşeri Sermaye”, (Ed.: Oğuz Karadeniz), Gazi Kitabevi, Ankara.
- Dzialek, J. (2009). “Social Capital and Economic Growth in Polish Regions”. *MPRA Paper*, No.18287, pp. 1-25.

- Easterly, W. (2001). "Can Institutions Resolve Ethnic Conflict?", *Economic Development And Cultural Change*, 49(4), 687-706.
- Ecevit, E. ve Çiftci, F. (2008). "The Relationship Between Health and Economic Growth in Terms of Cointegration and Causality Tests: The Case of Turkey, 1960-2005." *International Sustainable Development Strategies.*, 17-19 September.
- Edrees A. (2016). "Human Capital, Infrastructure and Economic Growth in Arab World: A Panel Granger Causality Analysis" *Business and Economics Journal*, 7:1.
- Erbaşı, A. (2015). "İlçeler Düzeyinde Sosyal Sermaye Analizi: Konya ve Karaman Örneği", *Sosyoekonomi*, 23(25), 47-78.
- Erdoğan D. ve Yıldırım A. (2009). "Türkiye'de Eğitim – İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme.", *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4 (2) , 11-22 .
- Erdoğan E. (2006). Sosyal Sermaye, Güven Ve Türk Gençliği. Kaynak: [http://www.urbanhobbit.net/PDF/Sosyal% 20Sermaye_emre% 20erdogan. pdf](http://www.urbanhobbit.net/PDF/Sosyal%20Sermaye_emre%20erdogan.pdf)
- Erdoğan İ., (2015). *Medya Sosyolojisi*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Putnam, R. D., Leonardi, R. ve Nonetti, R. Y. (1993). Making Democracy Work; Civic Traditions İn Modern Italy (STU-Student Edition Ed.).
- Erdoğan, S., ve Bozkurt, H. (2008). "Türkiye'de Yaşam Beklentisi-Ekonomik Büyüme İlişkisi: ARDL Modeli İle Bir Analiz." *Bilgi Ekonomisi Ve Yönetimi Dergisi*, 3(1), 25-38.
- Erdoğan S. ve Yıldırım A. G. D. Ç. (2009). "Türkiye'de Eğitim-İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme." *Bilgi Ekonomisi Ve Yönetimi Dergisi*, 4(2), 11-22.
- Ergin, R. A.(2007). *Sosyal Sermayenin Yöneticiler Bağlamında Ölçülmesine Yönelik Konya Sanayisinde Bir Araştırma*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Konya.
- Ergül, H., Gökalp, E., ve Cangöz, İ. (2012). "*Medya Ne Ki... Her Şey Yalan!*": Kent Yoksullarının Günlük Yaşamında Medya. İletişim Yayınları, İstanbul
- Erkal M. (1986). *Sosyolojik Açından Spor*. Milli Eğitim Basımevi, Ankara
- Erselcan, F. (2009), *Sosyal Sermaye ve Ekonomik Kalkınma:Sivas, Kayseri ve Yozgat Bölgesinde Bir Araştırma*, Doktora Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Sivas.
- Ersungur Ş. M., Kızıltan A. ve Polat Ö. (2007). "Türkiye'de Bölgelerin Sosyo-Ekonomik Gelişmişlik Sıralaması: Temel Bileşenler Analizi." *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 21(2), 55-66.

- Eser K., ve Gökmen Ç. E. (2009). “Beşeri Sermayenin Ekonomik Gelişme Üzerindeki Etkileri: Dünya Deneyimi ve Türkiye Üzerine Gözlemler.” *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 1(2), 41-56.
- Esen E., Yıldırım S., ve Kostakoğlu S. F. (2012). “Feldstein-Horioka Hipotezinin Türkiye Ekonomisi İçin Sınanması: ARDL Modeli Uygulaması”. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 7(1), 251-267.
- Eşki, H. (2009). *Sosyal Sermaye-Önemi, Üretimi ve Ölçümü-Üzerine Bir Alan Araştırması*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya
- Ernst and Young (2020). “Aile şirketleri değişime nasıl hazırlanıyor? Aile şirketlerinde yeni normal.”, *EY Raporu*, Ankara, İstanbul.
- Fafchamps, M. (2004), *Social Capital and Development*, Department of Economics Discussion Paper Series, No. 214, University of Oxford, December
- Feasel, E., Kim, Y., ve Smith, S. C. (2001). “Investment, Exports, and Output in South Korea: A VAR Approach to Growth Empirics”. *Review of Development Economics*, 5(3), 421-432.
- Felek, Ş. (2016). *Türkiye’de AB Doğrudan Yatırımları, Finansal Gelişme ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ekonometrik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Fidrmuc J. and Gerxhani K, (2007). “Mind the Gap! Social Capital, East and West”, *Centre for Economic Development Institutions, London*, s. 1-38.
- Field, J. (2008). *Sosyal Sermaye*. (çev. Bahar Bilgen ve Bayram Şen). 2. Basım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Filiztekin A., (2009). *Türkiye İçin Bir Rekabet Endeksi*, EDAM ve Deloitte Türkiye Ortak Yayını.
- Fine, B. (2011). *Sosyal Sermaye Sosyal Bilime Karşı: Bin Yılın Eşiğinde Ekonomi Politik ve Sosyal Bilimler*. Çeviri: Ayşegül Kars, Yordam Kitap.1.Baskı, Şubat 2011, İstanbul.
- Freire-Serén, M.J. (2001). “Human Capital Accumulation and Economic Growth”, *Investigaciones Economicas*, Vol. XXV (3), 585-602.
- Fukuyama, F. (2017). *The Great Disruption*. Profile Books.
- Fukuyama, F. (1995). *Trust: The Social Virtues and The Creation Of Prosperity* (Vol. 99). New York: Free press.
- Gelekçi K. A. (2020). *Sosyal Sermayenin Sığınmacıların Göç Destinasyonuna Etkisi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir

- Genç, M. C., Ve Atasoy, Y. (2010). "AR&GE Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Veri Analizi". *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 5(2).
- Gemmel, N. (1996). "Evaluating The Impacts Of Human Capital Stocks And Accumulation On Economic Growth: Some New Evidence," *Oxford Bulletin Of Economics And Statistics*, 58/1: 9-28.
- Gerşil, G. S., ve Aracı, M. (2011). "Sosyal Sermayenin Güven Unsurunun İş Görenlerin Performansı Üzerine Etkileri", *Çalışma ve Toplum*, 1, 39-74.
- Ghali, K. H. and Al-Mutawa, A. (1999), "The Intertemporal Causal Dynamics Between Fixed Capital Formation and Economic Growth in The Group-Of-Seven Countries", *International Economic Journal*, 13 (2), 31-37.
- Glaeser, E. L., Laibson, D. I., Scheinkman, J. A., and Soutter, C. L. (2000). "Measuring trust". *The quarterly journal of economics*, 115(3), 811-846.
- Gökçe C. (2014). "Avrupa Birliği ve Türkiye İçin Enerji Kırılganlık Endeksleri." *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*, 6(10).
- Gönenç, A. Y. (2007). "Türkiye'de Dergiciliğin Tarihsel Gelişimi". *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi | Istanbul University Faculty of Communication Journal*, (29).
- Gövdere B., Can M. (2016). "Türkiye'de Enerji Tüketimi, Dışa Açıklık, Finansal Gelişme, Sabit Sermaye Yatırımları Ve Dış Ticaretin Ekonomik Büyümeye Etkisi: Sınır Testi Yaklaşımı" *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 9(1), 209-228.
- Grangsjö, Y. F. and Gummesson, E. (2006). "Hotel Networks and Social Capital in Destination Marketing", *International Journal of Service Industry Management*, Vol: 17, No: 1, pp. 58-75.
- Grootaert C. ve Van Bastelaer T. (2002). *Understanding and Measuring Social Capital : A Multidisciplinary Tool for Practitioners*, World Bank, Washington DC.
- Gujarati, D. N. ve Porter, D. C. (2012). *Temel Ekonometri*, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- Gupta, I. ve Mitra, A. (2004). "Economic Growth, Health and Poverty: An Exploratory Study for India." *Development policy review*, 22(2), 193-206.
- Gümüş, B., Topal, İ., Özer, Ö., ve Balandız, H. (2018). "Türkiye'de 15 yaş altı çocuk ölümlerinin değerlendirilmesi." *Fırat Üniversitesi Sağlık Bilimleri Tıp Dergisi*, 32(1), 13-19.
- Günay D. ve Günay A. (2011). "1933'den Günümüze Türk Yükseköğretiminde Niceliksel Gelişmeler." *Journal Of Higher Education Ve Science/Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, 1(1).

- Güney, T. (2017). “Sosyal Sermaye ve Sürdürülebilir Kalkınma: AB Üyesi Ülkeler İçin Bir Analiz.” *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 19-36.
- Günkör, C., ve Özdemir, M. Ç. (2017). “Sosyal Sermaye Ve Eğitim İlişkisi.” *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15(1), 70-90.
- Hanifan, L. J. (1916). “The Rural School Community Center”. *The Annals Of The American Academy Of Political and Social Science*, 67(1), 130-138.
- Harmancı, P. (2015). “Dünya'daki ve Türkiye'deki İntihar Vakalarının Sosyodemografik Özellikler Açısından İncelenmesi”, *Hacettepe Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Dergisi*, vol:1, No Suppl1
- Hacıköylü C. (2001). *Türkiye’de Profesyonel Spor Kulüplerinin ve Sporcuların Vergilendirilmesi*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Helliwell, J. F. (1996), “Economic Growth and Social Capital in Asia”, *NBER Working Paper*, National Bureau of Economic Research, No.5470.
- Helliwell, J. F. ve Putnam, R. D. (1995). “Economic Growth And Social Capital in Italy”, *Eastern Economic Journal*, 21(3), 295-307.
- Hjerppe, R. (1998).” Social capital and economic growth”. Valtion taloudellinen tutkimuskeskus VATT-Discussion Papers 183, *Government Institute for Economic Research*, Helsinki, pp. 1-26.
- Horozgil, D. (2012). “İfade ve Basın Özgürlüğü Çerçevesinde Soruşturma Evresinde Yayın Yasakları Üzerine Bazı Tespit ve Değerlendirmeler”, *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 2(2), 146-164.
- Huang, R., Fulginiti, L. E., ve Peterson, E. (2003). “Investing in Hope: AIDS, life expectancy, and human capital accumulation.” *Proceedings of the 25th International Conference of Agricultural Economists (IAAE)*, 16 - 22 August, Durban, South Africa: 218-33.
- Işık, M. (2009), *Yeni Bölgesel Gelişme Politikaları Çerçevesinde Bölgesel Yenilik Sistemleri ve Türkiye İçin Öneriler (Yayımlanmamış Planlama Uzmanlığı Tezi)*, DPT Müsteşarlığı, Ankara.
- Iyer S., Kitson M. ve Toh B. (2005). “Social Capital, Economic Growth and Regional Development.” *Regional Studies*, vol.39, No.8, pp.1015-1040.
- İçen H. (2018). *Doğrusal Olmayan ARDL Yaklaşımı ile Eşbütünleşme ve Bir Uygulama*. Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana.
- İnce, C. (2014). *Sosyal Sermaye ve Akademik Başarı Arasındaki İlişkinin Sosyolojik Bir Analizi: Şanlıurfa’da Bir Alan Araştırması*, Yüksek Lisans Tezi, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir

- İstanbul Kültür Sanat Vakfı (2015). “Türkiye Film Sektörü 2015 Özet Raporu”. *İKSV*, İstanbul.
- Jacobs, J. (2016). *The Death And Life Of Great American Cities*. Vintage Random House, New York
- Jamieson N. (2014). “Sport Tourism Events as Community Builders-How Social Capital Helps the “Locals” Cope”, *Journal of Convention & Event Tourism*, Vol: 15, No: 1, pp. 57-68.
- Jensen, R. (2007). “The Digital Provide: Information (Technology), Market Performance, and Welfare İn The South Indian Fisheries Sector.” *The Quarterly Journal Of Economics*, 122(3), 879-924.
- Jones, C.I. (1995) “Time Series Tests of Endogenous Growth Models” *Quarterly Journal of Economics*, 110 (2), 495-525.
- Kalemlı O. S., Ryder, H. E. ve Weil, D. N. (2000). “Mortality Decline, Human Capital Investment, And Economic Growth.” *Journal Of Development Economics*”, 62(1), 1-23.
- Kalkınma Bakanlığı (2015). *Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 1950-2014*, Ankara.
- Kangal, N. (2013). *Sosyal Sermaye Teorileri ve Sosyal Sermaye Kalkınma İlişkisi: Türkiye Örneği*, Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Kapu, H., (2008). “Sosyal sermaye ve organizasyonların öngörü yeteneğini geliştirme gücü.” *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 259-288.
- Kapu, H., Tutar, H.,ve Özyakışır, D. (2012). *Sivil Toplum ve Girişimcilik ve Ekonomik Kalkınma*. Ankara: Savaş Yayınevi.
- Kar M., ve Ağır, H. (2003). “Human Capital and Economic Growth: Causality Test in Turkey.” *In II. National Knowledge, Economy and Management Conference Proceedings* (pp. 181-190).
- Kar M. ve Ağır H. (2006). “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Eşbütünleşme Yaklaşımı ile Nedensellik Testi, 1926-1994 ”, *Selçuk Üniversitesi, İİBF, Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 6(11), ss. 51-68.
- Kara, M. (2008). *Bölgesel Rekabet Edebilirlik ve Bölgesel Kalkınma Politikalarına Yansımaları*, Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, Planlama Uzmanlığı Tezi Ankara
- Karaçay, H. (2008). *Sosyo-Ekonomik Kalkınmada Fiziki, Beşeri ve Sosyal Sermaye: Vakıflar Genel Müdürlüğü Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, Ankara.
- Karaçay, H., ve Varol, Ç. (2015). “Sosyo-Ekonomik Kalkınmada Fiziki, Beşeri Ve Sosyal Sermaye Yatırımları: Vakıflar Genel Müdürlüğü Örneği”. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(3), 100-121.

- Karadeniz, O. (Ed.) (2007). *Avrupa Birliği Yolunda Türkiye’de Eğitim ve Beşeri Sermaye*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Karagöz, K. (2015). “Türkiye’de Gazete Satışları: 2005–2014 Dönemi İçin Ekonometrik Bir Analiz”. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 3(4).
- Karagül, M. (2012). *Sosyal sermaye:(kapitalizmin kör noktası)*. Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Karagül, M., ve Akçay, S. (2002). “Ekonomik Büyüme ve Sosyal Sermaye: Ampirik Bir Kanıt.” *İktisat İşletme ve Finans*, 17(198), 82-90.
- Karagül M. ve DüNDAR S. (2006). “Sosyal Sermaye ve Belirleyicileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma.” *Akdeniz İİBF Dergisi*, 6(12), 61-78.
- Karagül, M., ve Masca, M. (2005). “Sosyal Sermaye Üzerine Bir İnceleme.” *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 37-52.
- Karagül, M., (2002). “Beşeri Sermayenin İktisadi Gelişmedeki Rolü ve Türkiye Boyutu.” *Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Yayınları*, Yayın No. 37. 2002.
- Karatas, I., ve Seki, I. (2017). “Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi: Aksaray Örneği/The Relationship between Social Capital and Regional Development: The Case of Aksaray”. *Ege Akademik Bakış*, 17(1), 105.
- Kartal, Z., Acaroğlu, H., ve Dura, Y. C. (2017). “Türkiye’de Sosyal Sermaye Ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: İktisadi Kalkınma Perspektifinden Parçalı Ve Bütünsel Bir Analiz”. *Türk İdare Dergisi*, Sayı 484, Sayfa 203-249.
- Kaya M. ve Kaya M. F. (2013). “Sürdürülebilir Kalkınmaya Yönelik Tutum Ölçeği Geliştirme Çalışması.” *Marmara Coğrafya Dergisi*, (28), 175-193.
- Kaya, Y. (2011). *Sosyal Sermaye Düzeyinin Belirlenmesi ve Sosyal Sermaye Düzeyini Etkileyen Faktörlerin Analizi: Gönüllü Teşekküller Bağlamında Kayseri Örneği*. Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi, 143.
- Kayhan S. (2011). *Taylor Kuralı: Teori ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama*, Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.
- Keleş, H. N. (2012). *Sosyal Sermaye*. Eğitim Yayınevi, Konya.
- Keleş, Ş., Dilmaç, M., ve Dikmen, A. T. Sosyal Sermayenin Kırsal Alanda Yaşama İsteği Üzerinde Etkisi: *Erzurum Kırsal Alanında Bir Araştırma. The International New Issues in Social Sciences*, 1(1), 91-116.
- Keskin, A. (2011). “Ekonomik Kalkınmada Beşeri Sermayenin Rolü ve Türkiye”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 25(3-4), 125-153.

- Keskin M. (2008), “*Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma: Erzurum Ticaret ve Sanayi Odası Üyelerinde Sosyal Sermaye Düzeyi ve Belirleyicilerinin Analizi*”, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Erzurum
- Kırankabeş, M. C. ve Erçakar, M. E. (2012). “Importance of Relationship Between R&D Personnel and Patent Applications on Economics Growth: A Panel Data Analysis”. *International Research Journal of Finance and Economics*, 92: 72-81.
- Kızılkaya, O. (2017). “Sosyal Sermayenin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Potansiyel Etkisi: Türkiye İçin Yapısal Kirilmali Esbütünleşme Analizi”. *Sosyoekonomi*, 25(33), 175.
- Kibritçioğlu, A. (1998); “İktisadi Büyümenin Belirleyicileri ve Yeni Büyüme Modellerinde Beşeri Sermayenin Yeri”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 53, No: 1-4, ss. 207-230.
- Knack, S. (2002). “*Social Capital, Growth And Poverty: A Survey Of Cross-Country Evidence*”. Ed. by Christian Grootaert and Thierry Van Bastelaer, *The Role of Social Capital in Development: An Empirical Assessment*, Cambridge University Press, United Kingdom, pp.42-82.
- Knack, S., and Keefer, P. (1997). “Does Social Capital Have an Economic Pay Off? A Cross-Country Investigation”, *Quarterly Journal of Economics*, Vol.112, No.4, s.1251-1288.
- Knorringa, P. ve I. Van Staveren (2006), “Social Capital for Industrial Development: Operationalizing the Concept”, *ISS Staff Group 3: Human Resources and Local Development*, UNIDO - United Nations Industrial Development Organization.
- Knowles, S. (2005), “The Future of Social Capital in Development Economics Research, A Paper Prepared for the WIDER Jubilee Conference,” *The Future of Development Economics*, University of Otago, Helsinki, 17-18 June
- Kocamaz S., Çolakoğlu T. ve Erturan-Öğüt E. E. (2013). “Türk Spor Federasyonlarının Özerklik Sonrası Değişimi.” *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, 18(1-4), 7-26.
- Kocak E. (2014). “Türkiye’de Çevresel Kuznets Eğrisi Hipotezinin Geçerliliği: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı.” *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 2(3), 62-73.
- Koç A. (2013). “Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Yatay Kesit Analizi ile AB Ülkeleri Üzerine Bir Değerlendirme.” *Maliye Dergisi*, 165, 241-285.
- Koç A.ve Ata Y. (2012). “Sosyal sermaye ve ekonomik büyüme ilişkisi: AB ülkeleri ve Türkiye üzerine ampirik bir inceleme.” *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(1), 199-218.
- Konuşkan, A. (2006). *Döviz Kuru Belirsizliğinin Özel Sektör Sabit Sermaye Yatırımları Üzerine Etkisi*, Doktora Tezi, Dokuz Eylül Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

- Koparan S. ve Öztürk F. (2002). “Uludağ Üniversitesi Personelinin Üniversite Sportif Olanaklarından Yararlanma Düzeyleri”. *Bursa: Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1): 239-265.
- Kormendi, R.C. and F.G. Meguire (1985). “Macroeconomic Determinants of Growth”, *Journal of Monetary Economics*, 16(1), 141-63.
- Kovacı, S., Bekle, M.ve Koç, A. (2009). *İktisadi Kalkınmaya Yeni Yaklaşımlar: Sosyal Sermayenin ve Kurumların Artan Rolü*, Uluslararası Davraz Kongresi, Isparta.
- Köse A. ve Arslan, F. (2019). “Sosyolojik Bir Olgu Olarak İntihar”. *Cumhuriyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 43(1), 1-20.
- Kusher, H. ve Sterk, C. (2005). “The Limits of Social Capital: Durkheim, Suicide, and Social Cohesion”, *Public Health* Vol. 95, No.7, pp. 1139–1143
- Kutlar A. (2019). *Stata ile Uygulamalı Çok Denklemlili Zaman Serileri*. 1. Baskı. Umuttepe Yayınları, İstanbul.
- Kwan, A. C., Wu, Y., ve Zhang, J. (1999). “Fixed Investment And Economic Growth in China”, *Economics Of Planning*, 32(1), 67-79.
- Larson, D. (1975). “Youth Sport Programs.” *Sport Sociology Bulletin*, 4(2), 55-63.
- Lau, L.J., D.T. Jamison, S. Liu ve S. Rivkin (1993); “Education and Economic Growth Some Cross-Sectional Evidence from Brazil”, *Journal of Development Economics*, Vol.: 41.
- Lee, B. C., Cho, J.ve Hwang, D. (2013). “An Integration of Social Capital and Tourism Technology Adoption- A Case of Convention and Visitors Bureaus”, *Tourism and Hospitality Research*, Vol: 13, No: 3, pp. 149– 65.
- Lee, J. W., ve Yu, B. G. (2002). “An Endogenous Growth Model Approach to the Korean Economic Growth Factors”. *The Journal of Productivity*, 8, 1-13.
- Li, D. (2002). “Is the AK Model Still Alive? The Long-Run Relation Between Growth and Investment Reexamined”, *Canadian Journal of Economics*, 35, 92-114.
- Lin T. C. (2003). “Education, Technical Progress, And Economic Growth: The Case Of Taiwan”, *Economics of Education Review*, 22, (2), 213 – 20.
- Loury, G. C. (1976). A dynamic theory of racial income differences (No. 225). Discussion paper.
- Lucas R. E. (1988). “On the Mechanics of Economic Development,” *Journal of Monetary Economics*, Vol.22, 1988, pp.3-42.
- Manga, M., Bal, H., Algan, N., ve Kandır, E. D. (2015). “Beşeri Sermaye, Fiziksel Sermaye ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: BRİCS Ülkeleri ve Türkiye Örneği”. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24(1), 45-60.

- Mani, D. (2004). *Social capital for development. United Nations for Regional Development*, UNDP
- Mankiw, N.G., D. Romer and D.N. Weil (1992). "A Contribution to the Empirics of Economic Growth", *Quarterly Journal of Economics*, 107(2),pp.407-437.
- Meçik, O. (2010). *Sosyal Sermaye ve Beşeri Sermayenin Bireysel Ekonomik Getirisi: Eskişehir İli Örneği*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uşak.
- Meder, M., ve Gültekin, M. (2012). "Türkiye’de 2001-2009 Yılları Arasındaki Boşanma Eğilimleri", *Türkiyat Araştırmaları*, Sayı 17 Güz 2012, 149.
- Meier, G.M., (2005). *Biography of a Subject: An Evolution of Development Economics*, Oxford University Press, New York.
- Mitchell, C. U., ve LaGory, M. (2002). "Social Capital And Mental Distress in An Impoverished Community", *City & Community*, 1(2), 199-222.
- Morand, O. F. (2004). "Economic growth, longevity and the epidemiological transition. The European Journal of Health Economics, formerly": *HEPAC*, 5(2), 166-174.
- Mubangizi, B. C., (2003), "Drawing on Social Capital for Community Economic Development: Insights from a South African Rural Community", *Community Development Journal*, Vol. 38, No. 2, s.140-150.
- Mura, P. ve Tavakoli, R. (2014). "Tourism and Social Capital in Malaysia", *Current Issues in Tourism*, Vol: 17. No: 1, pp. 28-45.
- Muram, D., Hostetler, B. R., Jones, C. E., ve Speck, P. M. (1995). "Adolescent Victims Of Sexual Assault", *Journal Of Adolescent Health*, 17(6), 372-375.
- Nash, Denision ve Smith Valene L. (1991). "Anthropology and Tourism", *Annals of Tourism Research*, Vol: 18. No: 1, pp. 12-25.
- North, D., (1990). *Institutions, Institutional Change and Economic Performance*, Cambridge University Press, Cambridge.
- OECD (2001) "The Well-being of Nations: The Role of Human and Social Capital". Paris
- OECD (2005), Education at A Glance 2004, <http://www.oecd.org/edu/eag2004>
- Okul Spor Faaliyetleri Yönetmeliği (T.C. Resmi Gazete, 2 Kasım 2019, sayı: 30936).
- Okyay, P., Atasoylu, G., Meteoğlu, D., Demiroz, H., Cobanoğlu, M., ve Beşer, E. (2006). "Aydın İlinde 2004 Yılı Bebek Ölümleri Ve Olu Doğumlar: Bildirim Sorunları, Tanımlayıcı Özellikleri ve Nedenleri [Infant Deaths And Stillbirths İn Aydın Province İn 2004]", *ADU Tıp Fakültesi Dergisi*, 7, 3-12.

- Ongan, N. T. (2013). "Sosyal Uyum-Sosyal Sermaye Eksenli Kalkınma Yaklaşımının Sınıfsal Sonuçlarına İlişkin Bir Değerlendirme", *Calisma ve Toplum*, 36(1).
- Öksüzler, O. (2006), "Sosyal Sermaye, Güven ve Belirleyicileri: Bir Panel Analizi", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, Cilt 6, Sayı 12, s.108-129.
- ÖSYM (2010). *2010-ÖSYS: YGS Basın Bülteni*, Ankara
- Özcan, B., (2011). *Sosyal Sermaye ve Ekonomik Kalkınma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özcan, B., ve Dinçer, D. M. Z. (2011). *Sosyal Sermaye Ve Ekonomik Kalkınma*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Özer, U., ve Topal, M. H. (2017). "Genç İşsizliği, Suç, Göç, İntihar Ve Boşanma Düzeyleri İle İlişkili Midir? Türkiye'den Ampirik Bir Kanıt", *Kırklareli Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(5), 50-63.
- Özgüler, C.V. (2007). *İş Arama Teorisi, Sosyal Ağlar ve İnternet*, Anadolu Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Yayınları, Eskişehir
- Özgür E. (2004). "Faktörleştirme (Extraction) Sonuçlarının Karşılaştırılarak, Veri Setinin İyi Tanımlanıp Tanımlanmadığının Belirlenmesi." *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, cilt 18,3-4, 91-102.
- Özkan, S., Bakar, C., Maral, I., ve Bumin, M. A. (2009). "Bebek Ölüm Nedenleri Üzerine Bir Araştırma." *Gazi Medical Journal*, 20(4).
- Özkalp, E. (2011). *Sosyolojiye Giriş*, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa
- Özpınar E. (2016). "Bebek Ölüm Hızı Türkiye Genelinde Azalırken Neden Suriyeli Nüfusun Fazla Olduğu Yerlerde Artıyor?", Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı (TEPAV), Değerlendirme Notu.
- Özşahin Ş. ve Karaçor, Z. (2013). "Ekonomik Büyümenin Belirleyicilerinden Biri Olarak Beşeri Sermaye: Yükseköğrenimin Türkiye Ekonomisi İçin Önemi." *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 148-162.
- Özyakışır D. (2011). "Beşeri Sermayenin Ekonomik Kalkınma Üzerindeki Rolü: Teorik Bir Değerlendirme", *Girişimcilik ve Kalkınma Dergisi*. Cilt: 6, Sayı: 1, Sayfa: 46-71.
- Park, Duk-Byeong; Lee, Kwang-Woo; Choi, Hyun-Suk ve Yoon, Yooshik. (2012). "Factors Influencing Social Capital in Rural Tourism Communities in South Korea", *Tourism Management*, Vol: 33, No: 6, pp. 1511-1520
- Paxton, P. (2002). "Social Capital and Democracy: An Interdependent Relationship" *American Sociological Review*, Vol. 67, No. 2, pp. 254-277

- Pekol, Ö., ve Erbaş, B. Ç. (2011). "Patent Sisteminde Türkiye'deki Teknoparkların Yeri", *Ege Akademik Bakış*, 11(1), 1327-1346.
- Perez, F., Fernandez de G., Lorenzo S. ve Vicente M.(2006), "Measurement of Social Capital and Growth: An Economic Methodology", *MPRA Paper Series*, No.16006.
- Performance and Innovation Unit (2002). *Social Capital: A Discussion Paper*, Londra, İngiltere.
- Polat, N. H. (2002). "Türkiye'de Yerel Basının Gelişimine Kısa Bir Bakış", *Türklük Bilimi Araştırmaları*, (12), 7.
- Polat, S., ve Polat, A. S. (2015). "Turizmin Kayıp Halkası:" Sosyal Sermaye"", *Journal of International Social Research*, 8(40).
- Polat, S., ve Polat, A. S. (2016). "Turizmde Önde Gelen Ülkelerde Normlar, Güven ve Sosyal Ağlar Temelinde Sosyal Sermaye", *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(27), 385-413.
- Portes A. (1998). "Social capital: Its Orgins and Application in Modern Sociology", *Annual Review of Sociology*, 24, 1-24.
- Putnam, R. D. (2000). *Bowling Alone: The Collapse And Revival Of American Community*. Simon And Schuster, Reed Business Information Inc, Londra, İngiltere.
- Putnam, R. D. (1992). *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, New Jersey, ABD.
- Raiser, M., Haerpfer, C., Nowotny, T., ve Wallace, C. (2001). "Social Capital: A First Look At The Evidence". *London: European Bank for Reconstruction and Development, Working Paper*, No. 61, pp. 1-30.
- Rea-Holloway, M. (2008). *What's The Matter With Social Capital?: An Inductive Examination*, Doktora Tezi, Felsefe Fakültesi, Missouri-Kansas City Üniversitesi, ABD.
- Rebelo, S. (1991). "Long-run Policy Analysis and Long-run Growth", *Journal of Political Economy*, Vol:99, No:3, pp.500-521.
- Reinhart, V. R. (1999). "Death And Taxes: Their Implications For Endogenous Growth." *Economics Letters*, 62(3), 339-345.
- Renno L. R. (2000). "Microfoundations of Social Capital: Membership To Associations in Latin Amerika; Prepared For Delivery At The 2000 Meeting Of Latin Amerikan Studies Association". *Hyatt Regency Miami*, 16-18.
- Romer, P.M. (1987) "Growth Based on Increasing Returns Due to Specialization", *The American Economic Review*, Vol. 77, No. 2, pp. 56-62.

- Romer, P.M. (1989); “Human Capital and Growth: Theory and Evidence”, *NBER Working Paper Series*, WP No:3173,
- Romero-Avila, D. (2009). “Productive Physical Investment and Growth: Testing The Validity Of The AK Model From A Panel Perspective”, *Applied Economics*, 41(23), 3027-3043.
- Roth, F. (2009). “Does Too Much Trust Hamper Economic Growth?”. *Kyklos*, Vol. 62, No: 1, pp.103-128.
- Rothe, F.(2006), “Trust and Economic Growth: A Panel Analysis”, *Ratio Working Papers*, No.102.
- Sabatini, F. (2005). “*Social Capital, Public Spending And The Quality Of Economic Development: The Case Of Italy*” Nota di Lavoro, No. 14.2006, Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM), Milano
- Sabatini, F. (2006). “*The Empirics of Social Capital and Economic Development: A Critical Perspective*”, Nota di Lavoro, No. 15.2006, Fondazione Eni Enrico Mattei (FEEM), Milano
- Sabatini, F., (2006). “The Empirics of Social Capital and Economic Development: A Critical Perspective”, Nota di Lavoro 15.2006, Fondazione Eni Enrico Mattei
- Sağın A. E. ve Güllü M. (2020). O”kul Takımlarında Yer Alan Sporcu Öğrencilerle Yer Almayan Öğrencilerin Sosyal Sermaye Düzeylerinin Bazı Değişkenlere Göre İncelenmesi”, *1. Journal Of History School* (Johs).
- Samut S. (2016). *Döviz Kuru ve Parite Oynaklığının Dış Ticaret Sektörü Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Trabzon.
- Samuelson P. A. ve Nordhaus, W. D. (2004). *Economics*, McGrawHill, NewYork, 18th Edition.
- Saxton J (2000). “Investment in Education: Private and Public Returns”, Joint Economic Committee United States Congress.
- Saygılı Ş., Cihan C. ve Yurtoğlu H. (2005). “Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme: 1972-2003”, *Ekonomik Modeller ve Stratejik Araştırmalar Genel Müdürlüğü, Devlet Planlama Teşkilatı*, yayın no: 2686.
- Schultz T. W. (1967). *Investment in Human Capital, Readings in Economics*, New York: Megraw Hill Book Company, 5th Edition, New York, ABD.
- Schultz, T.W. (1971). *Invesment in Human Capital*, The Free Press A Division of the Macmillan Company, ABD.
- Schmookler J. (1966). *Invention and Economic Growth*, Harvard Uni. Press, Cambridge

- Schneider, G., Plümper, T. and Baumann, S. (2000). “Bringing Putnam To The European Regions: On The Relevance Of Social Capital For Economic Growth”. *European Urban and Regional Studies*, Vol. 7, No: 4, pp.307-317.
- Seçer, B.(2009). “İşgücü Piyasasında Sosyal Sermaye”, *Kamu-İş Dergisi*, 3, 103-130.
- Seeley, J. R., Seeley, J. R., Loosley, E. W., and Sim, R. A. (1956). *Crestwood Heights: A Study Of The Culture Of Suburban Life* (Vol. 19). New York: Basic Books, NewYork.
- Serel, H. ve Masatçı, K. (2005), “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Ko-entegrasyon Analizi.” *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 19(2), 49-58.
- Sertkaya, B., ve Özcan, G. (2017). “Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelişme Açısından Önemi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler Üzerine Bir Değerlendirme”, *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 2(1), 63-78.
- Sevinç, Z. (2014). “2000 Sonrası Yeni Türk Sineması Üzerine Yapısal Bir inceleme”. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (40).
- Sevüktekin M. ve Çınar M. (2017). *Ekonometrik Zaman Serileri Analizi (Eviews Uygulamalı)*, 5. Baskı, Dora Yayınları, İstanbul.
- Seyd P. and Whiteley P. (1992). *Labour’s Grass Roots: the politics of party membership*, Oxford: Clarendon
- Sıddıqui R. (2004). “Energy and Economic Growth in Pakistan” *The Pakistan Development Review*, 43:2, 175–200.
- Siyret, A. (2016). “İşsizlik ve Eğitim Seviyesinin İntihar Üzerindeki Etkisi: TÜİK Verileri Üzerine Ampirik Bir Çalışma”. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 14(28), 101-119.
- Skidmore, D. (2001), “Civil Society, Social Capital and Economic Development”, *Global Society*, Vol. 15., No. 1, pp. 53-72.
- Smith, A. (1997). *Ulusların Zenginliği*, Çev: Ayşe Yunus ve Mehmet Bakırcı, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Solow, R. M. (1957). “Technical Change and the Aggregate Production Function”. *The review of Economics and Statistics*, 39(3), 312-320.
- Solow, R. M. (2000).” Notes On Social Capital And Economic Performance”. *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, 6(10).
- Songur, M. (2017). “Türkiye’de Beşeri Sermaye ve Fiziksel Sermaye Arasındaki İkame Olanakları: Translog Üretim Fonksiyonu Yaklaşımı”. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(2), 201-224.
- Sorkin A. L. (1977). *Health Economics in Developing Countries*, Lexington, M.A: Lexington Books

- Sözen, C. (2012). *Türkiye’de İşsizlik ve Sosyal Sermaye- Örgütlerin İstihdam Kararları ve Stratejileri Üzerine Bir Araştırma* (Rapor No:110K073). Ankara: Siyasal Kitabevi.
- Stern D.I. (1993). “Energy And Economic Growth in The USA.”, *Energy Economics*, 15: 137-150.
- Sümer, N., N. Solak ve M. Harma (2013). *İşsiz Yaşam, İşsizliğin ve İş Güvencesizliğinin Birey ve Aile Üzerindeki Etkileri*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Srivatana L. (2008). “The Mobile Makes Its Mark”. In James E. Kartz (ed.) *Handbook of Mobile Communication Studies*. 15-27, The MIT Press: Londra, İngiltere.
- Şahin G., ve Gökdemir L. (2016). “İnsani Gelişme Endeksi Bileşenlerinin Türkiye Ölçeğinde ARDL Sınır Testi ile Sınanması”. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(1), 1-24.
- Stroombergen, A., Rose, W. D., ve Nana, G. (2002). *Review Of The Statistical Measurement Of Human Capital*. Wellington, New Zealand: Statistics New Zealand.
- Sztompka, P. (1999). *Trust: A sociological theory*. Cambridge University Press.
- Şahan, H. (2007). *Üniversite Öğrencilerinin Sosyalleşme Sürecinde Spor Aktivitelerinin Rolü*, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi, Konya.
- Şahbaz, A. (2014). “Sabit Sermaye Yatırımları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Panel Nedensellik Analizi”. *Niğde Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 7(1), 1-2014711132.
- Şahbudak, E. ve Şahin, D. (2015). “Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Analizi: BRIC Ülkeleri Üzerine Bir Panel Regresyon Analizi.” *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 3(4), 154-160.
- Şahin, G., ve Gökdemir, L. (2016). “İnsani Gelişme Endeksi Bileşenlerinin Türkiye Ölçeğinde ARDL Sınır Testi ile Sınanması”. *Gazi İktisat ve İşletme Dergisi*, 2(1), 1-24.
- Şan, M. K., ve Şimşek, R. (2011). “Sosyal Sermaye Kavramının Tarihsel-Sosyolojik Arkapları”, *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 88-110.
- Şavkar, E. (2011). *Sosyal Sermayenin Unsurları ve Ekonomik Kalkınmayla İlişkisi*, Doktora Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon.
- Şengöz N. ve Özdemir G. (2016). “Temel Bileşenler Analizi ve K-Ortalama Kümeleme Yönteminin Birlikte Kullanımı: Bir Örnek Uygulama-Combined Use Of Principal Component Analysis And K-Clustering Method: A Case Study.” *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 85-94.
- Şentürk F. (2015). “Türkiye’de İşgücü Piyasası Ve İstihdamın Yapısı.”, *Sosyal Güvence*, (7), 113-143.

- Şıklar, İ. ve Kaya, A. (1998) “Türkiye’de Özel Sektör Yatırımları ve İçsel Büyüme”, *Ekonomik Yaklaşım*, 9, 61-70.
- Şimşek M. ve Kadılar C. (2004). “Türkiye’nin İthalat Talebi Fonksiyonunun Sınır Testi Yaklaşımı İle Eşbütünleşme Analizi: 1970-2002”. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(1), 27-34.
- Şimşek, M., ve Kadılar, C. (2010). “Türkiye’de Beşeri Sermaye, İhracat ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişkinin Nedensellik Analizi”, *CÜ İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 11(1), 115-140.
- Tabak O., (2019). *Sosyal Sermaye ve Bölgesel Kalkınma İlişkisi: Türkiye’de Düzey 3 Bölgeleri İçin Sosyal Sermaye Endeksinin Hesaplanması*, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İzmir
- Taban, S. (2006). “Türkiye’de Sağlık ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi.” *Sosyoekonomi*, 4(4).
- Taban S. ve Kar M. (2006).” Beşeri Sermaye ve Ekonomik Büyüme Nedensellik Analizi, 1969-2001”, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(1), 159-182.
- Taban, S. ve Şengür, M. (2014). “Türkiye’de AR-GE ve Ekonomik Büyüme”. *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14(1), 355-376.
- Tacchi, J., Fildes, J., Martin, K., Mulenahalli, K., Baulch, E., ve Skuse, A. (2007). *Ethnographic Action Research* CDROM. New Delhi: UNESCO
- Tallman E. W. ve Lwang, P. (1994), “Human Capital And Endogenous Growth: Evidence From Taiwan,” *Journal Of Monetary Economics*, 34: 101-124.
- Tansel, A. ve Güngör, N. D. (1997) “The Educational Attainment of Turkey’s Labor Force: A Comparison Across Provinces and Over Time”, *METU Studies in Development*, 24, (4).
- Tatlıdil H. ve Ünal E. (2010). “Türkiye İçin Sürdürülebilir Kalkınma Skoru Geliştirilmesi.” *TISK Academy/TISK Akademi*, 5(9).
- Tatlıhoğlu, K., ve Demirel, N. (2016). “Sosyal Bir Gerçeklik Olarak Boşanma Olgusu: Sosyal Psikolojik Bir Değerlendirme”, *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S, 22, 59-73.
- Tekeli, İ. (2009). “Sosyal Sermaye Kavramına Verilen Önemin Bölgesel Gelişme Sorununa Yaklaşmakta Getirebileceği Yeni Mantık Üzerine, 4. Bölgesel Kalkınma ve Yönetişim Sempozyumu”, *Sosyal Politikanın Yönetişimi, Bildiri Kitabı. TEPAV Yayınları*, Ankara, (50), 59-70.
- Temiz D. ve Korkmaz S. (2007). “Türkiye’de Sağlık ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1965- 2005”. *TUIK 16’ncı İstatistik Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara, 266-278.

- Terzi, H., ve Oltulular, S. (2006). “Enflasyon-Büyüme Sürecinde Sabit Sermaye Yatırımları”, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 20(1), 1-18.
- Terzi H. ve Yurtkuran S. (2016). “Türkiye’de Eğitim ve İktisadi Büyüme İlişkisi: Sims Ve Toda-Yamamoto Nedensellik Analizleri.” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 11(2), 7-24.
- Tezbaşaran E. ve Gelbal S. (2018). “Temel Bileşenler Analizi ve Yapay Sinir Ağı Modellerinin Ölçek Geliştirme Sürecinde Kullanılabilirliğinin İncelenmesi.” *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 14(1), 225-252.
- Tiryaki S. (1996). *Spor Yapan Bireylerin Saldırganlık Düzeylerinin Belirlenmesi*, Doktora Tezi. Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin
- Turan Z. (2011). “Dünyadaki ve Türkiye’deki Krizlerin Ortaya Çıkış Nedenleri ve Ekonomik Kalkınmaya Etkisi.”, *Niğde Üniversitesi İİBF Dergisi*, Cilt:4, Sayı:1, s. 56-80
- Turna, Y. (2017). *Türkiye’de Ekonomik Büyüme ile Fiziki Sermaye, Beşeri Sermaye ve Enerji Tüketimi Arasındaki İlişki: NARDL Yaklaşımı*, Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Tocqueville, A. D. (1987). *Über die Demokratie in Amerika*. Erster Teil von 1835. Manesse Verlag, Germany.
- Topçuoğlu, A., ve Eroğlu, S. (2013). “Sosyal Sermayenin Akrabalık, Hemşehrilik ve Güven İle İlişkisi: Konya Sanayi İşletmeleri Örneği”, *Hak İş Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi*, 2(3), 124-145.
- Töremen, F. (2002). “Okullarda Sosyal Sermaye: Kavramsal Bir Çözümleme”. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi*, 32(32), 556-573.
- Tunç, H. (2008). *Bir Yenilik Göstergesi Olarak Patent ve Türkiye Patent Performansı*, Yüksek Lisans Tezi. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- TÜİK (2009). *Adalet İstatistikleri 2009*, Ankara
- TÜİK (2020). *Ceza İnfaz Kurumu İstatistikleri 2019*, Ankara
- TÜİK (2019). *Ceza İnfaz Kurumu İstatistikleri 2018*, Ankara
- TÜİK (2018). *Sinema ve Tiyatro İstatistikleri 2017*, Ankara
- Türk, E. (2015). “Sosyolojik Düşüncede Sosyal Sermaye Tartışmaları: Pierre Bourdieu ve James Samuel Coleman Bağlamında Karşılaştırmalı Bir Analiz”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi (SKAD)*, 1(2), 127-149.
- Türk Metal Sendikası Araştırma Eğitim Merkezi, (2018). “Küresel Beşeri Sermaye Endeksi 2017”, *TAEM*.

- Tüylüoğlu, Ş. (2006). “Sosyal Sermaye İktisadi Performans ve Kalkınma: Bir Yazın Taraması”. *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*. Sayı: 12, ss.14-60.
- Tüysüz N. (2011). *Sosyal Sermayenin Ekonomik Gelişme Açısından Önemi ve Sosyal Sermaye Endeksinin Hesaplanması:(Uzmanlık Tezi)*. TC Kalkınma Bakanlığı.
- Uğuz, H. E. (2010). *Kişisel ve Kurumsal Gelişmeye Farklı Bir Yaklaşım Sosyal Sermaye*. Orion Kitabevi, Ankara.
- United Nations Development Programme, (2019). İnsani Gelişme Raporu 2019 Türkiye, *UNDP Report*.
- UNWTO (2014). Glosory of Tourism Terms, *UNWTO*
- Uyumaz G., Mor-Dirlik E. ve Çokluk Ö. (2016). “Açımlayıcı Faktör Analizinde Tekrar Edilebilirlik: Kavram ve Uygulama.” *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 16(2), 659-675.
- Uysal D. ve Aydemir E. E. (2016). “Türkiye’de Yükseköğretim Kavramı ve Yükseköğretimin İstihdam ve Ekonomiye Etkisinin Analizi.” *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (35), 275-284.
- Ünlüöner, K., ve Kılıçlar, A. (2004). “Ekonomik Yansımalarıyla Türk Turizminin Seksen Yılı”. *Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi*, (1), 131-156.
- Warde, A., ve Tampubolon, G. (2002). “Social Capital, Networks and Leisure Consumption”, *The Sociological Review*, 50(2), 155-180.
- Warren, M. E. (2001). *Social Capital And Corruption. Paper Presented at Euresco Conference on Social Capital*, University of Exeter, Exeter, İngiltere.
- Webb, H. (1969). “Professionalization of Attitudes Toward Play Among Adolescents”, *Aspects of Contemporary Sport Sociology*, 161-187.
- Weber, M. (2002). *The Protestant Ethic and The Spirit of Capitalism and Other Writings*. Penguin, ABD.
- Wellman, B. (2001). *Little Boxes, Glocalization, And Networked Individualism. In Kyoto Workshop on Digital Cities* Springer, Berlin, Heidelberg.
- Wennas C. ve Wold A. (1997). “ Nepotism and Sexism in Peer-review”, *Nature*,387,341-3.
- Whiteley, P. F., (2000), “Economic Growth and Social Capital”, *Political Studies*, Vol. 48, No. 3, s.443-466.
- Winter, I. (2000). “*Towards A Theorised Understanding Of Family Life And Social Capital*”. Working Paper 21, Australian Institute of Family Studies
- Woolcock, M. (2001), The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcomes, The Contribution of Human and Social Capital to Sustained Economic Growth and Well-Being, International Symposium Report,

Human Resources Development Canada (HRDC) and OECD, Chapter 5, pp. 65–88.

- Woolcock M. and Narayan D., (2000). “Social Capital: Implications For Development Theory, Research, and Policy”, *The World Bank Research Observer*, vol.15 No.2, s.225-249.
- Woolcock, M. and D. Narayan (2000), “Social Capital: Implications for Development Theory, Research, and Policy”, *The World Bank Research Observer*, vol. 15, No. 2, s. 225–249..
- World Economic Forum, (2014). “Human Capital Report 2013, Turkey”, *WEF Report*, The Human Capital Report, 498-501.
- World Economic Forum, (2016). “Human Capital Report 2015”, *WEF Report*, The Human Capital Report.
- World Economic Forum. (2017). The Global Human Capital Report 2017. Geneva: *World Economic Forum*
- Yaşaroğlu C. ve Akdağ, M. (2013). “İlköğretim Birinci Kademe İçin Çevreye Yönelik Tutum Ölçeği: Geçerlik ve Güvenirlik Çalışması.” *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (13), 253-275.
- Yarç, S. (2011). “Pierre Bourdieu’da Sosyal Sermaye Kavramı”. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 6(1), 125-135.
- Yardımcıoğlu, F. (2012). “OECD ülkelerinde sağlık ve ekonomik büyüme ilişkisinin ekonometrik bir incelemesi.” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 27-47.
- Yardımcı, P. (2006). *İçsel büyüme ve Türkiye’de içsel büyümeyi etkileyen faktörlerin ampirik analizi*, Doktora tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Yaylalı M. ve Lebe F. (2011). “Beşeri Sermaye İle İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi.” *Marmara University Journal Of The Faculty Of Economic And Administrative Sciences*, 30(1).
- Yaylalı M. ve Lebe F. (2015). “Beşeri Sermaye İle İktisadi Büyüme Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi”. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi* , 30 (1) , 23-51.
- Yazar I., Yavuz H. S. ve Çay M. A. (2009). “Temel Bileşen Analizi Yönteminin ve Bazı Klasik ve Robust Uyarlamalarının Yüz Tanıma Uygulamaları.” *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 22(1), 49-63.
- Yetim A. (2000). “Sporun Sosyal Görünümü,” *Gazi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi*, Sayı:1, cilt:5.

- Yetim, N . (2002). “Sosyal Sermaye Olarak Kadın Girişimciler: Mersin Örneği”. *Ege Academic Review* , 2 (2) , 79-92
- Yetim, N. (2006). “Ekonomi ve Sosyolojinin Yeni Bir Kavşakta Buluşması: Sosyal Sermaye”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Dergisi*, 3(11), 91-106.
- Yıldırım C. ve G. Kaya D. (2019). “Ar-Ge Harcamalarının Gelişimi: TR-AB Üzerine Bir Değerlendirme”. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 33(3), 791-812.
- Yıldırım A., (2011). Türkiye Elektronik Haberleşme Sektöründe Sabit-Mobil Telefon İkamemesinin Fiyat Düzenlemesine Etkisi, *BTK Sektörel Rekabet Dairesi Başkanlığı*.
- Yıldırım K. ve Karaman D. (1999); *Makroekonomi*, E.S.B.A.Ç. Vakfı Yayın No:145, Eskişehir.
- Yıldız, S. (2010). “Yayın Yapma Yasağı Kararlarının Türk Medyasına Yansıması” *Selçuk İletişim*, 6(2), 207-217
- Yıldız, Z. ve Topuz, H. (2011), “Sosyal Sermaye ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi Açısından Türkiye Üzerine Bir Değerlendirme”. *Sosyal Siyaset Konferansları*, Sayı: 61–2, 201–226.
- Yılmaz, G , Gündüz, M . (2021). “Ekonomik Kalkınma Ve Sosyal Sermaye Arasındaki İlişkinin Yapısal Eşitlik Modellemesi Yöntemi İle Analizi”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* , 14 (1) , 239-261 .
- Yılmaz, Ö. G. (2005). “Türkiye Ekonomisinde Büyüme ile İşsizlik Oranları Arasındaki Nedensellik İlişkisi” *Ekonometri ve İstatistik e-Dergisi*, (2), 63-76.
- Yiyit, T. (2017). “Sosyal Sermaye Kavramına Türkiye'deki Örgütsel Davranış Çalışmaları Açısından Bir Bakış”, *Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(2), 1499-1520.
- Yumuşak, İ. G. ve Yıldırım, D. Ç. (2009) “Sağlık Harcamaları İktisadi Büyüme İlişkisi Üzerine Ekonometrik bir İnceleme.” *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 4(1), 57-70.
- Yüksel, İ., ve Koç, İ. (2010). “Türkiye'de bebek ölüm hızı halen bir bilmece mi?.” *Cocuk Sagligi ve Hastaliklari Dergisi*, 53(2).
- Zahra, A. ve Mcgehee, N.G. (2013). “Volunteer Tourism: A Host Community Capital Perspective”, *Annals of Tourism Research*, Vol: 42. July, p. 22–45.
- Zak P. J. and Knack S. (2001), “Trust and Growth”, *The Economic Journal*, Vol.111, No.470, s. 295-321.
- Zamora J. (2000). “Investment in Health and Economic Growth: A Perspective From Latin America And The Caribbean”, *In 35th Meeting of The Advisory*

Committee of Health Research, July, Pan American Health Organization, Division of Health and Human Development, Washington

- Zencirkıran M., (2019). *Türkiye'nin Toplumsal Yapısı*, Anadolu Üniversitesi, Eskişehir.
- Zengin, E., ve Ayaz, M. (2014). "Sosyal Sermaye Ölçütleri ve Türkiye". *ББК 60.5 H 35 Главный редактор*, 281.
- Zhang, J., ve Zhang, J. (2005). "The Effect of Life Expectancy on Fertility, Saving, Schooling and Economic Growth: Theory and Evidence". *Scandinavian Journal of Economics*, 107(1), 45-66.
- Zülkadiroglu Z., Öztürk F., ve İnce G. (1997). "Çukurova Üniversitesi Personelinin Üniversite Sportif Olanaklarından Yararlanma Düzeyleri". *Performans Dergisi*, 1(3): 23-29.

Web Sayfaları:

- WEB_1.T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Müze İstatistikleri, 2018
<https://kvmgm.ktb.gov.tr/TR-43336/muze-istatistikleri.html>
- WEB_2. The World Bank, Türkiye İnsan Sermayesi Endeksi, 2018
<http://pubdocs.worldbank.org/en/354481539258948067/HCI-2pager-TUR-TR.pdf>
- WEB_3. Eurofound, Avrupa Yaşam Kalitesi Anketi, 2016
<https://www.eurofound.europa.eu/tr/data/european-quality-of-life-survey>
- WEB_4. The World Bank Human Capital Project
<https://www.worldbank.org/en/publication/human-capital>
- WEB_5. Uluslararası Şeffaflık Derneği (Transparency International)
<https://www.seffaflik.org/cpi2020/>
- WEB_6. Denizli Basın
<https://www.denizlibasin.com/mobil/haber/7374/sosyal-dislanma-intihara-surukledi.html>
- WEB_7. Alumniportal Deutschland
<http://www.bundesregierung.de/Webs/Breg/DE/ThemenAZ/Integration/integration>
- WEB_8. Box Office Türkiye
<https://boxofficeturkiye.com/tumzaman/?tm=1989>

WEB_9. Sağlık Bakanlığı

<https://www.saglik.gov.tr/TR,11140/bebek-olumleri-izlemi-sistemi-genelgesi-2009--31.html>

WEB_10. Türk Patent ve Marka Kurumu

<https://www.turkpatent.gov.tr/TURKPATENT/allNews/newsDetail?newsId=1216>

6

WEB_11. 2019a Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü

<https://shgm.gsb.gov.tr/HaberDetaylari/3/181066/genclik-ve-spor-bakanligindan-amator-kuluplere-2019-yilinda-177-milyon-tl-destek.aspx>

WEB_12. 2019b Spor Hizmetleri Genel Müdürlüğü

<https://shgm.gsb.gov.tr/HaberDetaylari/3/181060/basarili-sporcu-antren->

WEB_13. T.C. Strateji ve Bütçe Başkanlığı

<https://www.sbb.gov.tr/resmi-istatistik-programina-katkilarimiz/>